

Труды Государственного Архива Одесской области
Том I

Г. Л. Малинова И.В. Сапожников

А.А. РЯБИНИН-СКЛЯРЕВСКИЙ

ТРУДЫ
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

Том I

Государственный архив
Одесской области
БИБЛИОТЕКА
№ 23489 Шифр

*Напечатано благодаря финансовой поддержке
Одесской областной государственной администрации*

Редакционная коллегия серии:

*Мальченко В.М. (председатель), Белоусова Л.Г.,
Богоявленский Н.О., Гриневецкий С.Р.,
Малинова Г.Л. (ответственный секретарь),
Першина З.В. (заместитель председателя),
Пирог Р.Я., Попова Т.Н., Сапожников И.В.,
Терентьева Н.А., Шаидра В.С.*

© Государственный архив Одесской област

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АН УКРАИНЫ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА УКРАИНЫ им.В.ВЕРНАДСКОГО
ИНСТИТУТ РУКОПИСЕЙ

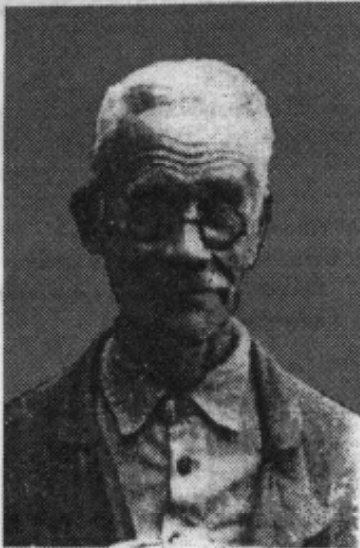
ИНСТИТУТ КАЗАЧЕСТВА НАН УКРАИНЫ
ОДЕССКОЕ РЕГИОНАЛЬНОЕ ОТДЕЛЕНИЕ

ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЕ, ИСТОРИКО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЕ И
БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО "ОДЕССКИЙ МЕМОРИАЛ"

*"Кладка была неумелой,
Но на каждом я камне читал:
"Вслед за мною идет Строитель.
Скажите ему - я знал".*

Р.Киплинг "Дворец".

Издание осуществлено к 80-летию юбилею
Государственного архива Одесской области
и
225-й годовщине ликвидации Запорожской Сечи

Александр Александрович Рябинин

А.А.РЯБЕНИН-СКЛЯРЕВСКИЙ:

МАТЕРИАЛЫ К БИОГРАФИИ

ОДЕССА - КИЕВ
"Элтон-2" - "Гратек"
2000

ББК 63,3 (4 УКР) 51-294
УДК 974.74-25

Книга архивиста Г.А.Малиновой и историка И.В.Сапожникова посвящена выдающейся личности - Александру Александровичу Рябинину-Скляревскому (1878-1942 гг.).

Жизнь этого человека удивительна и полна загадок. Боевой офицер, полковник Генерального штаба царской армии, генерал-хорунжий армии Украинской народной республики, в 1920-х годах стал одним из организаторов государственного архива Одесской области, видным украинским историком, автором более 40 научных работ. Его перу принадлежат книги по истории и теории военного искусства, статьи по архивному делу и различным периодам истории Украины от XVIII до начала XX вв. В 1930-х годах он был репрессирован.

Особенно большой вклад внес А.А.Рябинин-Скляревский в изучение истории запорожского и задунайского украинского казачества, которое он проводил на основе до сих пор неопубликованных документов Архива Коша Новой Запорожской Сечи и других фондов Одесского краевого исторического архива.

В книге приводятся факты биографии ученого, библиография его опубликованных и неопубликованных трудов, а также впервые публикуется неизданная ранее работа А.А.Рябинина-Скляревского "Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.", написанная для сборника "Полуднева Україна". Издание снабжено географическим и именными указателями.

Монография предназначена для историков, археографов, аспирантов, студентов и преподавателей истории Украины.

Ответственный редактор - к.и.н.Г.В.Сапожникова
Научный редактор - д.и.н., проф.Л.Л.Зализняк
Рецензенты - к.и.н.А.В.Бойко и Л.Г.Белоусова

Рекомендовано к печати научно-методическим экспертным советом Государственного архива Одесской области 28.07.2000 г.

ISBN 966-7588-14-9 © Г.Л.Малинова, И.В.Сапожников, 2000

*"Твой жеребий - Бремя Белых!
Награда же из Наград -
Презренье родной державы
И злоба пасомых стад.
Ты (о, на каком ветрище!)
Светоч зажжешь Ума,
Чтоб выслушать: "Нам милее
Египетская тьма!"*

Р.Киплинг "Бремя Белых"

ВВЕДЕНИЕ

Личность человека, которому посвящена эта книга, на редкость удивительна и многогранна. Действительно, история науки знает не много имен ученых, оставивших после себя заметный след в столь разнообразных и, на первый взгляд, даже исключаящих друг друга областях знаний. А ведь А.А.Рябинин-Скляревский проявил себя как теоретик и историк военного искусства, археолог, исследователь восточной религии и культуры, профессиональный архивист и блестящий историк-исследователь. Если добавить к этому качества вдумчивого преподавателя и яркого журналиста, отлично владеющего пером, то станет понятной уникальность и разносторонность этого человека.

Наверное поэтому авторы этой книги каждый по-своему и как бы с разных сторон пришли к пониманию необходимости создания специального монографического исследования о жизни и творческой деятельности Александра Александровича. Г.М.Малинова - научный сотрудник Одесского областного государственного архива, знала о нем, как о про-

фессиональном архивисте, обработавшем целый ряд фондов этого учреждения, и стоявшем у самого начала его истории. Г.В.Сапожников - научный сотрудник Института археологии Национальной Академии наук Украины и директор Одесского регионального отделения Института казачества, узнал имя А.А.Рябинина-Скляревского по его статьям, посвященным истории запорожского и задунайского украинского казачества. И только позднее, уже в ходе совместной работы над книгой, авторы все время открывали для себя новые и новые грани этого ученого, знавшего в совершенстве несколько иностранных языков.

Мы не переставали удивляться не только энциклопедичности его познаний, чего уже почти не встретишь в среде современных деятелей науки и "от науки", но и его чисто человеческим качествам. Вдумайтесь, дорогие читатели, - на протяжении всей своей жизни, будучи офицером царской и украинской армий, преподавателем и научным работником, дважды подследственным ГПУ и НКВД, а наконец и зексом в ГУЛАГе, Александр Александрович неизменно оставался интеллигентным и порядочным человеком. Не смотря ни на что, он не утратил в себе чувства поразительной гордости, принципиальности и любви к своей работе. И, хотя мест службы и работы за свою жизнь он сменил не мало, на каждом из них он проявил себя как настоящий профессионал, честно несущий свой крест.

Исходя из сказанного, становится понятным, почему выход этой книги посвящен сразу двум юбилейным датам - 80-летию Государственного архива Одесской области и 225-летию разгрома Запорожской Сечи. Хотя сами по себе эти даты являются разными по своей сути и значимости, обе они самым непосредственным образом связаны с жизнью и научной деятельностью замечательного человека и ученого, одессита и настоящего гражданина и патриота Украины - Александра Александровича Рябинина-Скляревского.

Прежде всего авторы хотят предупредить, что читатели не найдут в книге полной и подробной биографии А.А.Рябинина. Дело в том, что материалы о нем слишком фрагментарны и разбросаны по разным архивам, опубликованные воспоминания практически отсутствуют, а большинство современников давно ушли из жизни. Мы можем охарактеризовать свое исследование, как первое приближение и сборник материалов к написанию его биографии, работу над которой планируем продолжить.

Нашей главной целью было уже сейчас привлечь внимание к биографии нашего героя и его научному наследию как можно большего числа исследователей - историков, военных, архивистов, библиографов, археологов и представителей других специальностей. При желании каждый из них сможет открыть, прочесть и восстановить отдельные страницы жизни и творчества А.А.Рябинина-Скляревского, осветить новые грани его личности, без чего пока невозможно описать его жизнь в полном объеме.

Поэтому авторы посчитали необходимым и уместным включить в книгу целый ряд справочных разделов - библиографию опубликованных и неопубликованных работ самого А.А.Рябинина-Скляревского, перечни основных архивных фондов и литературы о нем, общий список использованной литературы, именной указатель. В то же время, мы отдаем себе отчет в том, что представленные перечни и списки работ и материалов пока нельзя считать полными. В первую очередь это относится к разделу научно-популярных и журналистских работ нашего героя. По понятным причинам, авторы не смогли ознакомиться с целым рядом газет ("Русское слово", "Военный голос" и др.) и иных периодических изданий, выходивших за пределами Украины в начале XX в.

Тем не менее, мы решили дать возможность читателям познакомиться с творчеством самого ученого, опубликовав в приложениях его статью "Запорозькі заколоти і керуюча

верства Коша XVIII століття", которая не увидела свет в 1931-1932 гг. по цензурным соображениям. Статья предназначалась для сборника "Полуднева Україна", редактором которого был гений отечественной исторической науки М.С.Грушевский. О ее научной значимости можно судить хотя бы по тому факту, что в издании должны были быть опубликованы фундаментальная работа самого М.С.Грушевского - "Степ і море в історії України", а также статьи И.П.Крильякевича, Н.Д.Полонской-Василенко, П.Тутковско-го, Е.А.Загородского, Ф.Ф.Петруня, М.Е.Слабченко, В.Г.Срасименко, М.Макаренко, Я.Н.Новицкого, А.Синявского, и др. Большинство названных авторов входили в состав специальной комиссии АН Украины по изучению истории Стенной Украины (Швидько - 1996. - С. 166).

Прежде чем перейти к основной части нашего скромного труда, авторы считают своей приятной обязанностью поблагодарить всех наших друзей и коллег, которые оказали поддержку при его подготовке и издании: директору Национальной библиотеки им.В.Вернадского А.С.Онищенко, директору научной библиотеки ОГУ М.А.Подрезовой, директору Одесской областной научной библиотеки О.Ф.Ботушанской, д.н.н., проф. Л.Л.Зализняку, зав.кафедрой источниковедения и историографии ЗДУ А.В.Бойко, к.и.н. Г.В.Сапожниковой, Л.Г.Белоусовой, к.и.н.С.Н.Каюк, к.и.н. В.М.Хмарскому, О.П.Степченко, Г.Д.Зленко, Л.В.Фабрике, Д.Г.Каюку, к.и.н. В.И.Голованко, Р.Б.Ивановой, Е.В.Полещиковой, В.А.Сидорук, Т.С.Приходченко, А.В.Пономаренко, Н.Н.Горюшкиной и О.В.Малецкой.

Особую признательность авторы выражают директору Одесского архива В.М.Мальченко за то, что эта монография смогла увидеть свет в качестве I-го тома нового продолжающегося серийного издания "Труды Государственного архива Одесской области", основанного в юбилейном для этого учреждения году.

*"Про что ушло, что видел я
В казарме, в лагерях, в бою,
Рассказываю сам себе
И правды сам не узнаю;
Так странно, слишком странно все...
Что ж, это нынче позади.
Да, было всякое со мной,
Но - больше в будущем, поди".*

Р.Киплинг "И восхищаться..."

МЕЖДУ МАРСОМ И КЛИО

Фундамент архивной службы на Одессине заложили выдающиеся люди и большие ученые. Достаточно назвать имена Ю.Г.Оксмана, А.В.Флоровского, С.Я.Борового, Е.П.Трифилева, М.Е.Слабченко. В 1920-х годах именно они создали имя Одесскому государственному областному архиву, заложили его базу, стояли у истоков традиций.

Александр Александрович Рябинин-Скляревский был, пожалуй, самой сложной фигурой среди них, и судьба его сложилась трагически. В одесских архивах он проработал с 1921 по 1937 годы. Был членом Археографических комиссий при Академии наук и Центральном архивном управлении Украины. Преподавал в Институте народного образования и Артиллерийской школе. Дважды арестовывался - в 1931 и 1937 годах. Первый раз был освобожден после десятидневного заключения, второй раз получил десять лет исправительных работ в лагерях ГУЛАГа.

Смотрит на нас с фотографии сухонький, на вид простоватый старичок, очень скромно одетый. Но взгляд над оч-

ками необыкновенно любознателен и выражает огромный интерес к жизни. Соседи о нем вспоминали: "Ни с кем не ссорился, так как был тихим, замкнутым человеком..., материально нуждался", "...производил хорошее впечатление. Постоянно работал, был общественником... Культурный, скромный и выдержанный человек. В семье он вел себя достойно, с соседями корректно и душевно. Я никогда не слышала от Рябинина бранных слов". "Я могу сказать о нем только хорошее" (УСБУ по Одес. обл. - Д. № 15156-п). Отличался он также огромной образованностью и энциклопедическими знаниями. А в прошлом был он полковником Генерального штаба царской армии и генерал-хорунжим армии Украинской народной республики.

Действительно, в жизни этого человека множество загадок, начиная с фамилии. "Скляревский" - не родовое имя его старой украинской фамилии, как считают некоторые (Тинченко - 1995. - С. 68), а фамилия жены, под которой А.А.Рябинин печатался в газете "Русское слово" во время Первой мировой войны. Это правда, что в анкетах и других документах конца 1920 - начала 1930-х годов о месте своего рождения он писал "Киев", а в графе "национальность" - "украинец". В то же время, в справке Центрального военно-исторического архива Москвы, учреждения, наиболее компетентного в биографиях офицеров российской армии, его родиной является Солигаличский уезд Костромской губернии, а в целом ряде документов начала 1920-х годов он сам называет себя русским (Рис. 7). Очевидно, по отцу Александру Федоровичу А.А.Рябинин был русским, а его мать Варвара Александровна, урожденная Давыдковская, была украинкой. Как указывал одесский ученый Ф.Е.Петрунь, арестованный вместе с А.А.Рябининым в 1931 году по делу офицерской контрреволюционной организации, последний вращался больше в неукраинских кругах и непосредственная вербовочная работа не поручалась ему из-за неукраинс-

кого происхождения. "Однако к украинству он относился очень сочувственно", - заметил Ф.Е.Петрунь (УСБУ по Одес. обл. - Д. № 15156-п).

Родился Александр Александрович 11 мая 1878 г. Его отец был мелким государственным служащим (письмоводителем Мирового суда) в чине коллежского регистратора. Глава семьи умер в 1890 г., когда А.А.Рябинину было всего два года. Позже он скажет: "...биографию отца не слышал". Его мать приобрела профессию земской акушерки и умерла в Костроме. На этом данные о родителях А.А.Рябинина исчерпываются. В 1895 году из-за сложного материального положения семьи, поступает вольноопределяющимся на военную службу. 16 ноября 1899 г. он успешно заканчивает Казанское юнкерское училище и получает назначение в 29 Черниговский полк, расквартированный в Варшаве. Молодой офицер оказался жаден до знаний и в 1903 г. сдает экзамены в Николаевскую академию Генерального штаба - наиболее престижное высшее военное учебное заведение царской России (Тинченко - 1995. - С. 67).

С началом русско-японской войны А.А.Рябинин добивается назначения в действующую армию и принимает непосредственное участие в боях в составе 7-го Красноенского полка 4-го Сибирского корпуса. Эти события он подробно описал в книге "На войне в 1904-1905гг.", изданной в Одессе 1909 г. В ней автор обнаруживает не только глубокие тактические и стратегические познания офицера, но проявляет себя наблюдательным и вдумчивым человеком, размышляющим о русском национальном характере и общественных настроениях той эпохи, к тому же оказался неплохим стилистом. "Мы, русские, как-то пренебрегаем всегда сосредоточением всей массы для одновременного удара. Разрозненность действий у нас такое обыкновенное явление, что его и не замечают даже, с ним свыклись", - пишет автор. О раненых в боях он замечает: "...они поражали сво-

ей покорностью судьбе. Фатализм ли русского человека в этом сказывается или еще крепкая физическая мощь народной массы, не до глубины затронутой нервностью нашего века?». Вот как охарактеризовал А.А.Рябинин итоги войны: «полтора года неудачной войны утомили армию и погасили веру в возможность победы. Военные кумиры были развенчаны... Военный министр не выиграл ни одного сражения, надеясь только на превосходство числа и, очевидно, не веря в доблесть армии... В массе установилось убеждение о необходимости заключения мира, обновления армии в смысле упорядочения ее организации, боевой подготовки и командного состава» (Рис. 1-2; Рябинин - 3).

За участие в русско-японской войне Александр Александрович был награжден Анненским оружием и двумя орденами: Святой Анны и Святого Станислава, оба 3-й степени с мечами и бантом (Тинченко - 1995. - С. 67).

Обогатившись яркими впечатлениями и жизненным опытом, в период войны А.А.Рябинин начал активно заниматься журналистикой. С театра военных действий он писал многочисленные корреспонденции для газеты «Русское слово». Осенью 1905 года вернулся в Санкт-Петербург, чтобы закончить обучение в академии Генерального штаба, и восстановился на второй курс. Здесь он увлекся либеральными идеями, получившими распространение в России в годы первой революции.

Вместе с несколькими военными таких же взглядов он основал газету демократической ориентации «Военный голос». Это издание просуществовало с января по ноябрь 1906 года и было закрыто Советом министров по специальному представлению главного военного прокурора Павлова за статьи в защиту крестьянского движения в Саратовской гу-

¹ Здесь и далее при ссылке на статьи и книги А.А.Рябинина указаны порядковые номера в библиографии его работ.

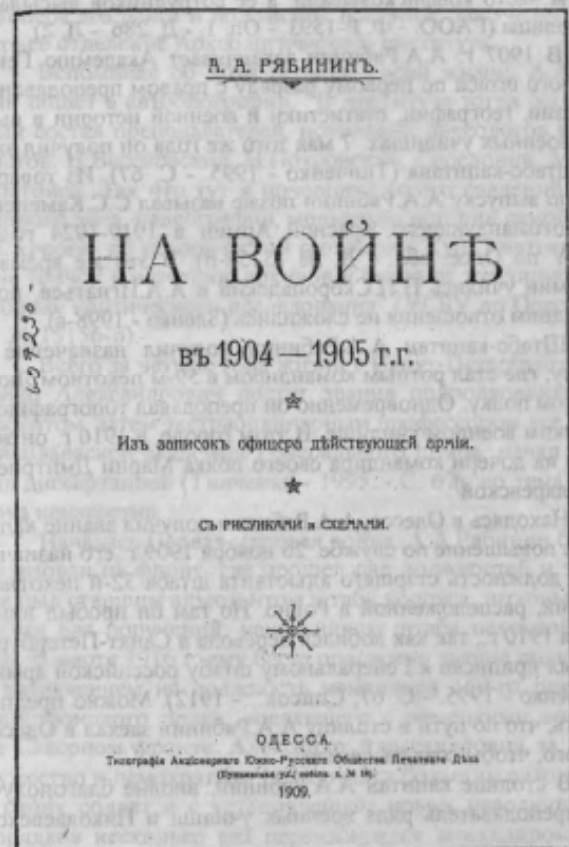

Рис. 1. Титульный лист книги «На войне 1904-1905 гг.»
(Подробное описание рисунков см. в списке иллюстраций).

бернии и критику действий военно-полевых судов. Тиражи газеты часто конфисковывали, а ее сотрудников высылали из столицы (ГАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Д. 286. - Л. 2).

В 1907 г. А.А.Рябинин заканчивает Академию Генерального штаба по первому разряду с правом преподавания геодезии, географии, статистики и военной истории в высших военных училищах. 7 мая того же года он получил звание штабс-капитана (Тинченко - 1995. - С. 67). Из товарищей по выпуску А.А.Рябинин позже называл С.С.Каменева, главнокомандующего Красной Армии в 1919-1924 годах (УСБУ по Одес. обл. - Д. № 15156-п). В это же время в академии учились П.П.Скоропадский и А.А.Игнатьев, но с последним отношения не сложились (Зленко - 1998-а).

Штабс-капитан А.А.Рябинин получил назначение в Одессу, где стал ротным командиром в 59-м пехотном Люблинском полку. Одновременно он преподавал топографию в Одесском военном училище. В этом городе, в 1910 г. он женился на дочери командира своего полка Марии Дмитриевне Скляревской¹.

Находясь в Одессе, А.А.Рябинин получил звание капитана и повышение по службе. 26 ноября 1909 г. его назначили на должность старшего адъютанта штаба 32-й пехотной дивизии, расположенной в Ровно. Но там он пробыл лишь до мая 1910 г., так как добился перевода в Санкт-Петербург, где был приписан к Генеральному штабу российской армии (Тинченко - 1995. - С. 67; Список... - 1912). Можно предположить, что по пути в столицу А.А.Рябинин заехал в Одессу для того, чтобы создать семью.

В столице капитан А.А.Рябинин, вполне благополучный преподаватель ряда военных училищ и Николаевской

¹ По данным Г.Д.Зленко, М.Д.Скляревская умерла в Одессе в 1964 г. и похоронена на католическом участке Второго христианского кладбища (Зленко - 1998).

академии Генерального штаба, совершает необычный для офицера его ранга и положения поступок: поступает на вечернее отделение Археологического института.

Вспоминая об этом периоде своей жизни, А.А.Рябинин пишет в автобиографии: "В институте тогда был хороший состав преподавателей, историков, археологов и архивистов: Н.Веселовский, Н.Покровский, Середонин, Марков, Платонов. Так что тут я почерпнул много сведений из архивного дела, палеографии, меньше из истории самой по себе, хорошо по исторической географии. Курс института дал мне толчок к изучению архивов и отход от публицистики в сторону критического исследования" (УСБУ по Одес. обл. - Д. № 15156-п).

Всего за четыре года жизни в Санкт-Петербурге Александр Александрович достиг звания подполковника, стал доцентом, затем экстраординарным профессором все той же Николаевской академии Генерального штаба, начал работу над диссертацией (Тинченко - 1995. - С. 67), но тема ее нам пока неизвестна.

Началась Первая мировая война. А.А.Рябинин был мобилизован на фронт, где прошел ряд должностей и званий. Он был старшим адъютантом штаба корпуса, штабным офицером для поручений, начальником штаба пехотной дивизии. В марте 1916 г. ему было присвоено звание полковника с назначением на должность командира 169-го пехотного Новотроицкого полка, воевавшего с немецкими войсками на Северном фронте. Александр Александрович за личное мужество и демократизм пользовался большим авторитетом у своих солдат и с установлением новых революционных порядков несколько раз переизбирался командиром полка (Тинченко - 1995. - С. 67-68).

Однако полковник А.А.Рябинин был уже слишком сильно увлечен музой Клио, чтобы преданно служить Марсу. "Война меня тяготила", - признается он позднее. Тем не

менее, за годы военной службы в российской армии он был награжден 7 орденами и 3 памятными медалями (УСБУ по Одес. обл. - Д. № 15156-п).

Сразу после октябрьского переворота, в ноябре-декабре 1917 г., согласно приказу Военного секретариата Центральной Рады, по распоряжению начальника Верховного штаба М.Д.Бонч-Бруевича, перешедшего на сторону большевиков, А.А.Рябинин был назначен на должность начальника штаба 26-го армейского корпуса, действующего на Румынском фронте. К этому времени он был повышен Временным правительством до звания генерал-майора, но советская власть отменила офицерские чины (УСБУ по Одес. обл. - Д. № 15156-п; Тинченко - 1995. - С. 68).

Сложный ход военных и политических событий того времени А.А.Рябинин описал в работе "Оккупация Бессарабии Румынией", опубликованной журналом "Летопись революции" в 1924 г. Тогда, в условиях распада Румынского фронта и провозглашения независимости Украины было создано два украинских корпуса, старые командиры которых были смещены Украинским фронтовым съездом, избравшим новое руководство. Командиром 26-го Украинского корпуса был избран А.А.Рябинин. Оба украинских корпуса находились на фронте до начала февраля 1918 г., когда потребовали пропустить их на Украину с оружием в руках через территорию Румынии. 26-й корпус, испытывавший прилив украинцев из других корпусов фронта, насчитывал до 30 тысяч человек и имел артиллерию в составе двух бригад. В корпусе были свои радиостанция и типография, выпускающая листовки. По сути, он был независим от влияния генерал-адъютанта Д.Г.Щербачева, фактического командующего Румынским фронтом и инициатора оккупации Бессарабии. Несмотря на постоянные угрозы разоружения со стороны румын, 26-й корпус 12 февраля 1918 года двинулся через северную Румынию в Каменец-Подольский. Благопо-

лучно войдя в город, корпус лицом к лицу столкнулся с частями австрийских оккупационных войск. Два дня под непрерывным проливным дождем обе стороны стояли в боевой готовности друг против друга, но, после переговоров, 26-й корпус занял восточный берег реки Смолыч, а австрийцы - западный. Делегатский съезд и Рада 26-го корпуса почти единогласно вынесли постановление, что они разделяют точку зрения группы В.К.Винниченко в Центральной Раде и не примут участия в приглашении австро-германских войск в Украину, после чего корпус мирно демобилизовался 1 марта 1918 г. По приказу Центральной Рады, в течение марта месяца А.А.Рябинин вывел его остатки на Полтавщину, где планировалось создать 6-й Полтавский украинский кадровый корпус (Рябинин - 10).

Далее следует тот короткий период в жизни Александра Александровича, о котором в официальных документах он упоминает скупно и весьма туманно.

Ярослав Тинченко в своей книге "Українське офіцєрство: шляхи скорботи і забуття" пишет, что до конца 1918 года А.А.Рябинин в чине генерал-хорунжего занимал должность помощника начальника Первого генерал-квартирмейстерства Украинского Генерального штаба, поддерживал антигетманское восстание и оставался в штабе, когда в декабре в Киев вошли войска Директории. Он приводит цитату из вышедших в Канаде в 1966 г. воспоминаний Е.Маланюка (1966), бывшего адъютанта помощника начальника штаба украинского войска, который рассказал о А.А.Рябинине следующее:

"В 1-м ген.-квар-ві залишився симпатичний генштабу ген.-хор. Рябінін, бувш. доцент Ніколаєвської Академії Генер. Штабу, справді-таки типовий доцент та ще й виразний російський інтелігент, тай й ще надодаток - ліберал і либонь "народник". Від нього просто аж тхнуло героями творів Чехова.

За столом з растуленою мапою сидить вже згаданий ген.Рябинін, дивиться своїми мрійно-блакитними очима перед себе і - щось думає. Тоді, змобілізувавши в собі поручницьку відвагу, перестрибую через ієрархічну перешкоду і, ставши відповідно статутіві, рапортую: "Пане отаман (тоді генерали звалися отаманами)! Дозвольте доповісти: отаман Тютюнник хворий, але дії ідуть і, мені здається, що тими діями треба керувати в заступництві його".

Аж піт мене вдарив з зухвальства. Але в відповідь, крізь постать генерального штабу генерала і доцента воєної академії, просив типовий російський інтелігент і з легким народницьким патосом лагідно прозвучало:

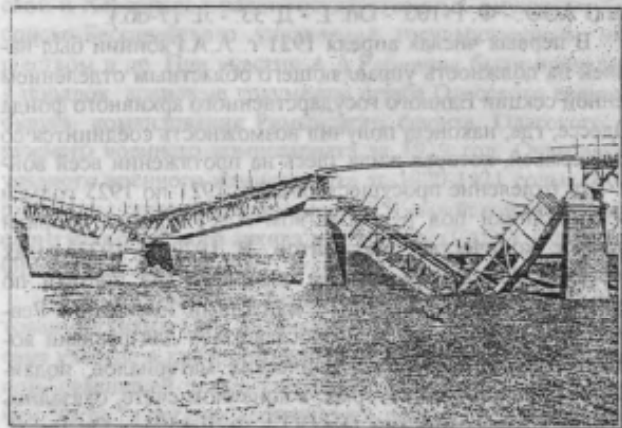
- Що ж, голубчику, подіємо? І військо, і стратегія тепер безсилі. Ось збереться Трудовий Конгрес - на нього вся надія: там народ сам скаже своє велике слово. А що ж ми? Ми мусимо лише слухати" (Цит. по: Тинченко - 1995. - С. 68).

Я Тинченко повідомив, що А.А.Рябинин працював в штабі армії УНР до початку січня 1919 р. Він допускає навіть, що наш герой мав пряме відношення до переговорів української делегації во главі з генералом А.Грековим з делегацією Антанты в січні-лютому того ж року, і, можливо, перебуваючи в Одесі, був навіть зв'язним між Директорією і Антантой, впродовж захоплення міста частями Красної армії во главі з А.Григор'євим в початку квітня 1919 р. (Тинченко - 1995. - С. 68).

Нам важко щось конкретно заперечити по цьому приводу, бо справка Центрального державного архіву Радянської Армії говорить про те, що в грудні 1918 р. А.А.Рябинин був мобілізований в ряди Радянської Червоної армії (РККА) і 18 квітня наступного року призначений начальником мобілізаційного управління штабу Одеського окружного комісаріату. Сам А.А.Рябинин повідомив, що цей пост він займав менше двох місяців, до 7

IV. Полковий святкування на поході.

XVI. Зруйнований міст біля ст. Шуаньмяоцзи.

Міст зруйнований після відступлення від Мукдена.

Рис. 2. Фотографії А.А.Рябинина
із книги "На війні 1904-1905 гг."

июня (Рис. 7), но в автобиографии ничего не говорит о своей предыдущей службе в генерал-квартирмейстерстве. Впрочем, эта автобиография была написана им на следующий день после первого ареста (УСБУ по Одес. обл. - Д. № 15156-п).

Так или иначе, точно известно, что в 1919 г. А.А.Рябинин попадает в Москву и именно с этих пор целиком посвящает себя архивному делу: начинает работу сразу в двух учреждениях (в Военно-исторической комиссии Всероглавштаба и Главном архивном управлении). Его первыми шагами на этом поприще были поиски и сбор документов непосредственно на фронтах гражданской войны, а также их доставка в Москву. По словам А.А.Рябинина, он привез тогда четыре вагона таких документов. Одновременно он преподавал в Академии (Новой) Главного штаба Красной армии (ГАОО. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Д. 33. - Л. 17-об.).

В первых числах апреля 1921 г. А.А.Рябинин был назначен на должность управляющего областным отделением военной секции Единого государственного архивного фонда в Одессе, где, наконец, получил возможность соединиться со своей семьей, которая жила здесь на протяжении всей войны. Это отделение просуществовало с 1921 по 1923 годы и его сотрудники под руководством А.А.Рябинина собрали огромное количество документов. В 1920 и 1921 годах Александр Александрович сам совершил две поездки по Украине и одну по Кубани с мандатами инспекции Реввоенсовета, Главархива и Всероглавштаба для ревизии военных архивов и сбора исторических материалов, подавляющее большинство которых, в конечном счете, оказались в разных архивах Москвы (ГАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Д. 286. - Л. 3). Эту деятельность до 1924 г. А.А.Рябинин успешно сочетал с чтением лекций в Одесском Институте народного образования и артиллерийской школе. После ликвидации отделения, вплоть до своего второго ареста А.А.Ря-

бинин работал в Одесском краевом и областном историческом архиве научным сотрудником и ученым архивистом. "Эта работа меня захватывает, интересует, и я вижу ее результаты", - напишет А.А.Рябинин в 1931 г. (УСБУ по Одес. обл. - Д. № 15156-п). В 1935 г. он был награжден почетной грамотой как лучший ударник и руководство архива даже возбудило ходатайство о присвоении ему звания "знатного архивиста".

Научные интересы Рябинина этого периода касались в основном истории культуры, военной истории, украинского либерального движения XIX века, революционного движения в Одессе, истории запорожского и задунайского казачества. Им было подготовлено 12 обзоров архивных фондов учреждений цензуры, Управления одесского военного генерал-губернатора, Управления военных поселений, Бессарабской и Херсонской палат государственных имуществ, Херсонско-Бессарабского управления государственным имуществом и др. При участии А.А.Рябинина были приведены в порядок архивные документы штаба Одесского военного округа, командования Румынского фронта, Одесского окружного военного комиссариата за 1919 год, Очаковского уездного военного комиссариата за 1920-1921 годы. Он же руководил организацией немецкой и еврейской секций краевого исторического архива в 1930 году (ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Дд. 26, 32).

Как упоминалось, первый раз А.А.Рябинин был арестован органами ГПУ 31 января 1931 г. и сразу же признал свое участие в контрреволюционной офицерской организации, ставившей целью свержение советской власти. Впрочем, тогда "в органах" сознавались почти все. Несознавшихся были единицы на тысячи. Поводом для ареста послужила работа Александра Александровича в 1922-1924 годах преподавателем артиллерийской школы. Наверно, бывшие царские офицеры часто обменивались мнениями о советской

власти в неодобрительном духе, и в этом смысле А.А.Рябинина, пожалуй, можно было считать виновным. Однако он сам и другие арестованные по этому делу отрицали его сколько-нибудь активную работу в организации, которая, якобы, рассматривала его как военного специалиста в случае возможных боевых действий. А может быть такой "организации" и вовсе не было? Не исключено, что на самом деле, могли иметь место одни "платонические разговоры", как удачно выразился один из следователей в 1920-е годы. "Весь его интерес заключался в научной работе", - заявил один из свидетелей. Со слов А.А.Рябинина, перед ним ставились следующие задачи: "розыск в архиве украинских материалов и помощь в этой области научным работникам, потому что, кто бы ни разрабатывал эти материалы, он лил воду на расширение базы украинской культуры, хотя бы и не был член украинской организации; участие в литературе украинской, как воспитывающей национальное самосознание" (УСБУ по Одес. обл. - Д. № 15156-п).

В ходе следствия А.А.Рябинин изложил эволюцию своих политических взглядов, хотя следует учесть, что это не ностальгические воспоминания на досуге, а показания, которые были написаны в тюремной камере. Он сообщил, что в 1917 г. считал себя украинским демократом, его политическая взгляды были близки к позиции В.К.Винниченко. Однако приход на Украину большевиков и размежевание В.К.Винниченко с Директорией привлекли его, якобы, на сторону советской власти. В то же время, он желал бы уяснить для себя роль этого политика: "Я был уверен, что Винниченко не сошел с исторической сцены окончательно". Далее Александр Александрович показал, что он ездил в Киев, добиваясь личной встречи с академиком М.С.Грушевским, на научную линию которого ориентировался в 1927-1931 годах. Встреча не состоялась, но "в Одессе я скоро получил приветливое письмо от М.Грушевского, попукавшего

настойчиво работать в научной области. Я понял, что в Киеве не желают раскрывать карт, в то же время ценят мой прошлый стаж службы в русском Генеральном штабе, участие когда-то в военной литературе и мою деятельность выборного командира украинского корпуса в 1917 г." В конце он резюмирует: "С сентября 1922 года по декабрь 1924 года я идеологически как-то близко стал к денкинской настроенному офицерству в артшколе. После ухода из школы, я снова от этого настроения освободился. За период 1926-1930 гг. я напечатал ряд статей по истории Украины и стал окончательно на платформу понимания государственного порядка в форме федерации или союза, и офицерские организации стали мне не по дороге" (УСБУ по Одес. обл. - Д. № 15156-п).

В деле 1931 года есть также собственноручное описание А.А.Рябининим военного положения Одессы в 1930 г. и краткая характеристика целого ряда известных представителей одесской интеллигенции, преимущественно ученых. Важно, что ничего порочащего почти ни о ком из них А.А.Рябинин не написал, сосредоточив внимание главным образом на их научных и личностных качествах. По заключению следователя, с учетом чистосердечного признания А.А.Рябинина о своей контрреволюционной деятельности, 10 декабря 1931 года он был освобожден с такой формулировкой: "следствием не собрано материалов, достаточных для предания его суду". Как видим, те времена были еще вегетарианские!

Вторично наш герой был арестован НКВД 23 декабря 1937 года как агент германской разведки, завербованный сотрудником "Дойче Аусланд Институт" немецким ученым Г.Лейбрандтом. Поводом для этого послужило посещение Г.Лейбрандтом краевого архива, где Рябинин, вероятно, как человек, знающий немецкий язык, знакомил гостя с документами. На это посещение Г.Лейбрандт имел разрешение

Центрального архивного управления в Москве, его сопровождали представители облисполкома и дипломатического агентства. Впоследствии Г.Лейбрандт прислал А.А.Рябинину открытку с упоминанием о докладах, прочитанных им в Германии с положительным отзывом о советской архивной системе, и номер журнала с теплой статьей о своих впечатлениях о поездке по архивам и научным учреждениям СССР. Этот факт и был истолкован следствием как свидетельство шпионской переписки.

Конечно, в этот раз сыграли свою роль и офицерское прошлое нашего героя, и наличие родственников за границей. Дело в том, что жена А.А.Рябинина была родной сестрой Пиамы Дмитриевны Скляревской (Змиенко), умершей в самом начале 1920-х гг. Муж последней, Всеволод Ефимович Змиенко, уроженец Одессы, учился в Одесском реальном училище и военном училище в Киеве, служил в Очаковском, Измаильском и Житомирском пехотных полках. В 1913 г., как и Александр Александрович, окончил Николаевскую академию Генерального штаба. В ходе Первой мировой войны В.Е.Змиенко получил звание полковника. В 1917 г. пошел на службу в украинскую армию и был назначен начальником штаба Одесской гайдамацкой дивизии. В период антигетманского восстания возглавлял Юго-западную группу украинских войск в районе Одессы. Участвовал в боях с большевиками и денikinцами в 1919 г., генерал-хорунжий армии УНР. Это он вместе с Марком Безручко организовал полный разгром I-й конной армии С.М.Буденного под Замостьем осенью 1920 г. После войны жил в Польше, принимал активное участие в общественной жизни эмигрантов, автор ряда исторических трудов. Умер в Варшаве в октябре 1938 г. при загадочных обстоятельствах. Как видим, большевистской власти было за что ненавидеть В.Е.Змиенко и преследовать его родных и близких (Змиенко - 1994; Змиенко - 1995).

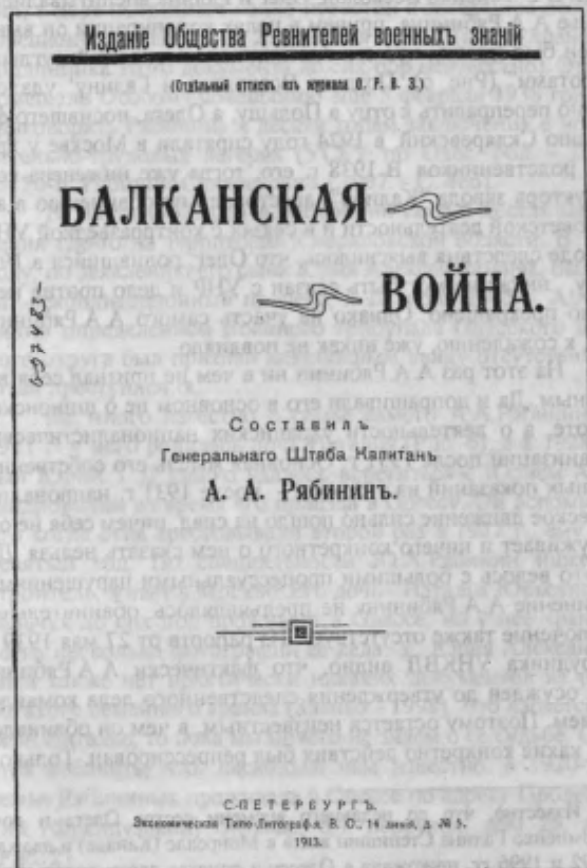

Рис. 3. Титульный лист книги "Балканская война".

После смерти матери на протяжении нескольких лет дети В.Е.Змиенко Всеволод, Олег и Галина воспитывались в семье А.А.Рябинина, причем в целях конспирации он вынужден был писать, что его племянники являются "круглыми сиротами" (Рис. 6). Позднее Всеволода и Галину¹ удалось тайно переправить к отцу в Польшу, а Олега, носившего фамилию Скляревский, в 1924 году спрятали в Москве у других родственников. В 1938 г. его, тогда уже инженера-конструктора завода "Калибр", арестовали по обвинению в антисоветской деятельности и в связях с контрразведкой УНР. В ходе следствия выяснилось, что Олег, родившийся в 1916 году, никак не мог быть связан с УНР и дело против него было прекращено. Однако на участь самого А.А.Рябинина это, к сожалению, уже никак не повлияло.

На этот раз А.А.Рябинин ни в чем не признал себя виновным. Да и допрашивали его в основном не о шпионской работе, а о деятельности украинских националистических организаций после 1931 г. Основная мысль его собственноручных показаний на этот счет - после 1931 г. националистическое движение сильно пошло на спад, ничем себя не обнаруживает и ничего конкретного о нем сказать нельзя. Дело это велось с большими процессуальными нарушениями: обвинение А.А.Рябинину не предъявлялось, обвинительное заключение также отсутствует. Из рапорта от 27 мая 1939 г. сотрудника УНКВД видно, что фактически А.А.Рябинин был осужден до утверждения следственного дела командованием. Поэтому остается неизвестным, в чем он обвинялся и за какие конкретно действия был репрессирован. Только в

¹ Известно, что до недавнего времени сестра Олега и дочь В.Е.Змиенко Галина Стенишин жила в Монреале (Канада) и дважды в 1992 и 1996 гг. приезжала в Одессу в поисках своих родственников. Она же рассказала, что брат Всеволод исчез в Праге в 1945 г. не без помощи советских спецслужб, а Олег, живший в Одессе, примерно тогда же все-таки был репрессирован (Зленко - 1998, 1998-а).

1965 г., когда возник вопрос о его посмертной реабилитации, в деле появляется копия повестки к заседанию особого совещания при НКВД от 22 февраля 1938 г. (место хранения подлинника этого документа до сих пор неизвестно). Это не помешало Особому совещанию еще 5 февраля 1938 года (!) приговорить Рябинина к десяти годам заключения в исправительно-трудовых лагерях (УСБУ по Одес. обл. - Д. № 15156-п; Рябинин-Скляревский - 1997. - С. 466).

10 марта 1942 года А.А.Рябинин умер в местах заключения где-то на территории Свердловской области. В 1965 году, по заявлению его сына Юрия Александровича, был начат реабилитационный процесс, и 10 июня 1965 г. А.А.Рябинин определением Военного трибунала Одесского военного округа был признан невиновным ввиду отсутствия состава преступления.

Не много известно о семье самого А.А.Рябинина. В 1911 г. у него родилась дочь Наталья (Рис. 6), а в 1928 г. - сын Юрий. Г.Д.Зленко удалось встретиться с Юрием Александровичем во время его приезда в Одессу. Он вспоминал, что когда отца арестовывали второй раз в 1937 г., ему шел девятый год. По специальности Ю.А.Рябинин инженер-строитель, живет в Москве. Его дочь - Наталья Юрьевна Ковальчук до сих пор проживает в Одессе, но у нее хранятся всего несколько фотографий ее деда. У Юрия Александровича также нет практически никаких документов из ранее богатого семейного архива (Зленко - 1998). Что касается дочери Наталье, то пока мы ничего не знаем о ее судьбе. Остается добавить, что, насколько нам известно, в 1920-х гг. семья Рябининых проживала в Одессе по адресу Пролетарский (Французский) бульвар, 6-й переулок, дом 26, кв. 2 (Рис. 2).

Не трудно заметить, что в биографии Александра Александровича остается еще много белых пятен. Наиболее загадочными являются годы Гражданской войны, его служ-

ба в армии УНР, связь с В.Е.Змиенко и его семьей, о которых он сам, по понятным причинам, не распространялся, да и о его жизни в 1932-1942 гг. почти ничего не известно. Возникает ощущение, что в годы советской власти ему приходилось жить какой-то очень сложной двойной жизнью, тщательно скрывая многие факты своей биографии, а единственной отдушиной для него была наука.

Сравнительно хорошо документирована его преподавательская деятельность, благодаря личному делу 1922-1923 годов, заведенному в Одесском Институте народного образования (ГАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Д. 286). В ряде документов этого дела он сообщает, что с сентября 1907 по декабрь 1909 года читал в Одесском военном училище курс геодезии и топоъемки. В 1910-1914 гг. А.А.Рябинин в Санкт-Петербурге преподавал в Кадетском и Владимирском средних военных училищах общую и военную историю. Кроме этого, в 1913-1914 гг. он читал те же дисциплины в Николаевской академии Генерального штаба. Позднее, уже в Москве с августа 1920 по апрель 1921 г. в Красной академии Главного штаба он вычитал целый ряд спецкурсов: "История революционных войн 1848-1849 гг.", "Американская гражданская война 1861-1865 гг.", "Англо-бурская война", "Балканские войны 1912-1913 гг.". Некоторые из его лекционных разработок легли в основу научных статей и очерков (Рябинин - 7, 9 и др.).

С августа 1921 г. А.А.Рябинин работал в Одесском институте народного образования, а в сентябре-декабре 1922 г. в Артиллерийской школе (приватно), но данные об этом этапе его деятельности мы имеем только до начала 1923 г. В ИНО он читал "Историю революционного движения в России до 1917 г.", "Историю социализма" и "Историю первобытной культуры" - всего 15 часов в неделю. По последнему курсу им был подготовлен учебник "Очерк истории первобытной культуры", который в 1922 г. находился в печати

Рис. 4. Карта из книги "Балканская война", составленная А.А.Рябининым.

в Москве (Рябинин - 44), но мы не знаем, увидел ли он свет. Примечательно, что в это время Александр Александрович считал свой стаж работы в средних учебных заведениях 6 лет, в высших - 3 года, а в личном деле в графе "Основная профессия и специальность" своей рукой написал - "преподаватель". Можно допустить, что одной из причин его активного преподавания, особенно в Одессе в начале 1920-х годов, было тяжелое материальное положение семьи, так как в это время он один должен был содержать пять человек, жена по состоянию здоровья не работала, а прислуги они не имели (Рис. 5-8).

Поскольку у нас нет других фактов его биографии, попробуем восстановить его путь как ученого, опираясь главным образом на его же работы и автобиографию. Здесь, правда, следует сразу же заметить, что, как видно из библиографии трудов А.А.Рябинина, с целым рядом из них нам пока не удалось ознакомиться. Добавим к этому, что нам почти ничего не известно о начале научного пути нашего героя. Я.Тинченко пишет о том, что А.А.Рябинин заинтересовался историческими исследованиями еще будучи в первый раз в Одессе, в 1907-1909 гг., причем в это время "чрезвычайно увлекался историей Российской империи первой половины XIX в. и даже готовил научную разработку, посвященную движению декабристов" (1995. - С. 67). На это мы можем сказать, что тема декабристов, действительно, нашла отражение в его творчестве в работах 1925-1926 годов (Рябинин - 17, 39, 40) и отчасти в других статьях (Рябинин - 36), однако с утверждением о том, что начало научной работы А.А.Рябинина каким-то образом связано с его первым одесским периодом и с преподавательской деятельностью, пожалуй, можно согласиться.

Итак, первая группа работ А.А.Рябинина, датированная 1908-1921 гг. представлена главным образом книгами по военной тематике. Среди них есть его личные воспоминания, о которых мы говорили выше (Рябинин - 3), брошюры и пособия по тактике и стратегии (Рябинин - 1, 2, 4), военной истории (Рябинин - 7, 8), и военному строительству (Рябинин - 9, 37, 38).

Есть данные о том, что из трудов этих лет наибольшую известность получила книга "Балканская война" (С.Пб. - 1913), которая была сразу же переведена на болгарский и сербский языки (Зленко - 1998). Работа эта по-своему уникальна. В ней, всего через год после окончания первой балканской войны 1912 г., А.А.Рябинин провел тщательный ее анализ. Особый интерес представляет характеристика при-

родных особенностей театра военных действия, а также описание армий воюющих стран с точки зрения тактической подготовки, численности солдат и офицеров, их вооружения и боевого духа. Общий итог войны автор резюмировал так: "Европейская Турция перестала существовать". По количеству и качеству исполнения карт и схем сражений видно, что А.А.Рябинин был прекрасным военным топографом (Рис. 3-4; Рябинин - 8), что особенно близко одному из авторов этой книги, поскольку и его военная специальность топограф-геодезист. О значении монографии А.А.Рябинина в историографии вопроса говорит тот факт, что она была использована для написания статьи "Балканские войны", опубликованной Большой советской энциклопедии в 1970 г. (Силин, Кавтарадзе, Залесский - 1970. - С. 576).

Из этого ряда абсолютно выпадают две книги "Синтоизм в Японии" (С.Пб., 1911) и "Древности Воьльни" (Ровно, 1912). Очевидно, что вторая из них является итогом его обучения в Санкт-Петербургском Археологическом институте и пребывания в Ровно в 1910 г. Названный институт, существовавший с 1877 г. был очень солидным учебным заведением, где готовили не только археологов, но и археографов и специалистов музейного дела. В течение многих лет им руководил Н.И.Весселовский - крупный археолог и историк Востока, который умер в 1918 г. (Пряхин - 1986. - С. 74). Поэтому очень осторожно можно наметить связь между этим ученым и упомянутой книгой А.А.Рябинина о религии Японии. Напрашивается вывод, что две книги автора, вышедшие в 1911 и 1912 гг., были подготовлены им в рамках его обучения в Археологическом институте и являются курсовой и (или) дипломной работами.

Необходимо подчеркнуть, что подавляющее большинство последующих научных трудов А.А.Рябинина является настоящими, как правило, высокопрофессиональными историческими исследованиями, основанными на блестящем

знании архивных источников, иногда дополненными личными наблюдениями и воспоминаниями.

Выход в свет первых из них относится к 1924-1925 гг., что очень хорошо соотносится с его деятельностью как профессионального архивиста в 1919-1923 гг. в системе военных архивных учреждений. Эти работы посвящены двум темам: революционному движению в Одессе и на Черноморском флоте в 1904-1906 гг. (Рябинин - 12, 13, Ш-1-4) и событиям Гражданской войны в Бессарабии и на Юге Украины (Рябинин - 10, 11).

Вторую тему мы уже затрагивали, так как она связана с биографией Александра Александровича, но здесь необходимо остановиться на более подробной характеристике солидной статьи "Оккупация Бессарабии Румынией", посвященной событиям, которые до сих пор почти не известны широкому кругу читателей. Заметим, что работа содержит подробный перечень архивных источников, в значительной степени утраченных, в том числе документы 26-го Украинского корпуса, которым как раз в это время командовал А.А.Рябинин. Автор описывает ход событий на Румынском фронте после октябрьского переворота 1917 г., конфликт командующего фронтом генерал-адъютанта Д.Г.Щербачева с большевиками. По его словам, оккупация Бессарабии произошла "по мандату генерала Щербачева" и, с помощью взяток и угроз, актом румынского правительства от 27 марта 1918 г. Далее подробно описаны взаимоотношения Д.Г.Щербачева с украинским правительством, распад фронта, образование двух украинских корпусов, а также эпизод их выхода на Украину и последующее расформирование. Последний раздел работы посвящен описанию восстания против гетмана П.П.Скоропадского и Ясскому совещанию (Рябинин - 10).

Следующая статья "Яссы и союзная оккупация на Украине" является продолжением предыдущей. Она написа-

на на основании архивных документов Ясского совещания представителей стран Антанты и руководителей правых партий России. Совещание состоялось 7-13 ноября 1918 г. С русской стороны в нем принимали участие член Законодательной палаты и бывший посол в Вене Н.Н.Шебеко, члены Государственного Совета В.И.Гурко и Н.Ф. фон-Дитмар, представитель всероссийских промышленных организаций В.П.Рябушинский, лидер кадетской партии П.Н.Милоков и др. Итогом совещания было обращение к правительствам союзных держав с просьбой начать оккупацию Украины, причем сами участники сговора категорически отрицали такие понятия, как "Украина" и "украинский народ". Автор подробно рассматривает позиции сторон и отдельных участников совещания, дает свою оценку сложных событий, в значительной мере определивших начало и весь ход Гражданской войны на юге Украины (Рябинин - 11).

Из работ о событиях Первой русской революции в Одессе обращает на себя внимание статья "Революционная работа в войсках Одесского гарнизона в 1904-1906 гг.". В ней использованы архивные материалы Одесского охранного отделения 1905-1907 гг., Одесского жандармского управления 1906 г., Одесского военно-окружного суда, Одесского градоначальника 1907 г., собрание прокламаций и листовок 1905 г., воспоминания участников и издания местной периодической печати 1905 г. Освещена деятельность группы Дунайского полка, кружков в Кадетском корпусе и Юнкерском училище, Союза одесских офицеров, военных организаций СР и РСДРП. Особое внимание автор уделяет украинским революционным организациям в войсках. Отмечается, что количество прокламаций было таким, что на каждого солдата Одесского гарнизона приходилось по 40-50 листов печатного материала социал-демократического направления. Вместе с тем, в прокламациях мало затрагивали крестьянский и земельный вопросы, не использовался ук-

раинский язык. К статье приложен список прокламаций и листовок 1905-1906 гг., состоящий из 29 названий, в свое время обнаруженных и изъятых у солдат Одесского гарнизона (Рябинин - 12).

В 1923 г., после перехода на работу в Одесский краевой исторический архив, А.А.Рябинин написал две работы, посвященные масонству первой четверти XIX в., одна из которых до сих пор не опубликована (Рябинин - III-5). Надо думать, что они каким-то образом могут быть связаны с уже упоминавшейся темой о декабристах (Рябинин - 17), поскольку их выход относится к тому же 1925 г. Наиболее важной для истории Юга Украины является статья "Масоны Ришельевского лицею", посвященная роли Ришельевского лицея в развитии масонского движения в России. Оказывается, одесская масонская ложа "Понт Эвксинский", членами которой были многие преподаватели этого учебного заведения, являлась крупнейшей в России, а одесские масоны играли весьма заметные роли в обществе того времени. Приводятся краткие биографические сведения о членах этой ложи. Описываются репрессивные меры против них, предпринятые царским правительством в 1822 г. По словам автора, Виленский университет и Ришельевский лицей вели общество царской России вперед, ломая идеологическую основу старого феодального порядка (Рябинин - 14).

В целом, следует заметить, что научную деятельность А.А.Рябинина 1920-1930-х гг. очень затруднительно разделить на какие-то периоды или этапы, так как одновременно он мог заниматься изучением самых разных тем в достаточно широком временном диапазоне.

Так, целая серия серьезнейших статей, опубликованных в 1926-1929 гг. посвящена украинскому национально-демократическому и просветительскому движению 1860-1910 гг. (Рябинин - 16, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 29, 34). При этом, он не ограничился изучением этого движения в Одес-

Анкета

Преподавателя И.И.В. А.А.Рябинина

Фамилия, имя и отчество: Александр
Александрович Рябинин
Возраст 43 $\frac{1}{2}$.

Центр: Археологический Институт
и Военная Академия 1 р., 1922
1907 $\frac{1}{2}$.

Статус: Преподавателем в гражданских
и военно-учебных средних учебных
заведениях 1907-1913гг. = 6 лет.
В высших: В Военной Академии
1913гг.-1914гг., в Новой Академии
генерала 1920-21гг. (история
революц. войн 1848-1849гг.),
Американская гражданская
война 1861-65гг.) и Одесском
Институте Народного обра-
зования 1921-1922гг. = всего
7 лет.

Архивн. должность: Управляющий Одес-
ским обществом отщепенцев

Рис. 5. Анкета преподавателя Одесского Института
народного образования А.А.Рябинина 1922 г.

(Первая страница)

Внешней Секции Единого Государственного Архивного фонда с 1 апр. 1921 г., а до того 2 1/2 год также в Ученых Зап. Архивной должности.

б. Семейное положение:

1) Жена Мария Дмитриевна

(слабона нога)

2) Дочь Каталлия Дитя

3) Приемные дети (племянники)

Кружковые сироты

Васильев Дн.

4) — Осел — Бн.

5) — Гашина Зн.

Живет совершенно независимо

7. Адрес Прометарский бульв. 6
почт. ящик № 26 кв. 2

8. Кателория

9. Читательские курсы: Союзное Курс

рия культуры — 2г; Крабовр III к

истор. арх. семинарии по исто

риям дворян в России — 2г; Вен

10. Научные труды:

Рис. 6. Анкета преподавателя Одесского Института народного образования А.А.Рябинина 1922 г.

(Вторая страница).

се, а рассмотрел его на широком фоне, описывая деятельность украинских организаций в Киеве и Елизаветграде.

Так, в статье "Київська громада 1870-х рр." (1927 г.) прослежена история одной из организаций украинской либеральной интеллигенции второй половины XIX в. Раскрыт состав "Громады", описана деятельность ее членов, прослежены их судьбы. Упоминается о проекте создания подпольной типографии в Киеве, оборудование для которой должно было быть доставлено через Одессу с помощью одесской "Громады". Статья написана на основании документов прокурора Одесской судебной палаты и Одесского генерал-губернатора (Рябинин - 22).

Той же теме посвящена статья "3 революційного руху 1870-1880 рр. Елисаветградський гурток" (1927 г.). В ней описана история создания кружка в 1878 г. А.И.Михалевичем и И.К.Тобилевичем и охарактеризована его деятельность. По словам автора, елисаветградский кружок в 1880-1883 годах опережал все украинские организации на культурной ниве, активно занимаясь переводами трудов народников, сочинением пьес, постановкой спектаклей на украинском языке и т.д. После разгрома кружка полицией в 1883 г. он возобновил свою деятельность в 1886 г. Однако он не ставил перед собой революционных задач, довольствуясь культурно-просветительской работой (Рябинин - 23). Из других статей по теме обратим внимание читателей на заметку "М.Ф.Комаров, як одеський культурний діяч 1888-1913 років" (1929 г.), поскольку в последние годы в Одессе усилился интерес к этой личности (Зленко - 1999; Мисечко - 1999. - С. 127; и др.) и общественностью города вполне аргументировано поставлен вопрос о присвоении имени Н.Ф.Комарова Одесской областной научной библиотеке.

Из других работ этого же периода несколько особняком стоит статья "Українські мотиви в поемі О.С.Пушкіна "Полтава" (1928 г.). В этой работе, созданной в связи со сто-

летием написания поэмы, автор высказывает несколько дискуссионных положений, утверждая, что А.С.Пушкин создал "Полтаву" в подарок императору Николаю I, вернувшему поэта из ссылки, и местами освещает исторические события с позиций тенденциозного патриотизма. Для доказательства своей точки зрения А.А.Рябинин прослеживает ход шведской кампании по целому ряду исторических источников. Вместе с тем, он утверждает, что первые две песни "Полтавы" написаны А.С.Пушкиным под влиянием байронизма и вольтерьянства, захвативших поэта во время южных скитаний. По словам автора, И.Мазепа был идеологом собирания раздробленной Украины (Рябинин - 27).

Помимо этого, А.А.Рябинин бегло затронул такую тему, как история крестьянского землевладения в степной Украине до 1905 г. (Рябинин - 41), написал рецензию на издание "Праці Одеської центральної наукової бібліотеки" (Рябинин - 31). Известно также, что он принимал активное участие в работе социально-исторической секции Одесской комиссии краеведения при ВУАН, на заседаниях которой в октябре 1926 г. сделал три доклада, тезисы которых были опубликованы в 1929 г. (Рябинин - 28, 29; Жирнова - 1999; Зленко - 1999-а).

Теперь более подробно остановимся на деятельности А.А.Рябинина как архивиста, в частности, на такой ее стороне, как описание фондов и их издания. В ходе следствия 1931 г. он старается подчеркнуть свои научные достижения именно в этой области: "Я уже, начиная с Москвы 1919 г., 12 лет работаю в архивном строительстве и архивном изучении документов... Ко мне все 12 лет я могу констатировать великолепное отношение высших руководителей (в Москве со стороны Главарха, когда во главе стоял т.Рязанов, на Украине - со стороны Центрархива, когда 6 лет во главе стоял т.Рубач)... ЦАУ [Центральное архивное управление Украины] получило моих 12 обзоров архивных фондов цен-

зуры и генерал-губернаторского управления и будет печатать в Харькове. Отдельно мне поручена, выполнена за два года и теперь печатается большая работа "Опис архіву Запорозької Січі" (УСБУ по Одес. обл. - Д № 15156-п).

Данная цитата требует комментариев. Действительно, именно эта работа, насколько можно судить, занимала основную часть рабочего времени А.А.Рябинина как сотрудника Одесского краевого и областного (с 1932) исторического архива. Однако, как это ни странно, именно о ней известно не так уж много.

Приведем факты. 11 октября 1926 г. А.А.Рябинин сделал доклад на заседании социально-исторической секции ВОКК "Огляд фонду Одеського генерал-губернатора 1879-1889 рр." (Рябинин - 28). В 1928 г. в журнале "Архівна справа" была опубликована специальная статья "Одеський краєвий історичний архів". В свете празднования 80-тилетнего юбилея этого учреждения, данная работа Александра Александровича является наиболее актуальной, поэтому охарактеризуем ее подробно. В названной статье автор кратко излагает историю создания архива, подчеркивая исключительную роль Одессы в истории Степной Украины и тот интерес, который проявляли к одесским архивным фондам научные круги. Он отмечает роль А.А.Скальковского как инициатора создания исторического архива в Одессе, а также касается создания Губарха, Истпарта и Военной секции. Далее он дает краткий обзор важнейших фондов, находящихся в архиве в 1928 году: "Канцелярия Новороссийского генерал-губернатора", "Управление временного Одесского генерал-губернатора", "Жандармское управление города Одессы", "Судебная палата", "Прокурор Судебной палаты", "Градоначальник", "Попечитель Одесского учебного округа", "Новороссийский университет", "Общество сельского хозяйства юга России", "Попечительный комитет об иностранных колонистах" и др. Статья содержит также список 246 упоря-

доченных на тот момент фондов архива. Несмотря на свой небольшой объем, работа представляет большой интерес в связи с многочисленными передачами и утратами архивных документов, которые имели место в последующие годы (Рябинин - 26)¹. Что касается более подробного описания 12 фондов архива, отправленных в Харьков, то, насколько нам известно, они так и не были опубликованы. Не исключено, что целенаправленные поиски в этом направлении в будущем принесут положительные результаты.

Еще одной весьма объемной археографической работой А.А.Рябинина, которая, к счастью, увидела свет, было создание описания Архива Запорожской Сечи, но и здесь есть много неясностей. Как мы только что видели, сам он сообщил, что этот труд был ему поручен и, что занимался этой работой в течение двух лет, но не привел конкретных дат. Это была по-истине гигантская работа, так как архив состоит из почти 40.000 листов документов, разделенных на 365 отдельных тематико-хронологических дел. Мы вынуждены подробно остановиться на этом вопросе, по-скольку в целом ряде работ об Архиве Запорожской Сечи, участие Александра Александровича в его описании даже не упоминается (Апанович - 1991; Голобуцкий - 1994. - С. 76; Архів Коша... - 1998; и др.).

Л.М.Мельник, которая совсем недавно опубликовала три письма А.А.Рябинина на имя М.С.Грушевского, датированные периодом с 19 июля по 15 октября 1927 г. и еще три его письма в редакцию журнала "Україна", относящиеся ко времени между 24 октября и 11 ноября того же года, утверждает, что А.А.Рябинин в одном из них сообщает о своей работе над описанием Архива Запорожской Сечи. На самом

¹ В библиотеке ГАОУ хранится номер журнала "Архівна справа" с этой статьей А.А.Рябинина. В ней есть его собственноручные правки и дополнения. Так, список фондов увеличен до 264.

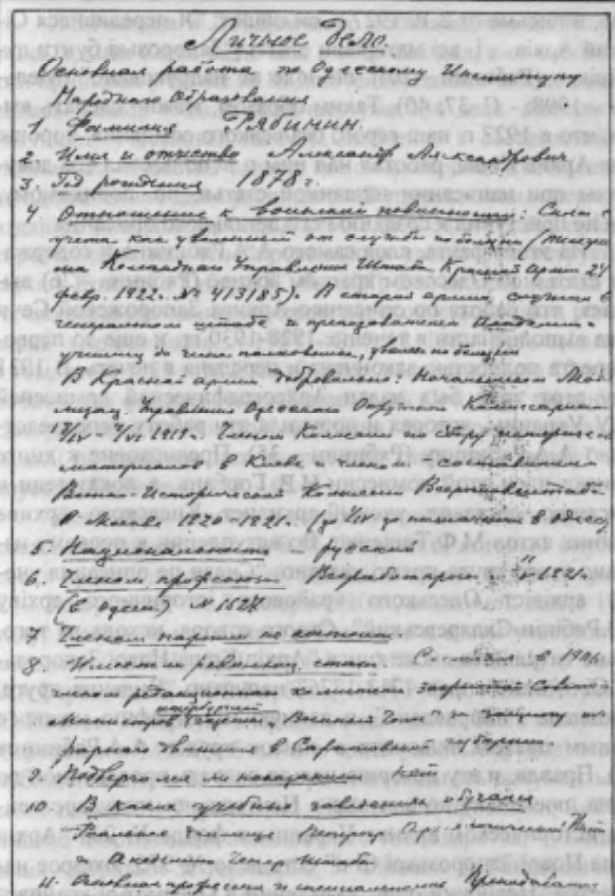

Рис. 7. Личное дело преподавателя Одесского Института народного образования А.А.Рябинина 1923 г. (Первая страница).

деле, в письме от 2.10.1927 г. он пишет: "Я передивився Січовий Архів... і всі матеріали статті ["Запорозькі бунти дунайців... (Рябинин - 20)], ще ніде не надруковано" (Мельник - 1998. - С. 37, 40). Таким образом, можно сделать вывод, что в 1927 г. наш герой, без всякого сомнения, хорошо знал Архив Коша, работал над ним и использовал его документы при написании названной статьи, но, по видимому, еще не приступил к созданию его детального описания.

Из этого факта, слов самого А.А.Рябинина и содержания статьи об Одесском краевом архиве (Рябинин - 26) вытекает, что работа по описанию Архива Запорозькой Сечи была выполнена им в течение 1928-1930 гг. и еще до первого ареста полностью закончена и передана в печать. В 1931 году этот труд был издан Археографической комиссией ЦАУ Украины, которая и поручила эту работу непосредственно А.А.Рябинину (Рябинин - 35). Предисловие к книге написал член этой комиссии Н.В. Горбань, а показатели к описанию составил ученый-архивист Киевского архива древних актов М.Ф.Тищенко. Во вступлении к первому изданию этого труда прямо указано: "Склав це описання учений архівіст Одеського крайового історичного архіву О.О.Рябінін-Скляревський". Строго говоря, исходя из того, что на титульном листе книги "Архів Коша Нової Запорозької Січі: опис справ 1713-1776" написано "Видання друге, доповнене і виправлене", и данную монографию можно с полным правом включить в список трудов А.А.Рябинина (35). Правда, и эту историю нельзя считать проясненной до конца, поскольку до сих пор в Центральном государственном историческом архиве Украины в фонде № 229 "Архів Коша Нової Запорозької Січі" есть дело № 375, которое называется "Недіючий опис, складений в Одеському крайовому історичному архіві в 1926 р." (Архив Коша... - 1994. - С. 6, 12, 161), но, по-видимому, А.А.Рябинин не имел к нему непосредственного отношения.

Л.З.Гисцова и Л.Я.Демченко добавили, что до 1926 г. опись архива Коша включала в себя 325 дел, в ее составлении принимал участие М.Е.Слабченко, однако она не сохранилась. Опись 1926 г. включает уже 334 дела. Авторы не уточняют, участвовал ли М.Е.Слабченко в составлении и этой описи. Известно только, что он нумеровал листы дел, а на одном из них даже расписался. В предисловии к первому изданию описания архива в 1930 или 1931 гг. Н.В. Горбань коротко заметил, что "провадилосся також реконструкцію [архіву Коша] і в Губарсі [Губархіві]. Все це призвело до того, що зараз під одним номером переховується кілька різних справ" (Архив Коша... - 1994. - С. 7, 18, 116). Есть сведения о том, что в 1929 г. М.Е.Слабченко "завершує свою 10-річну роботу над фондом Коша Запорозької Січі, і за завданням Центрального архівного управління, як головний редактор комісії по виданню цих документів, готує їх до друку" (Билоусова, Балінов - 1994. - С. 41).

Некоторую ясность в историю описания и издания Архива Коша вносит статья В.М.Хмарского, который опубликовал протокол заседания "Комісії в справі видання архіву Січі Запорозької" от 7 января 1930 г., созданной еще в 1927 году. Заседание проходило в Харькове и в нем участвовали академики ВУАН Д.И.Багалей и М.Е.Слабченко, а также В.А.Барвинский, М.В.Горбань, Н.А.Рубач, Р.М.Шпунт и Ю.Иванов. В первую очередь на заседании была заслушана информация М.Е.Слабченко о ходе работы по подготовке публикации Архива Коша и решено издавать документы по семи темам: "1. Торгівля; 2. Добувальні промисли; 3. Рільництво й організація вольностного господарства; 4. Колонізація - боротьба за територію; 5. Фінанси; 6. Гайдамаччина; 7. Політична історія Запорозжя". Всего планировалось издать восемь томов, в последнем предусматривались общие указатели. Важно, что всего за два года до этого, в 1928 г. такой принцип был категорически отвергнут академиком

М.С.Грушевским, который выступал за хронологический порядок подачи документов. Известно, что в 1929 г. начались политические гонения против Михаила Сергеевича, поэтому на этот раз комиссия смогла принять предложение М.Е.Слабченко без учета его мнения. Однако, данный проект так не был осуществлен ввиду того, что буквально через несколько дней после упомянутого заседания главного руководителя работ М.Е.Слабченко по возвращении в Одессу арестовали прямо на железнодорожном вокзале (Хмарський - 1994. - С. 116-118, 120-121).

Как видим, публикация материалов в таком виде вступила бы в прямое противоречие с готовившимся в то же самое время описанием дел архива А.А.Рябинина. Поэтому на этой почве у него с М.Е.Слабченко не могло не возникнуть серьезных разногласий. В 1931 г. Ф.Е.Петрунь рассказал: "...мы оказывали Рябинину поддержку, например, в конфликте Рябинин-Слабченко, когда последний всячески стремился удалить Рябинина из архива, как конкурента по разработке архивных дел Запорожской Сечи" (УСБУ по Одес. обл. - Д № 15154-п). Мы уже знаем, что 31 января 1931 г. был арестован и Александр Александрович. Пока он находился под следствием, в том же году было принято решение о передаче Архива Коша в Харьков во Всеукраинский архив древних актов. В 1941-1944 гг. он был эвакуирован, а возвращен на Украину уже в Киев, где находится и сейчас (Архів Коша... - 1994. - С. 5).

Любопытно, что когда Архив уже хранился в Харькове, в мае 1932 г. Археографическая комиссия поручила разработать план фундаментальной публикации "Архіву Запорозької Січі" Н.Д.Полонской-Василенко и М.Ф.Тищенко. Издание планировалось осуществить совместно с Центральным архивным управлением Украины. На этот раз Н.Д.Полонская-Василенко настояла на том, чтобы в восемь запланированных томов были включены документы Архива Ко-

Исполнительная таблица			
Лекции	Учебники	Книжки	Архив
Занятия	Томов	Число	номера
	Томы 1921-1922 год.		Науч.
	из в. И.И. Метерлих пер.		согр.
	Вадимович Крестовича сесс.		В.С.
	карт "История революции."		Евг.
	Общество в Тоссе 1917.		Архив
	В Тринецкере 1922-1923.		фр.
	"История Социализма,		
	в ноябре тот же предмет		
	уроки.		
	Публикации в архиве д.И.И.		
	1922. - читал в Одессе		
	Архивное, но И.И.		
	сейчас в архиве перефор-		
	мирование.		
	Киев 15 час. в архиве		

Рис. 8. Личное дело преподавателя Одесского Института народного образования А.А.Рябинина 1923 г. (Фрагмент анкеты).

ша, которые были изъяты из него ранее и хранились отдельно от бывшего собрания Одесского краевого архива. Были начаты поиски отдельных его частей и документов в архивах Ленинграда, Москвы, Киева, Одессы, Днепропетровска и Каменец-Подольского. Однако, по не совсем понятным пока причинам, эта работа была свернута в том же году (Ульяновский - 1993. - С. LI).

В 1946-1950 гг. была предпринята еще одна неудачная попытка издать документы Архива Коша. В следующий раз полное собрание документов Коша хотели опубликовать уже в 1966-1972 гг. (Архів Коша... - 1998. - С. 24). Есть отрывочные сведения, что аналогичная попытка имела место и в конце 1970-х - начале 1980-х гг. (Хмарський - 1994. - С. 116). Только недавно, после выхода в свет второго издания описания Архива Коша, которым в настоящее время пользуется большинство исследователей (Архів Коша... - 1994), был, наконец, опубликован первый том фундаментального корпуса документов Архива Коша. Заметим, что через 70 лет сама жизнь разрешила старый спор между двумя репрессированными украинскими учеными - документы издаются не по тематическому и даже не по хронологическому принципам, а по делам, которые в целом сформировали еще писари Запорожской Сечи, позднее были сгруппированы и уточнены А.А.Рябининым-Склярским в 1928-1930 гг. и сохранены издателями без каких-либо существенных изменений (Архів Коша... - 1998).

Следует заметить, что безуспешные попытки издать Архив Коша Новой Запорожской Сечи в 1920 - начале 1930-х годов, безусловно, необходимо объяснять массовыми гонениями и репрессиями против представителей украинской исторической науки. Однако нельзя забывать о том, что свою отрицательную роль сыграли и узковедомственные разногласия между Археографическими комиссиями ВУАН и ЦАУ, а также амбиции отдельных ученых.

Здесь будет уместным сказать несколько слов о взаимоотношениях А.А.Рябинина с М.С.Грушевским. Мы уже знаем, что они тесно сотрудничали, вели оживленную переписку, хотя Александр Александрович сообщил, что личная встреча так и не состоялась. Достаточно взглянуть на список его работ, чтобы увидеть, что большинство статей вышло в 1926-1929 гг. в изданиях, которые редактировал именно М.С.Грушевский. Это не только журнал "Україна", но и целый ряд томов Записок исторического и историко-филологического отделения ВУАН. Есть все основания полагать, что Михаил Сергеевич поддерживал одесского ученого. Можно даже предположить, что он и посодействовал, чтобы А.А.Рябинину поручили работу по описанию Архива Запорожской Сечи, так как в 1928 г. был председателем Археографической комиссии ВУАН и имел сложные взаимоотношения с М.Е.Слабченко (Хмарський - 1994. - С. 115). Думается, что в работах последнего его мог коробить ярковыраженный, чтобы не сказать гипертрофированный, классовый и социально-экономический подход, чего, кстати, не скажешь о статьях А.А.Рябинина, хотя следует учесть и политические особенности того времени.

Давайте вспомним, что М.С.Грушевский настаивал на том, чтобы наш герой продолжал разрабатывать именно историю украинского казачества. Скорее всего, М.С.Грушевский понимал, в какой сложной атмосфере работал в Одессе бывший генерал-майор и генерал-хорунжий УНР, автор ряда крупных работ по военной истории, с которым в принципе они могли быть знакомы еще в 1918 г., но оба должны были это скрывать. По сути, они были людьми одного круга и близких взглядов. Можно допустить, что Михаил Сергеевич не только поддерживал его путем публикаций статей в своих изданиях, за что, кстати, даже тогда еще платили гонорары (Мельник - 1998. - С. 41), но и намеревался помочь в защите диссертации по названной тематике.

Вот мы и подошли к теме, изучение которой навсегда обессмертила имя А.А.Рябинина-Скляревского. Интенсивная работа по изучению и описанию Архива Коша и целого ряда других фондов Одесского краевого архива в 1924-1930 годах логично подвела его к главной теме его жизни - истории украинского казачества. Впервые он затронул ее в небольшой заметке "Запорозька козаччина і І.П.Котляревський" (1926 г.), которая, к слову сказать, вышла в журнале "Україна" - правоприменике старой "Киевской старины". В статье прослежена связь И.П.Котляревского с запорожцами, вернувшимися в Россию, во время создания Усть-Дунайского Буджакского казачьего войска. Автор пишет, что будущий классик украинской литературы был одним из авторов манифеста об образовании этого войска. Основная идея статьи в том, что поэма "Энеида" имеет два источника: латинский оригинал Вергилия и живую украинскую действительность. Встреча И.П.Котляревского с казаками завершила формирование его национального самосознания и дала толчок к литературной деятельности (Рябинин - 15).

Хотя по хронологии следующей работой по теме, вышедшей в свет, была статья "Запорозькі бунти дунайців..." (1927), оказывается, что ранее была написана другая работа "Кінець Задунайської Січі" (1929 г.). Это следует из содержания двух писем А.А.Рябинина к М.С.Грушевскому от 19 июля и 2 октября 1927 г. (Мельник - 1998. - С. 39-40), поэтому сначала поговорим о второй из них.

Заметим, что всего два года назад эта статья была репринтно опубликована повторно при участии одного из авторов этих строк (Рябинин - 33). Поэтому сейчас она стала более доступной и с ней может познакомиться любой желающий. Достаточно сказать, что в творчестве А.А.Рябинина статья "Кінець Задунайської Січі", без всякого сомнения, была этапной. В ней он впервые углубился в историю запорожских казаков, которые не смирились с ликвидацией Се-

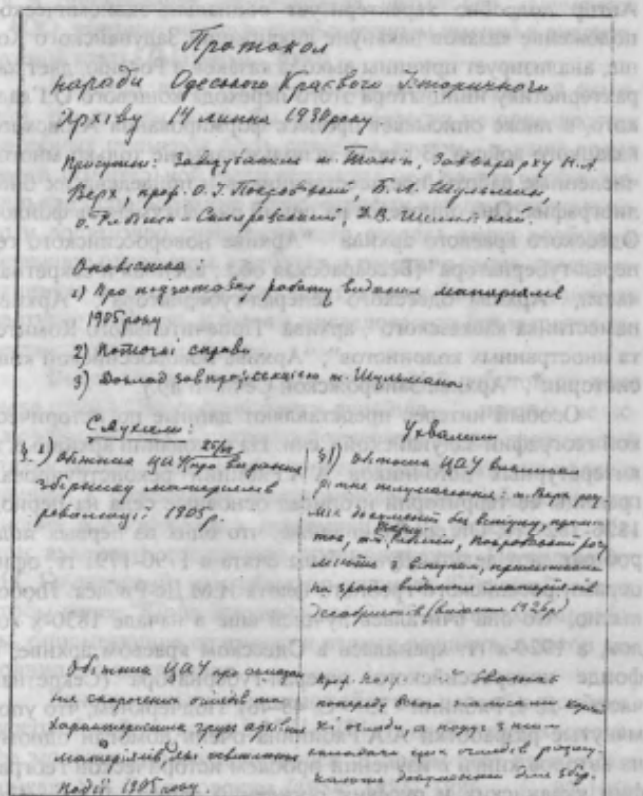

Рис. 9. Протокол совещания Одесского
краевого исторического архива от 14.07.1930 г.,
написанный А.А.Рябининым.
(Первая страница)

чи и попытались сохранить свой уклад и обычаи на Дунае. Автор подробно характеризует социально-экономическое положение казаков накануне ликвидации Задунайского Коща, анализирует причины выхода казаков в Россию, дает характеристику инициатора этого перехода кошевого О.Гладкого, а также описывает процесс формирования Азовского казацкого войска. В статье использованы не только многочисленные работы предшественников и приведена их библиография. Она опирается на целый ряд документов фондов Одесского краевого архива - "Архива новороссийского генерал-губернатора" (Бессарабская обл.; военная и секретная части; "Архива одесского генерал-губернатора"; "Архива наместника кавказского"; архива "Попечительного Комитета иностранных колонистов"; "Архива новороссийской консистории", "Архива Запорожской Сечи" и др.).

Особый интерес представляют данные по исторической географии Задунайской Сечи. На основании архивных и литературных источников А.А.Рябинин реконструировал границы ее территории и описал основные села на период 1826-1827 гг. Он сообщил также, что одна из первых подробных карт дельты Дуная была снята в 1790-1791 гг. офицерами российского гребного флота И.М.Де-Рибаса. Любопытно, что она считалась лучшей еще в начале 1830-х годов, а 1920-х гг. хранилась в Одесском краевом архиве, в фонде новороссийского генерал-губернатора (Секретная часть. - Д. 4; Рябинин - 33. - С. 45-46). Подчеркнем, что упомянутые разработки А.А.Рябинина очень помогли одному из авторов книги в изучении проблем исторической географии украинских и русских поселений дельты Дуная (Сапожников - 1998; 1998-а).

К сожалению, эта работа до сих пор не оценена по достоинству. Так, Л.М.Маленко, издавшая солидную книгу "Азовське козацьке військо", упоминает о роли А.А.Рябинина-Склярского в истории изучения вопроса, но почему-то

ни разу не ссылается на эту и другие его работы по теме, хотя в приложениях опубликовала целый ряд документов ГАОО, впервые использованных ученым именно в анализируемой статье (Маленко - 2000).

Конечно, дело тут не в какой-либо конкретной фамилии, так как мы могли бы легко привести не один десяток подобных примеров. Суть совсем в другом - в наше время среди значительной части историков не в почете профессиональное использование историографии как самостоятельного и достаточно специфического раздела науки вообще, и бережное отношение к работам и памяти о своих предшественниках в частности. Кто знает, может быть когда-нибудь наступит и их час, и уже их последователи без зазрения совести отплатят им тем же.

Выше мы выяснили, что следующей работой по теме была статья "Запорозькі бунти дунайців...", причем, не исключено, что М.С.Грушевский задержал выход предыдущей статьи на два года, исходя из каких-то достаточно важных причин. К сожалению, немногочисленные опубликованные письма А.А.Рябинина к академику их не раскрывают. Можем высказать следующее предположение. По-видимому, М.С.Грушевский, как редактор журнала "Україна", хотел, чтобы ранее "Кінець Задунайської Січі", в свет вышли работы, описывающие ее начало и период расцвета, и автор выполнил его пожелания.

Данная статья посвящена событиям первой российско-турецкой войны, когда в 1771-1774 гг. на Дунае находилось два морских отряда запорожцев. В целом этот эпизод был описан А.А.Скальковским (1854; 1885; 1886. - С. 83-105). Однако А.А.Рябинин не пошел по его стопам, а сосредоточил свое внимание на бунтах казаков в дунайских командах, которые описаны им детально. Важно, что работа практически полностью построена на документах Запорожского архива. Идея автора заключается в том, что уже на Дунае и

по пути на Днепр значительная часть запорожцев поняла, что конец Сечи близок и осталась на турецкой и крымской территориях. Таким образом они заложили основу для воссоздания здесь Сечи после 1775 г. Настоящим открытием автора является сопоставление имен задунайских казаков с запорожскими, что дало ему возможность проследить биографии целого ряда казаков до начала XIX в. Кроме этого, А.А.Рябинин опубликовал очень интересное письмо князя А.А.Прозоровского к П.Норову от 12.11.1776 г. о том, что запорожцы активно осваивают земли крымского ханства, а также на примере З.Челеги и других старшин остановился на вопросе, как происходил процесс их нобилитации после ликвидации Запорожья. Основной вывод следующий: "На Дунай рушила незаможна верства Запорожжя, що мало зв'язана була з землею, зимівниками, хатніми оселями. Козачина з Гетьманщини більше тягнула до Чорноморців, до своїх ґрунтів, і тільки незначні купки її взяли участь у Дунайській Коші" (Рябинин - 20. - С. 83).

Следующая статья о задунайском казачестве "Задунайська Січ в народних переказах і письменстві" (1928 г.) выпадает из намеченной хронологической серии, да и опубликована не в журнале "Україна". В определенном смысле, по крайней мере, по содержанию части второго раздела (С. 133-136), эта работа является продолжением возникшей ранее темы "казаки и И.П.Котляревский" (Рябинин - 15). Однако, содержание этой статьи намного шире. В целом, возникает ощущение, что эта довольно значительная по объему работа имеет синтетический характер, то есть в нее вошли отрывки из разных статей. Впрочем, у нас есть и доказательства сказанному. В письме к М.С.Грушевскому от 19.07.1927 г. А.А.Рябинин сообщает, что "для статті "Кінець Задунайської Січі" я надсилаю розділ про історію Скальковського. В виданні Празького університету (1925 р.) Біднов зовсім помиляється про роботу Скальковського. Він не знає

одеських документів і не помічає як Скальковський їх переліковує" (Мельник - 1998. - С. 39). Поскольку в названной статье, если не принимать во внимание отдельные критические замечания в адрес А.А.Скальковского по ходу текста (Рябинин - 33. - С. 40, 48, 67-68), такой специальный раздел отсутствует, есть все основания полагать, что позднее он вошел в работу, на которой мы и остановимся подробнее (Рябинин - 24)¹.

Весь первый раздел работы посвящен анализу воспоминаний бывшего задунайца Анания Коломийца, которые были записаны выдающимся украинским этнографом и историком Ф.К.Волком в дельте Дуная (Кондратович - 1883). Надо сказать, что А.А.Рябинин делает это очень живо, используя такой творческий прием, как сопоставление его рассказа с фактами, зафиксированными в целом ряде документов 1807-1834 гг. Одесского краевого архива. Такой синтез дал блестящий результат. По сути, перед нами раскрывается практически вся история задунайских казаков с 1775 до 1835 гг., то есть до первых лет существования Азовского войска. Особое внимание автор уделит причинам и этапам обратной миграции казаков из-за Дуная, краткосрочной истории Усть-Дунайского Буджакского войска, порядку задунайских кошевых атаманов и личности О.Гладкого. Далеко не во всех моментах автор считает рассказ А.Коломийца правдивым, а заканчивает этот раздел такими проникновенными словами: "Дивляться в очі з старих сторінок столітнього паперу слова, що розповідають події минулого часу, і кажуть: "справді було" (Рябинин - 24. - С. 125).

Второй раздел не такой цельный и состоит из нескольких отдельных разноплановых сюжетов. Первый из них по-

¹ В Одесской научной библиотеке им.М.Горького хранится отдельный оттиск этой статьи, подписанный А.А.Рябининным: "Научковий Збірник Іст. Секц. УАН. за рік 1928", по-видимому, подаренный автором.

священ опере Г.Артемовского "Запорожец за Дунаем". Автор полагает, что при ее написании композитор пользовался двумя источниками - "Историей Новой Сечи" А.А.Скальковского и рассказами наказного атамана Азовского войска и писателя Я.Г.Кухаренко, который в 1861 г. находился в Петербурге¹. Нам представляется, что А.А.Рябинин отнесся к этому музыкально-художественному произведению черезчур серьезно, поскольку упрекает Г.Артемовского за его некритическое отношение к фактам и характерам, заимствованным у А.А.Скальковского, и за целый ряд вымышленных подробностей (появление султана, арест Андрея и Оксаны турецкой пограничной охраной и т.п.). В целом же, нельзя сказать, что автор дал опере положительную характеристику.

Следующий короткий очерк посвящен украинским народным песням о жизни за Дунаем. А.А.Рябинин подчеркивает, что до упомянутой работы В.К.Волка 1883 г. "ніякої літератури до історії Задунайської Січі і справді не існувало, окрім народної пісні" (Рябинин - 24. - С. 127). Далее он напоминает, что таких песен в свое время было опубликовано довольно много, их записывали А.А.Скальковский, П.П.Короленко, Ф.К.Волк и другие (приводит список публикаций песен). По его мнению, одна из них "добре відповідає добі 1775-1787 рр., коли запорожці обсіли Дніпровий та Дністровий лиман, перекинулись (махнули) аж за Дунай. Може і архівний документ не розповів-би за ту добу більше". После этого автор, на наш взгляд, не очень логично переходит к характеристике Якова Герасимовича Кухаренко, вспоминает о его отце, старом запорожце и черноморце, отмечает тесные контакты Я.Г.Кухаренко с М.И.Костомаровым, Г.Артемовским и Т.Г.Шевченко. По его словам, "Кухаренко не виправдовує Гладкого. Його ідеалом стає кошовий

¹ Подробнее о нем и его портрет (Маленько - 2000. - С. 64-65).

Мороз. Після Гладкого Кухаренко, як тимчасовий отаман азовців, на деякий час робить світлу сторінку в сумній історії Азовського війська" (Рябинин - 24. - С. 128).

Еще один сюжет более объемный. Это и понятно, потому что он посвящен А.А.Скальковскому. Сначала автор критикует ту часть "Истории Новой Сечи...", в которой А.А.Скальковский описывает историю Задунайской Сечи (1886. - Разд. VII). Далее А.А.Рябинин весьма негативно оценивает тот факт, что на протяжении 1839-1898 гг. ученый пользовался Архивом Коша, как своим собственным, вспоминает о неудачных попытках целого ряда ученых сделать Архив достоянием научных кругов. Любопытна характеристика идейной направленности книги А.А.Скальковского, которую автор оценивает как отражение интересов "польского казакофильства", "российского просвященного начальства" и даже "высшей власти наиболее консервативного периода". Критикуя "рыцарскую концепцию" того же автора, А.А.Рябинин подчеркивает: "Народоправство козацької громади він пристосував до статутів орденів, він не бачив народної української істоти в козацькому народі". Далее следует аргументированная критика конкретных положений и выводов А.А.Скальковского по поводу истории запорожцев в 1775-1828 гг., но ее изложение заняло бы у нас слишком много места, поэтому можем только посоветовать читателям ознакомиться с первоисточником. Впрочем, не удержимся от еще одной цитаты о А.А.Скальковском: "...мета написати твір на втіху "просвещенного начальства", вплив польського казакофильства і повне нерозуміння української історії і життя українського народу мали наслідком таку непевну, посповану історію кінця Запорозької козащини" (Рябинин - 24. - С. 130, 132).

Следующая небольшая часть посвящена критическому анализу сразу трех статей П.П.Короленко (1891), А.Савича и В.Антоновича (1882). После подробно А.А.Рябинин оста-

новился на первой работе "Азовцы", оценивает ее в целом положительно, но сожалеет о том, что Кубанский архив сохранил очень мало документов по задунайцам. Одним из них есть свидетельство казака Л.Скика о старшинах этого войска в 1788-1790 гг. Автор считает, что упомянутый в нем кошевой Григорий Абдула, скорее всего, был наказным в походе, а на самом деле это хорунжий Грицько Таран, который известен до 1775 г. как казак Сергеевского куреня и упоминается еще раз уже в начале XIX в. Позднее этот документ был опубликован дважды (Дмитренко - 1896. - С. 184-184; Сапожников - 1999. - С. 100-101). А.А.Рябинин, к сожалению, не знал четырехтомного сборника документов по истории Черноморского войска И.И.Дмитренко (1896-I-III; 1898 и 1899), а также не использовал и целого ряда других публикаций источников и по теме (Дубровин - 1885; 1885-а; 1887; 1889; Масловский - 1893; Дубровин - 1893; 1894; 1895 и др.; См.: Бурьян - 1998; Кольченко, Сапожников - 1999; а также нашу библиографию).

Последний раздел статьи посвящен поэме И.П.Котляревского "Энеида", а точнее трем ее последним частям, содержание которых А.А.Рябинин сопоставляет с событиями создания Усть-Дунайского Буджакского войска в 1807-1808 годах и участием в них самого И.П.Котляревского. В очерке опубликовано несколько документов по теме из Одесского краевого архива (Рябинин - 24. - С. 133-136).

Но и это еще не все. В статье имеются два приложения. Первое - "Хронология кошовых Задунайского Коша" с 1775 по 1828 гг. Это очень серьезная работа, основанная на архивных документах. В ней есть ряд неточностей, например, в периоде 1775-1788 гг. (Сапожников - 1998-б; 1999; 2000-а; 2000-б), но дальнейшая последовательность атаманов серьезно аргументирована. Во втором приложении А.А.Рябинин привел факты биографии задунайского кошевого атамана Олексы Рясного (Рябинин - 24. - С. 136-138).

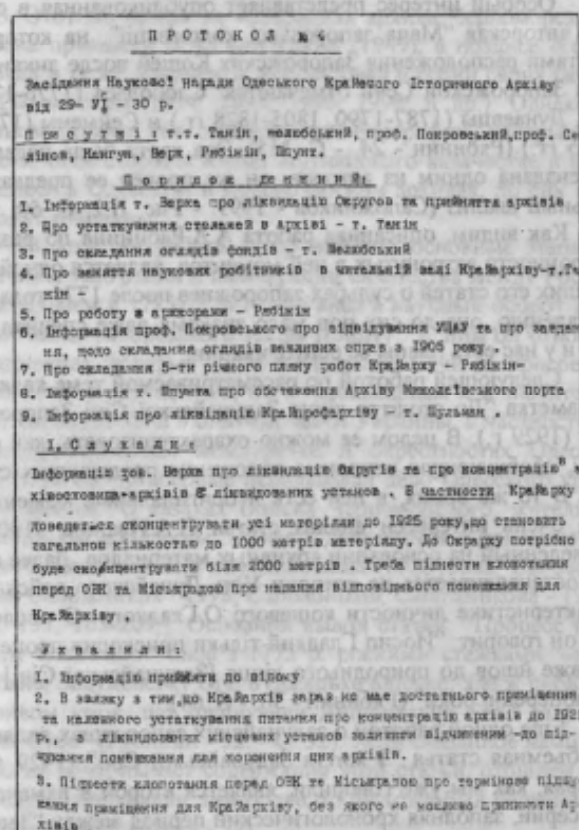

Рис. 10. Протокол заседания Ученого совета Одесского краевого исторического архива от 29.06.1930 г., на котором был поставлен вопрос о новом помещении. (Первая страница).

Особый интерес представляет опубликованная в статье авторская "Мапа запорозької колонізації", на которой местами расположения Запорожских Кошей после ликвидации Запорожской Сечи отмечаются: Слободзея (1776-1787 гг.), Дунаевцы (1787-1790, 1805-1828 гг.) и Сеймены (1790-1805 гг.) (Рябинин - 24, - С. 115). Эта карта была недавно переиздана одним из авторов, он же провел ее предварительный анализ (Сапожников - 1999, - Рис. II.2, С. 50, 56-57). Как видим, описанная работа А.А.Рябинина по разносторонности затронутых в ней моментов, является одной из лучших его статей о судьбах запорожцев после 1775 года. К сожалению, она до сих пор мало знакома даже специалистам и у нас есть планы ее републикации.

Следующей работой по рассматриваемой теме является заметка "До століття кінця Задунайської Січі Запорозької" (1929 г.). В целом ее можно охарактеризовать, как работу, обобщающую основные положения предыдущих статей. В то же время, в ней есть и оригинальные моменты. Так, очень интересен анализ статьи П.А.Иванова (1904), проведенный на основании архивных материалов. Далее автор останавливается на истории Усть-Дунайского войска и характеристике личности кошевого О.Гладкого. О последнем он говорит: "Йосип Гладкий тільки прискорив процес, що вже йшов до природнього кінця [Задунайської Січі] за всі попередні роки" (Рябинин - 30, - С. 64).

Еще одной работой о задунайских запорожцах является объемная статья "З життя Задунайської Січі" (1929 г.), которая, как мы уже говорили, является второй в намеченной серии, заполняя хронологический период между "Запорозькими бунтами дунайців 1771-1774 рр..." и "Кінцем Задунайської Січі". Ее основная черта в том, что исследование построено преимущественно на документах Одесского краевого архива. А.А.Рябинин широко использует и цитирует показания задунайцев, которые они давали по выходу в Рос-

сию. Этот же прием на материалах архива Черноморского войска применил В.А.Голобуцкий (1949), а позднее его, а иногда и те же документы использовал в серии своих работ А.Д.Бачинский (1994; 1995; 1996; 1998; и др.). Однако в полном объеме эти свидетельства-биографии, раскрывающие многие стороны жизни задунайского казачества и хранящиеся в Одесском и Краснодарском архивах, до сих пор не опубликованы.

В этой же работе автор наметил основные этапы и причины эмиграции и иммиграции казачества между Россией и Дунаем в 1775-1728 гг. Он ввел в научный оборот термин "козак запорозького звання (стану)". К ним он относил запорожцев, которые после ликвидации Сечи не присоединились ни к задунайцам, ни к черноморцам и в значительном числе обитали в степной части Украины, в частности, в Буго-Днестровском междуречье и окрестностях Одессы. При этом автор впервые использовал дело Одесского краевого архива "О казаках Войска Черноморского, жительствовавших около Одессы...", часть документов и описание которого были недавно опубликованы (Белоусова, Сапожникова, Сапожников - 1998; Сапожников, Сапожникова - 1999, - С. 131, 163-209;). Основной вывод статьи: "Процес розкладу козаччини йшов з 1775 р. різними стежками, через Кубань, Задунайську Січ, Буджацьке військо, але ж йшов під впливом умов, що зруйнували Дніпровську Січ і закріпили Степ" (Рябинин - 32, - С. 32). Хотя сказанное нами далеко не исчерпывает содержания этой статьи, отошлем читателей к оригиналу, тем более, то он тоже был недавно републикован (Рябинин - 32).

В заключение обзора основных статей А.А.Рябинина скажем несколько слов о работе, опубликованной нами в приложении. Строго говоря, по объему, разносторонности и глубине разработки рассматриваемых проблем, эту работу нельзя считать статьей. По всем показателям это серьезная

научная монография, как бы сейчас сказали, "законченное исследование". Мы пока не можем этого доказать, но, скорее всего, это и есть диссертация, о которой шла речь выше. Как говорилось во введении, работа предназначалась для сборника "Полуднева Украина", редактором которого также был М.С.Грушевский. Хотя на сопроводительном листе к рукописи отмечено, что сборник собирался в 1932 году, Г.К.Швидько, которая в нескольких своих статьях ссылается на данную статью А.А.Рябинина-Скляревского, сообщила, что редакторское заключение "перечитано, можно здавати до друку" датировано концом 1930 г. (Швидько - 1996. - С. 166). На основании этого факта можно сделать вывод, что Александр Александрович работал над рукописью в 1929-1930 гг., то есть одновременно с описанием Архива Запорожской Сечи. Поэтому она написана главным образом на основании документов Архива Коша, многие из которых не опубликованы до сих пор.

Мы не будем лишать читателей удовольствия прочесть эту работу самостоятельно и сделать собственные выводы. Тем не менее, предварим ее несколькими своими замечаниями. Прежде всего скажем о том, что машинописный вариант, копия которого была любезно предоставлена нам сотрудниками Института рукописей Национальной библиотеки им.В.Вернадского, по-видимому, не был окончательным. Текст рукописи не отредактирован, не вычитан, не говоря уже о том, что в нем отсутствует какая-либо авторская правка. Особенно много пропусков было в ссылках на литературу и на дела Запорожского архива, нами замечено и несколько цитат, не совпадающих с оригиналами. Большинство этих моментов нам удалось уточнить, по возможности, восстановить и дополнить. Однако авторский текст максимально сохранен, если не брать во внимание исправления многочисленных орфографических и грамматических ошибок, хотя общая стилистика и особенности украинского

языка тех лет оставлены практически без изменений. Впрочем, копия рукописи передана нами на хранение в ГАОО и теперь каждый желающий имеет возможность познакомиться с ней в Одессе.

Говоря о самой работе, заметим, что она состоит из четырех частей. По-видимому, писались они в разное время и в иной последовательности, чем та, в которой они поданы в работе. Об этом говорит целый ряд не всегда оправданных повторов. Иногда возникает ощущение, что по содержанию эти главы не совсем четко стыкуются друг с другом. Конечно, данные несоответствия можно было бы легко удалить обычной редакторской правкой, но мы не взяли на себя смелость делать это.

Первый часть посвящена подробной характеристике социально-экономического и политического положения Запорожской Сечи в 1700-1775 гг. Обращает на себя внимание раздел о происхождении названий целого ряда запорожских куреней. Основная идея А.А.Рябинина заключается в том, что в XVIII ст. на Запорожье существовало два основных общественно-экономических уклада: промысловый, представленный преимущественно казаческой сиромой, и мелкобуржуазный, состоящий из хозяев зимовников и торговых предприятий. Их интересы далеко не всегда совпадали и в противоречиях между этими укладами автор находит истоки и причины целого ряда бунтов. В то же время, следует подчеркнуть, что А.А.Рябинин не считает казацкую старшину каким-либо господствующим классом, существенно более зажиточным по своему материальному положению: "Старшина в масі не складала верстви духів. Господарі дрібних зимівників ще панували в куренях і Коші". Именно они, как пишет автор, во многом определяли внутреннюю, а особенно внешнюю политику Запорожья. Их интересы чаще претворяла в жизнь уже не обща Рада, а сходка старшин. Здесь же автор прослеживает процесс бюрократизации влас-

ти в Сечи, который выразился в появлении многочисленного института писарей, так называемой "полковой старшины".

Во втором разделе подробно описываются бунты и волнения запорожцев в 1738-1774 гг. К нему нам нечего добавить, скажем только, что А.А.Рябинин анализирует в нем "империалистическую" политику царского правительства по отношению к Запорожью, направленную на аннексию земель и всяческое ограничение его прав. В борьбе против этой внешней угрозы интересы представителей двух названных казацких укладов как раз совпадали, консолидируя Запорожье. В то же время, сиром в своей массе не поддерживала действия старшины по ликвидации гайдамаччины и Колиивщины, более того, сама активно участвовала в этих движениях.

Третий раздел посвящен так называемой "крымской легенде" - мифу, очень популярному среди запорожцев в 1740 - 1770-х годах. Он был основан на том, что в годы "крымской протекции" на Запорожье и территории окрестных степей, подвластных хану, сложились наиболее благоприятные условия для развития промыслового экономического уклада. Ежегодные сезонные выходы на рыбалку, охоту и за солью на земли Крымского ханства не ограничивались пограничными и таможенными преградами и приносили всему Запорожскому Войску и отдельным казакам весьма ощутимые прибыли. Поэтому мирные отношения с Крымским ханством были очень выгодны для Запорожья и в годы "российской протекции". Важно, что контакты с Крымом не прекращались даже в ходе российско-турецких войн. Исходя из сказанного, автор делает абсолютно логичный вывод, что массовый выход запорожцев из Сечи в 1775-1776 гг. был не чем иным, как претворением в жизнь "крымской легенды". Ушли преимущественно промысловики, сиром, не связанная с земельными наделами и торгов-

лей: "Зимівник, хутор, слобода, містечко нерухомо лишились чекати слушного часу легалізуватись в новому державному укладі".

Четвертый раздел посвящен старшинам Запорожского Войска. Он предваряется хронологическим списком кошевых атаманов 1700-1775 гг., основанном на широчайшем фактическом материале. Далее А.А.Рябинин приводит биографии целого ряда кошевых атаманов (К.Гордеенко-Головоко; Ф.Шишацкий, И. и К.Малашевичи, Я.Игнатович, П.Козелецкий, Г.Лантух, П.Калнишевский, Ф.Пылипенко), войсковых судей (М.Косап, М.Самбок), войсковых писарей (А.Вербецкий, П.Чернявский, А.Кумпан, И.Чугувец, Д.Романовский, И.Кривецкий, А.Товстык, И.Глоба), войсковых есаулов (А.Порохня, Я.Качалов, С.Билый), войсковых (паланковых) полковников (И.Сухина)¹. Кроме того, автор охарактеризовал некоторых представителей духовенства Запорожья (В.Сокальский, он же "отец Владимир"), а также написал об эмиграции К.Тарловского.

Важно, что по ходу этих биографий А.А.Рябинин приводит целый ряд интереснейших подробностей, упоминая многих современников своих героев, их родственников, потомков, места их рождения и расположения зимовников и т.д. Это настоящий кладезь бесценных материалов о целом ряде исторических персонажей Запорожья XVIII ст.

В заключение А.А.Рябинин дает свою характеристику тому скорбному событию, которое произошло 225 лет назад. Конечно, речь идет о предательской ликвидации царским правительством Запорожской Сечи в 1775 г. Он высказывает мысль, которая связывает данную работу с его предыдущими статьями: "Сиром зрозуміла помилкову на її по-

¹ Один из авторов книги, еще не зная содержания данной работы, написал о И.Сухине две статьи (Сапожников - 2000; 2000-в), но А.А.Рябинин приводит неизвестные ему подробности о семье и последних годах жизни славного полковника.

гляд тактику старшини в державному керуванні і виявила свою волю зупинити процес заколотами, а далі, після "атакування" Січі, півстіліття намагалась обороняти свої права в Задунайській Січі".

Историческая справедливость торжествует медленно: только после посмертной реабилитации в научной литературе снова появились ссылки на работы А.А.Рябинина (Бачинский - 1967 и др.), хотя украинские историки в эмиграции о нем помнили (Полонська-Василенко - 1968; 1995; Рябинин-Скляревський - 1973; и др.). Однако только в начале 1990-х годов в Украине начали выходить о нем специальные работы, которых до сих пор очень мало. Закономерно, что первыми об Александре Александровиче вспомнили архивисты (Гісцова - 1992; Архів Коша... - 1994; Малинова - 1999) и библиографы (Зленко - 1998), одна работа посвящена его военному пути (Тинченко - 1995).

Как мы попытались показать выше, до сих пор научные труды его рассеяны, а некоторые просто не известны. Поэтому современным, особенно молодым ученым очень трудно оценить роль и место выдающегося ученого - историка и архивиста в современной исторической науке, для развития которой он положил всю свою жизнь. В настоящей работе мы попытались хотя бы в малой степени воскресить несправедливо забытое имя Александра Александровича Рябинина-Скляревского, а о том, насколько нам это удалось, судить вам, дорогие читатели.

19.07.2000 г.

Одесса-Ильичевськ

БИБЛИОГРАФИЯ РАБОТ А.А.РЯБИНИНА-СКЛЯРЕВСКОГО¹

I. Монографии и статьи

1. Сторожевая служба пехоты в русско-японскую войну. / Изд. 2-е, испр. - С.Пб., 1908. - 40 с., 8 черт.

Данные о первом издании отсутствуют. Из содержания: I. Полевой Устав; II. Сторожевой отряд; III. Сторожевая рота; IV. Начальник сторожевого отряда. Служба резерва. Связь; V. Служба сторожевой роты; VI. Действия при наступлении противника; VI. Свертывание охранения и ближнее охранение.

2. Бой роты и батальона по опыту русско-японской войны. / Изд. 2-е. - С.Пб., 1908. - 61 с., 15 черт.

Данные о первом издании отсутствуют. Третье издание, исправленное и дополненное - С.Пб., 1911. Из содержания: I. Бой роты; II. Стрелковый бой и пополнение патронов; III. Бой батальона; IV. Штык, пулемет, лопата и ночные действия; V. Кошмар отступления. Опубликованные документы: Приказ 4-му Сибирскому корпусу 1905 г. № 323; Циркуляры Главного Штаба 1906 г. № 282 и 1908 г. № 164.

3. На войне 1904-1905 гг.: Из записок офицера действующей армии. - О.: Тип. Акц. Южно-Русского об-ва печат. дела, 1909. - 220 с., с рис. и схем.

4. *Ночные действия войск. Примеры военной истории. Тактика. Обучение. Военно-историческое и тактическое исследование: Сообщения, читанные в Общ. ревнит. во-

¹ Составители Г.Л.Малинова и И.В.Сапожников. Консультанты Г.Д.Зленко и Л.В.Фабрика.

* Астериксом отмечены работы, с которыми авторы не имели возможности познакомиться de visu.

- снних знаній и допол. автором. - С.Пб., 1910., с отд. атласом планов и чертежами в тексте.
5. *Шинтоизм в Японии. - С.Пб., 1911.
  6. *Древности Вольни. - Ровно, 1912.
  7. Наполеон как полководец // Отечественная война и русское общество. - Т. III. - М.: Изд. Сытина, 1912. - С. 27-40.
  8. Балканская война. / Изд. Общ. ревн. воен. знаний. - С.Пб.: Эконом. Типо-литограф., 1913. - 84 с. - (Отд. оттиск из журнала ОРВЗ).
  9. *Милиционная армия как система вооруженных сил в современном государстве. - Пг.: ГИЗ, 1921.
  10. Оккупация Бессарабии Румынией // Летопись революции. - 1924. - № 10. - С. 97-138.
  11. Яссы и союзная оккупация на Украине // Черная книга: Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине. - Екатеринослав.: Госиздат Украины, 1925. - С. 31-50.
  12. Революционная работа в войсках Одесского гарнизона в 1904-5-6 гг. // Летопись революции. - 1925. - № 5-6. - С. 155-175.
  13. Совет рабочих депутатов г.Одесса в 1905 г. // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одесщине: сборник статей и воспоминаний. - Кн. I. - О., 1925. - С. 253-267.
  14. Масоны Ришел'евского лицею // ВОКК. - 1925. - Ч. 2-3: Секция социально-исторична. - С. 134-140.
  15. Запорозька козаччина і І.П.Котляревський // Україна. - 1926. - Кн. 2-3. - С. 159-163.
  16. З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада XIX ст. // Україна. - 1926. - № 5. - С. 118-137.
  17. Таємні товариства на півдні в епоху декабристів: масони, гетерія, філарети та вільнодумці (на підставі матеріалів Одеського історичного архіву) // Рух декабристів на

- Україні: Ювілейне видання Укрцентрархіву. - Хрк., 1926. - С. 117-168.
18. *Українські кафедрни та друк в Одесі 1905 р. // Червоный архів. - 1926.
  19. З революційного українського руху 1870-х рр. в добу тимчасових генерал-губернаторів // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX ст. - Кн. I. - К.: Держ. вид-во України, 1927. - С. 154-165. - (Записки Укр. наук. т-ва в Києві: Іст. Секція ВУАН / Під. ред. голови секції М.Грушевського - Т. XXIV).
  20. Запорозькі бунти дунайців 1771-1774 рр. і початок Задунайського Коша // Наук. зб. за рік 1927. - К., 1927. - С. 65-83. - (Зап. Укр. наук. т-ва в Києві: Іст. секція ВУАН / Під. ред. голови секції М.Грушевського; Т. XXVI).
  21. З життя одеської Громади 1880-х років // Там само. - Кн. 4. - С. 161-180.
  22. Київська громада 1870-х років // Україна. - 1927. - № 1-2. - С. 144-162.
  23. З революційного руху 1870-1880 рр.: Єлизаветградський гурток // Україна. - 1927. - № 4. - С. 112-123.
  24. Задунайська Січ в народних переказах і письменстві // Наук. зб. за рік 1928. - К., 1928. - С. 108-138. - (Зап. Укр. наук. т-ва в Києві: Іст. секція ВУАН / Під. ред. голови секції М.Грушевського; Т. XXVII).
  25. З революційного українського руху 1860-х років. Гурток І.М.Левченка та "Колокол" Герцена // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці життя та сороковин наукової діяльності. - Т. 1. / ВУАН. - К., 1928. - С. 342-348.
  26. Одеський красвий історичний архів // Архівна справа. - 1928. - Кн. 5-6. - С. 73-86.
  27. Українські мотиви в поемі О.С.Пушкина "Полтава": (кілька дискусійних уваг до столітніх роковин поеми) // Україна. - 1928. - Кн.1. - С. 34-56.

28. Огляд фонду Одеського генерал-губернатора 1873-1889 рр.: Доп. 11 жовт. 1926 р. // ВОКК. - 1929. - Ч. 4-5. С. 8-9. - (Протоколи засідань соціально-історичної секції).
29. Революційна Одеса 1879 року: доп. 21 та 29 жовт. 1926 р. // Там само. - С. 9-14.
30. До століття кінця Задунайської Січі Запорозько (1775-1828 рр.) // ВОКК. - 1929. - Ч. 4-5: Секція соціально історична. - С. 59-64.
31. Рец.: "Праці Одеської центральної наукової бібліотеки" // Там само. - С. 151-152.
32. З життя Задунайської Січі // Україна. - 1929. - Кн. 34, трав.-черв. - С. 7-34.
Репринтно переиздано: Задунайська Січ: 36. наук. ст., матеріалів та републікацій / Відп. ред. О.А.Бачинська; Наук. ред. І.В.Сапожников. - О.: ОКФА, 1998. - С. 289-316. - (В надзаг.: Невичерпні джерела пам'яті; Т. II).
33. Кінець Задунайської Січі // Україна. - 1929. - Кн. 36, верес. - С. 40-71.
Репринтно переиздано: Задунайська Січ: 36. наук. ст., матеріалів та републікацій / Відп. ред. О.А.Бачинська; Наук. ред. І.В.Сапожников. - О.: ОКФА, 1998. - С. 319-350.
34. М.Ф.Комаров як одеський культурний діяч 1888-1913 рр. // Україна. - 1929. - Кн. 38. - С. 40-49.
35. Архів Запорозької Січі: Опис матеріалів. / Авт. опису - О.О.Рябинин-Скляревський; авт. передмови - М.В.Горбань; уклад. покажч. - М.Ф. Тищенко. - К.: Археограф. коміс. ЦАУ України, 1931. - 167 с.
Второе издание: Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713-1776. / Ін-т укр. археографії; Упоряд. Л.З.Гісцова, Л.Я.Демченко. - К.: Наук. думка, 1994. - С. 10-161.
36. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. - О.-К.: Эльтон-2 - Гратек, 2000. - С. 83-178. (В надзаг.: "Труды Государственного архива Одесской области". - Т. I).

II. Научно-популярные и неуточненные статьи

37. *Созидание армии // "Молодая Украина". - 1919.
38. *К вопросу о казачьей армии на Украине // "Молодая Украина". - 1919.
39. *Стихотворение декабриста Бобрищева-Пушкина. - 1925.
40. *Памяти Черниговского полка. - 1925.
41. *3 истории селянского землевоплодения на степу за часи кріпацтва та до революції 1905 р. // Червоний степ. - 1927. - Жовтень. (статья в пяти номерах).
42. Як ставили в Одесі "Грозу" // Чорном. комуна. - 14. 04.1937.
43. Школа тепер і раніше // Чорном. комуна. - 17.11. 1937.
44. *Очерк истории первообытной культуры. - Петроград: ГИЗ.
Монографія. Находилась в издательстве в 1922 г.
45. *Ближний Восток. - М.
Статья в журнале "Восток". Была в печати в 1922 г.

III. Рукописи статей

1. Революционное движение в войсках Одесского гарнизона в 1905 г. - (б/д). // ГАОО. - Ф. П-2. - Оп. 1. - Д. 110. - Л. 1-32.
Рукопись. Статья опубликована (Рябинин - 12).
2. Неизданные материалы к восстанию броненосца "Потемкин". - (б/д). // ГАОО. - Ф. П-2. - Оп. 1. - Д. 420. - Л. 1-112.
Рукопись. Статья не опубликована.
3. Совет рабочих депутатов в Одессе (1905 г.). - (б/д). // ГАОО. - Ф. П-2. - Оп. 1. - Д. 119. - Л. 1-36.

Рукопись. Статья опубликована (Рябинин - 13).

4. Совет рабочих депутатов г.Одессы 1905 года: Историческая справка по архивным материалам Одесского Истпартархива. - (б/д). // ГАОО. - Ф. П-2. - Оп. 1. - Д. 119. - Л. 1-36.

Рукопись. Вариант предыдущей работы (Рябинин - 13).

5. Описание частной коллекции масонских эмблем и шифров. - (б/д). // ГАОО. - Ф. П-2. - Оп. 1. - Д. 109.

Машинописная рукопись. Описаны эмблемы "Великой ложи Астерей" за 1817-1822 годы. Статья не опубликована (По теме см.: Рябинин - 14).

6. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття. - (б/д). // Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им.В.Вернадского. - X-1523. - Л. 1-82. (с двух сторон. - 151 пронумерованная страница).

Рукопись статьи для сборника "Полуднева Україна" под редакцией М.С.Грушевского (К., 1932).

7. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття. - (б/д). // Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им.В.Вернадского. - X-1524. - Л. 1-117.

Машинописная рукопись предыдущей статьи. Опубликовано в этом варианте (Рябинин - 36).

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И РАБОТ О ЖИЗНИ И ТРУДАХ А.А.РЯБИНИНА-СКЛЯРЕВСКОГО¹

Архивные документы

Архивный фонд УСБУ по Одес. обл. - Арх.-следств. дела № 12259-п и 15156-п.

ГАОО. - Ф. П-2. - Оп. 1. - Д. 109; Д. 110; Д. 119; Д. 420.

ГАОО. - Ф. Р-36. (Одес. краев. истор. архив). - Оп. 1. - Д. 21; Д. 26; Д. 32; Д. 54.

ГАОО. - Ф. Р-37. (Одес. окруж. арх. управл.). - Оп. 1. - Д. 9.

ГАОО. - Ф. Р-100. (Одес. губ. архив. управл.). - Оп. 1. - Д. 33; Д. 86; Д. 161.

ГАОО. - Ф. Р-1142. (Одес. обл. гос. архив). - Оп. 1. - Д. 38; Д. 377.

ГАОО. - Ф. Р-1593. (Одес. ин-т нар. образов.). - Оп. 1. - Д. 286.

ЦГАВОУ. - Ф. 1078. - Оп. 3. - Д. 5. - Л. 2.

Монографии

Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713-1776. / Друге видання. / Ін-т укр. археографії; Упоряд. Л.З.Гісцова, Л.Я.Демченко. - К.: Наук. думка, 1994. - 226 с.

¹ Составители И.В.Сапожников и Г.Л.Малинова. Консультанты В.И.Головань и В.М.Хмарский.

О роли А.А.Рябинина-Скляревского в создании первого издания книги "Архів Запорозької Січі" (С. 6, 13) и ссылки на работы (С. 11, 214 и др.).

Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828: Іст.-докум. нарис. - О.: Гермес, 1994. - 121 с.

Краткая биографическая справка (С. 107) и ссылки на работы.

Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828-1868: До 170-річчя скасування. - О.: Астропринт, 1998. - 232 с.

Роль А.А.Рябинина-Скляревского в историографии проблемы (С. 3) и ссылки на работы.

Болдирев О. Одеська громада: Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX - почат. XX ст. - О.: Маяк, 1994. - 144 с.

Роль А.А.Рябинина-Скляревского в историографии вопроса (С. 4-5) и ссылки на работы.

Боровой С. Воспоминания. - М. - Иерусалим. - 1993. - 383 с.

Упоминание и характеристика А.А.Рябинина (С. 378).

Видання Академії наук УРСР (1919-1967): Суспільні науки. Бібліографічний покажчик. - К.: Наук. думка, 1969. - 650 с.

Перечень основных научных работ (№№ 40-41, 68-69, 92 и др.).

Жирнова Л.О. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук 1924-1930: Хронологічний розпис змісту. - О., 1999. - 40 с.

Биографическая справка (С. 35) и список работ А.А.Рябинина в этом издании.

Маланюк Є. Книга спостережень: проза. - Т. 2. Торонто, 1966. - С. 330.

Воспоминания о генерал-хорунжем А.А.Рябинине.

Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866). - Запоріжжя, 2000. - 514 с.

Роль А.А.Рябинина-Скляревского в историографии вопроса.

Ссылки на работы.

Наука и научные сотрудники СССР. - Л.: Изд-во АН, 1928. - Разд. 4611.

Информация о А.А.Рябинине-Скляревском и его служебный адрес в Одессе (ул. Щепкина, д. 10).

Полонська-Василенко Н. Історія України. / В 2 т. - К: Либідь, 1995.

Т. 1. До середини XVII століття. - LXXXVI, 591 с.

Роль А.А.Рябинина-Скляревского в изучении истории Украины (С. 25, а также 558).

Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. - 608 с.

Списки работ по темам (С. 253, 401-402, а также 573).

Сапожников И.В. Намогильные памятники населения степей Нижнего Приднестровья (конец XVIII - первая половина XIX вв.). - О.: Черноморье, 1997. - 134, XXVI с.

Ссылки на работы (С. 87, 108).

Сапожников И.В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII - перша половина XIX ст.). О.: Чорномор'я, 1997-а. - 165 с., XXVI с. ілюстр.

Ссылки на работы (С. 86, 159).

Сапожников И.В. Материалы по исторической географии дельты Дуная: (К 170-летию ликвидации Задунайской Сечи). - О.: ОКФА, 1998. - 44 с.

Ссылки на работы (С. 3, 10, 12, 41).

Сапожников И.В. Материалы з історичної географії та етнографії дельти Дунаю: (До 170-річчя скасування Задунайської Січі). - Іллічівськ: Елтон-2, 1998-а. - 72 с.

Ссылки на работы (С. 3-4, 17, 18, 28, 32-33, 67 и др.).

Сапожников И.В. Буго-Дністровська Запорозька Січ (1775-1780-ті роки) // Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки). - О.: ОКФА, 1999. - С. 47-110. - (В надзг.: "Невичерпні джерела пам'яті". - Т. III).

Роль А.А.Рябинина-Скляревского в историографии вопроса (С. 50, 56-57, Рис. II.2) и ссылки на работы.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820 гг.). - О.: ОКФА, 1998. - 272 с.

Упоминание о роли А.А.Рябинина-Скляревского (С. 9) и ссылки на работы.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Черноморська команда в Хаджибей та Одесі (1794-1797 роки) // Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки). - О.: ОКФА, 1999. - С. 237-290. - (В надзаг.: "Невичерпні джерела пам'яті"). - Т. III).

Роль А.А.Рябинина-Скляревского в изучении источников по теме и ссылки на работы (С. 238).

Список Генерального штаба на 1 сентября 1912 г. - С.Пб., 1912. - С. 622.

Информация о А.А.Рябинине.

Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917-1921 роки. - К.: Тир. центр УРІ, 1995. - 260 с.

Раздел "Генерал від історії: генерал-хорунжий Олександр Рябинин-Скляревський" (С. 67-69).

Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Зап. іст. ф-ту Одес. держ. ун-ту. - 1998. - Вип. VI. - С. 1-319.

Отношение А.А.Рябинина-Скляревского к научной деятельности А.А.Скальковского (С. 6).

Шувалов Р.О. Про що розповів некрополь: Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси. - К.: Б.в., 1992. - 89 с. - (Б-чка "Некрополі України"; Вип. 1).

Ссылки на работы (С. 10, 17).

Статьи, публикации и рецензии

Андреева С.С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі // НІФФ ЗДУ. - 1999. - Вип. VII. - С. 73-81.

Ссылки на рукопись статьи "Запорозькі заколоты..." (См.: Прил.).

Апатов С.И., Демин О.Б., Першина З.В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Наука Одессы за 200 лет. - О., 1995. - С. 450-491.

Краткая характеристика научной деятельности А.А.Рябинина-Скляревского (С. 461).

Бачинский А.Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовой Дуная конца XVIII и начала XIX вв. // ЗОАО. - 1967. - Т. II (35). - С. 136-150.

Ссылки на работы.

Бачинський А.Д. Життєописи задунайських запорожців // ЗИФ ОГУ. - 1995. - Вип. 1. Историография и специальные исторические дисциплины. - С. 241-248.

Роль А.А.Рябинина и ссылки на работы.

Бачинський А. Задунайська Січ в оповідях козаків-сучасників // ЗНТШ. - 1996. - Т. ССXXXI.: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. - С. 483-495.

О роли А.А.Рябинина-Скляревского (С. 483) и ссылки на работы.

Бачинський А. Задунайська Січ в оповідях козаків-сучасників // Задунайська Січ: 36 наук. ст., матеріалів та републікацій / Відп. ред. О.А.Бачинська; Наук. ред. І.В.Сапожников. - О.: ОКФА, 1998. - С. 352-365.

О роли А.А.Рябинина-Скляревского (С. 353) и ссылки на работы.

Белоусова Л.Г., Балинов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка в архівній галузі // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. - О., 1995. - С. 39-42.

Об участии А.А.Рябинина-Скляревского в 1926 г. в работе комиссии по передаче материалов музеев и библиотек в архивные учреждения.

Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи: по материалам сечевого архива // Истор. сборник. - Вып. I. - Л.: Изд-во АН СССР, 1934. - С. 141-190.

Благодарность А.А.Рябинину за помощь во время работы автора в Одесском красном историческом архиве (С. 190).

Бурьян Л.М. Література // Задунайська Січ: 36 наук. ст., матеріалів та републікацій / Відп. ред. О.А.Бачинська; Наук. ред. І.В.Сапожников. - О.: ОКФА, 1998. - С. 368-375.

Перечень основных работ по теме (С. 372, 374).

Гісцова Л.З. Олександр Олександрович Рябінин-Скляревський // Архіви України. - 1992. - № 1. - С. 30-31.

Зленко Г. Две жизни во имя Украины // Вечерняя Одесса. - 1998. - 8 сент. - С. 3.

О семье командира 59-го Люблинского полка Дмитрия Епифановича Скляревского и его зятя В.Е.Змиенко и А.А.Рябинине.

Зленко Г. Историк милістю Божою // Кур'єр Кривбасу. - 1998-а. - № 95-96. - С. 94-95.

Краткая биография А.А.Рябинина-Скляревского.

Зленко Гр. Михайло Комаров і його роль в історії Одеси // Південь України. Одеса: Четвертий Міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. - О.: Астропринт, 1999. - С. 237-242.

Ссылки на работы.

Зленко Г.Д. Одеська комісія краєзнавства та її друкований орган // Жирнова Л.О. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук 1924-1930: Хронологічний розпис змісту. - О., 1999-а. - С. 3-5.

О роли А.А.Рябинина-Скляревского.

Каюк С.М. Задунайська Січ: спроби запорожців продовжити свою історію за межами первісної території // НППФ ЗДУ. - 1999. - Вип. VII. - С. 255-259.

Ссылки на работы.

Кольченко Л., Сапожников І. Джерела та література // Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки). - О.: ОКФА, 1999. - С. 326-343.

Перечень основных работ по теме (С. 339).

Малинова Г. Дело антисоветской немецкой организации преподавателей Одесского педагогического института // Ковальчук Л.В., Разумов Г.О. Одесский мартиролог. - Т. 1. - О.: ОКФА, 1997. - С. 710-720.

О А.А.Рябинине-Скляревском (С. 711-713).

Малинова Г. Между Марсом и Клио // Юг. - 1998. - № 201. - (23 декабря). - С. 3.

О А.А.Рябинине-Скляревском.

Малинова Г. Рябінин-Скляревський Олександр Олександрович // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. - Вип. 1. XIXст. - 1930-ті рр. - К., 1999. - С. 291-292.

Мельник Л.М. З листів дослідників історії Південної України до Михайла Грушевського // Південна Україна ХХ століття: записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. - Вип. 1(4). - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1966. - С. 37-41.

Опубликовано 6 писем А.А.Рябинина-Скляревского, датированных 1927 г., лично к М.С.Грушевскому и в редакцию журнала "Україна".

Могульова С. М. Нові дані з історії Задунайської Січі // Матеріали Першої республіканської науково-практичної конференції "Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці". - Дніпропетровск, 1990. - С. 149-154.

Роль А.А.Рябинина-Скляревского в источниковедении Задунайской Сечи (С. 150).

Могульова С. М. Перші кроки Задунайського козацтва: Про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зап. наук.-дослід. лаб. історії Південної України ЗДУ. - Запоріжжя, 1996. - Вип. 2. - С. 108-115.

Ссылки на работы.

Могульова С.М. Рец.: А.Д.Бачинський. Січ Задунайська. 1775-1828: історико-документальний нарис. - О., 1994.

- 124 с. // Південна Україна XVIII-XIX ст.: 36. наук. ст. - Запоріжжя: "Тандем-У", 1996-а. - Вип. 1. - С. 172-174.

О роли А.А.Рябинина в историографии, особо в изучении истории Усть-Дунайского Буджакского войска.

Могульова С. М. "Запорожець за Дунаєм": чужинець чи в своєму природньому історичному середовищі? // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Секції III, IV, V. - Запоріжжя, 1997. - С. 142-151.

Ссылки на работы.

Мицик Ю.А. Рец.: Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. О., 1998. - 271 с.; Сапожников И.В. Матеріали з історичної географії дельти Дунаю. - Іллічівськ, 1998. - 71 с. // Південна Україна XVIII-XIX ст.: 36. наук. ст. - Запоріжжя: "Тандем-У", 1999. - Вип. 4 (5). - С. 272-274.

О роли А.А.Рябинина-Скляревского в историографии.

Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // УІЖ. - 1994. - № 6. - С. 53-63.

О роли А.А.Рябинина в историографии (С. 61) и ссылки на работы.

Першина З.В. Научные школы одесских историков-украинистов // Одесі - 200. Матеріали міжнародної конференції. - Ч. II. - О., 1994-а. - С. 80-82.

Упоминание о А.А.Рябинине-Скляревском.

Полонська-Василенко Н. Архів Запорозької Січі та питання про видання його // Український історик. - 1968. - № 1-4. - С. 134-137.

Упоминание о А.А.Рябинине-Скляревском.

Рябинин-Скляревский Александр Александрович // Ковальчук Л.В., Разумов Г.О. Одесский мартиролог. - Т. 1. - О.: ОКФА, 1997. - С. 466. - № 19.178.

Рябинин-Скляревський Олександр // Енцикл. Українознавства: Словникова частина. - Т. 7. - Молоде життя. - 1973. - С. 2667.

Рябинин-Скляревський Олександр // Енцикл. Українознавства: Перевидання в Україні. - Т. 7. - Л.: НТШ, 1998. - С. 2667.

Сапожников І., Сапожникова Г. Українське козацтво в Буго-Дністровському межиріччі та Хаджибей (Одесі) у XVIII ст. // Південь України. Одеса: Четвертий Міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. - О.: Астропринт, 1999-а. - С. 78-90.

О роли А.А.Рябинина-Скляревского в историографии вопроса (С. 79).

Силин А.С., Кавтарадзе А.Г., Залесский А.А. Балканские войны 1912-13 // БСЭ. / 3-е изд. - Т. 2. - М.: Изд. "БСЭ", 1970. - С. 575-576.

При написании использована книга А.А.Рябинина (8).

Ульяновський Вас. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєопису // Полонська-Василенко Н. Історія України. - Т 2. - К: Либідь, 1995. - С. V-LXXXVIII.

Об А.А.Рябинине, как авторе книги "Архив Запорозької Січі: описматеріалів" (К., 1931) и об участии Н.Д.Василенко в подготовке издания архива в 1932 г. (С. L-LI).

Хмарський В.М. А.О.Скальковський - археограф. - К., 1994. - 32 с. (В надзагол: Історія української археографії: персоналії. - Вип. 3; Проблеми едиційної та камеральної археографії. - Вип. 21).

Ссылки на работы.

Швидько Г.К. А.О.Скальковський та його "Історія Нової Січі..." // Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. - Дніпропетровськ: Січ., 1994. - С. 3-16.

Упринание статьи "Запорозьки заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст." (С. 9).

Швидько Г.К. Неопубліковані праці до історії Запорозжя XVII-XVIII ст. // Південна Україна XVIII-XIX століття: записки науково-дослідницької лабораторії історії Пів-

денної України ЗДУ. - Вип. 1. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1996. - С. 166-171.

Краткая характеристика статьи "Запорозькі заколоти..." (С. 169; См.: Прил.).

Шпитальов Г.Г. Запорозька флотилія в російсько-турецькій війні 1768-1774 років // Південна Україна XVIII-XIX століття: записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. - Вип. 4(5). - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1999. - С. 134-143.

Ссылки на работы.

Учебники

Навчальний посібник до спецкурсу "Українське козацтво в 1775-1869 роках". / Упоряд. Г.Маленко та ін. - Запоріжжя, 1999. - 75 с.

В разделе "Козацтво Південної України в першій половині XIX століття" (С. 3) ссылка на работу А.А.Рябинина-Скляревского.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Олександр Рябинин-Скляревський

ЗАПОРОЗЬКІ ЗАКОЛОТИ ТА КЕРУЮЧА ВЕРСТВА КОША XVIII СТОЛІТТЯ*

1. Запоріжжя XVIII століття. Криза промислового характеру організації. Розвиток колонізації та торгівлі. Дифференціація людності. Запорозька конституція.

Запорозжя XVIII століття від попереднього XVII-го відрізняється рисами політичного життя. За XVII ст. національно-класові революції українського народу дозрівали на Запорозжі, линули бурхливими хвилями, розтікалися по всіх кутках країни, досягали за Хмельниччини такої височини, яка утворювала нові форми державного життя України, за часи Руїни ставили гетьманів, як це було з І.Брюховецьким і М.Ханенком. У 1709 р. Запорозжя бере участь у повстанні проти царату. Не зважаючи на погром Полтави, зруйнування самої Січі, всіх містечок запорозької Дніпровської колонізації (Старий та Новий Кодаки, Кам'янка, Переволочна, Келеберда), Запорозжя не тільки не загинуло, а навпаки - актом міжнародного значення почало нову еру свого життя. Константинопольський трактат 2/13 квітня 1712 р. в III-й статті зазначив, що "царь весьма руку отнимает от казаков с древними их рубежами" (ПСЗ. - 1830. - С. 826). Трактат не включав територію Запорозжя в Туреччину. Запорозжя добровільно приймає крим-

* Стаття печатається по машинописному варіанту, который был подготовлен для сборника "Полуднева Україна" (К., 1931). Нами изменена система ссылок, а также исправлены многочисленные опечатки и орфографические ошибки. Хранится в Институте рукописей Национальной библиотеки Украины им.В.Вернадского (X-1524. - 117 с.). Там же имеется оригинал рукописи статьи (X-1523. - 82 л. с двух сторон. - 151 пронумерованная страница). Здесь и далее подстрочные примечания наши - Г.М. и И.С.

ську протекцію. De jure зв'язок з Гетьманщиною було зовсім порушено. De facto людиність з Гетьманщини та Польської України рушає на запорозький степ, як і попереду того було. Російський та польський уряди ставлять прикордонні барикади, як, наприклад, указ Катерини I 1725 року.

Гетьманат Орлика відривається від Запорожжя. Воно незабаром починає самостійне політичне життя, проводить свою власну політику, воно існує без зв'язку з державними формами Гетьманщини та Польської України й навіть гетьманату Орлика. Далі, за кримської доби 1712-1734 рр. та за доби останньої Січі після зміни протекції кримської на російську 1734-1735 рр., Запорожжя веде свою запорозьку політику. Вся російська доба наявно має всі риси тієї соціальної політики захисту прав на землі в межах універсалу Богдана Хмельницького 1655 року. Цей універсал ніби основний акт запорозької конституції згадується в усіх запорозьких петиціях ("прошеніях") до петербурзького двору. Запорожжя 1712-1775 років не турбується долею української державності, а захищає свою державність, своє державне право, а попереду всього свою територію. Тому Запорожжя давно почало колонізуватися, почало перетворювати промисловий характер своєї організації XVII ст. на новий лад. Заселились містечка, села, слободи, зимівники; плуг пройшов по незайманому степу, хліборобство почало конкурувати зі скотарством, слобода з зимівником. Замість гайдамацьких грабунків по транзитних шляхах з Польщі та Росії на Крим, Очаків і Волощину, Запорожжя вважало більш корисним узяти жваву участь у цій транзитній торгівлі, де його географічне положення давало немалі прибутки, більш забезпечені, ніж гайдамацький "дуван" з пограбованих валок.

Промисловий характер походження Запорожжя досить повно освітлений історичною наукою. Він відбився на організації Запорожжя як федерації промислових куренів-артілей земляків, але в XVIII ст. тут теж поробилася якась зміна. Наприкінці XVI ст. Е.Лясота бачив, як запорожці приходили на Низ човнами (Лясота - 1873). Назви куренів XVIII ст. ще свідчать про ті часи минулого, як в системі Дніпра та Бога, в гору цих рік та й на їхніх допливах складалась земляцькі артілі промисловців та рушали по весні на здобич. Переглянемо коротенько цю натуральну історію

складу куренів. З правобічної України самий далекий склався з Мінщини - Мінський ("Мьнскій", як писали акти запорозького архіву). Тут з системи р.Прип'яті сунули на Дніпро, на низ так звані "литвини". Зв'язок Мінщини з низом дуже старий, коли вона постачала човни зі своїх багатих лісом річок, а в Києві по весні збували низовим промисловцям. Ще за часи останньої Січі Кош буде човни в Києві, в Межигір'ї (ЗА. - Спр. 224)¹. Серед ресстрів запорозького товариства здибаємо багато людей з прізвиськом Литвин, цебто зайдів з колишньої Литви. Про те, що ці прізвиська дійсно відповідали походженню, нас переконує низка документів запорозького архіву. Так, у 1772 р. Павло Литвин, товариш куреня Кисляківського, не захотів іти на війну і втік з Інгула, де він рибалив. Перевізка паланка дописує до Коша з такими ознаками розшуку Литвина: "як говорить - закидає по литовську" (ЗА. - Спр. 286). Багато більше ми знаємо біографічних відомостей про Петра Остаповича Литвина (АНК. - Спр. 35)², запорожця, згодом чорноморця, що помер на хуторі коло Лозоватки і до смерті не втратив зв'язків з Польською Україною і відомим діячем Коліївщини Завадовським (згадується Я.Шульгиним - 1891).

Корсунський курінь, два Стеблівських збирали земляків з системи Росі, а Канівський з того району Київщини, на північ від Росі, за пристань якого на початку XVII ст. був Трахтемірив, але наприкінці перемогу взяв більш низовий Канів. Ведмедівський, Тимошівський та Крилівський збирали з долини Тясмина (Ведмедівка, Томашівка та Крилів). На допливі Тясмина в Іванківцях збирався Іванківський курінь. З системи Бога-ріки, власне допливом Бога Синюхою, з Калниболота склався Калниболотський, з міста Рогі - Рогівський і з Уманя - Уманський курені.

На лівому боці Дніпра Батуринський курінь збирав земляків з нижнього Сейму, а Куренівський (документ 1683 р. ЗА тримається правопису "Куреневскій", а у XVIII ст. здебільшого "Кореневскій") (ЗА. - Спр. 3.) збирав з Удая (Куренівка коло Пирятини),

¹ Архів Коша Запорожської Сечи. А.А.Рябинин частіше користувався терміном "Запорожський архів", який нами збережено.

² Архів Новоросійської консисторії (дело 1792 р. - "О завещании запорожского старшины Литвина": ГАОО. - Ф. 37. - Оп. 1).

Переяславський з Трубежа, Ірклівський з Золотоноші, Сергійський з Сули, Поповичевський з Хорола та Пела, а Полтавський з Ворскли. Донський, напевне, з горішнього Дону (Острогощина), бо зв'язки з цим кутком козачої колонізації XVII ст. помічаються в запорозькому архіві і у XVIII ст. Таке саме походження інших куренів. Артїлі земляків приходили на здобич за пороги бадаться рибою, сіллю, полюванням, а іноді просто для поїздки морем на турецькі береги Чорного моря. Маса свавільного козацтва скупчувалися на Запорозжі по весні, як, наприклад, у 1625 р. для походу на Туреччину (Грушевський - 1914. - С. 376).

Восени хвиля сунула назад на Україну. У 1910 р. художник С. Чуприненко на весняній виставці Академії художеств у Петербурзі виставив картину, яка за каталогом мала назву "Через Ненацьтецький порог на Сечь": шість запорозжів на човні бурхливими хвилями порога ідуть на Січ. Картина мала великий успіх, але для XVIII ст. була б вже анахронізмом. Документи запорозького архіву малюють для того часу вже іншу картину. Кіш одного разу дописує до головнокомандуючого Петра Панина в справах війни 1770 року: "многие казаки, конихъ тысячъ до нѣсколькѣ набѣрается, которые за немнѣиель въ здешнихъ мѣстахъ корму, а другіе за dopravкою денегъ за скотъ въ боргъ разнымъ приезжающимъ, по пашпортамъ отъ Коша даннымъ въ Малуя Россію, также въ Новороссійскую и Слободскую Украинские губернии отлучились" (ЗА. - Спр. 254). Тепер подивимось на самі пашпорти:

1. Куреня Левушківського Матвій Гріненко, "по женитьбѣ жительство въ г. Прилуки, въ его жилище въ г. Прилуку зъ двома молодиками возомъ шесть лошадей".
2. Куреня Кисляківського Козьма Головка "по женитьбѣ Елизаветрадской провинци зъ хуторъ на Запорозской земль устроениомъ жительствующему".
3. Товариш куреня Корсунського Марко Рудь у селі Білянах Миргородського полку "жительство имѣющий въ его жилище зъ войска отъ пушено".
4. Брюховецького куреня Василь Липовець "по женитьбе жительство иместъ въ городъ Галячу съ молодикомъ хлопцемъ двомъ пароконно".

5. Товариші куреня Канівського Роман Кучер та Василь Збирач ідуть у село Зубані Миргородського полку "двома вози пять лошадей по тракту" (ЗА. - Спр. 254).

Ляссота не бачив коней у Січі, а запорозжці хотіли знайти собі коней по містах на Україні. За XVIII ст., навпаки, кінь - спосіб пересування, кінь - об'єкт степового господарства, кінь - крам, який йде з Запорозжя на ярмарки. Київський генерал-губернатор Леонтєв шукає на Запорозжі кращого коня, а Запорозжя надсилає подарунки Петрові III кінями, навіть слюсарі пруського короля Фрідріха II досягають до Запорозжя купувати коней, кошовий Лантух продає коней на Миргородському ярмарку, Петро Калнишевський - в Умань. Поруч з конем виріс випас худоби.

Запорозьке господарство з промислової здобичі на Степу перейшло на скотарство, а незабаром поруч з оселями з'явилося рільництво. Доба розвитку торговельного капіталу захопила й Запорозжя XVIII ст. Чумацькі валки посунули транзитом через Запорозжя з Російської та Польської України до моря на Крим та Очаків. Запорозжці більш не роблять морських наїздів на береги Туреччини, як вони робили їх XVII ст. Вони користуються прибутками посередництва в торгівлі. Доба кримської протекції 1712-1734 рр. сприятливо дозволила Запорозжю зібрати в один посередницький вузол майже всю транзитну торгівлю. Указ Катерини I 22/IV-1725 р., виданий як інструкція для азовського губернатора, хоча й з небезпеки війни з Туреччиною, має все ж економічні підвалини (Скальковській - 1885-II. - С. 36-37). Указ забороняв в'їжджати на Січ купцям з Гетьманщини та Слобожанщини, але не можна і надалі проводити його в життя тому, що запорозжці тримають у своїх руках перевози через Дніпро та Бог. довгою смугою своєї території на 600 кілометрів від Бога до Дону зачінають шляхи до моря. Vollens-nollens транзит зосереджується в руках Запорозжя і збирається в одному вузлі на Січі. Перевози були першою прибутковою статтею державної скарбниці Запорозького Коша. Митна політика стала грати значну роль, і вона яскраво відбивається в документах запорозького архіву. За добу 1740-1775 рр. вона займає постійне місце в запорозьких петиціях до Петербурзького двору. Січовий базар робиться центром економічних інтересів і впливає на державне урядування.

За XVIII ст. Запорожжя росте людністю, яка тут перебуває постійно, а тимчасово виїздить у торговельних справах і за родинними зв'язками. Запорожжя колонізується постійним населенням. У 1734 р. після зміни присягали протекції 7.268 чоловік, участь у війні 1736 р. приймали 3.100 (призначено 6.000) чоловік (Зварницький - 1903-П. - С. 1196-1197) а 1757 р. кошовий Григорій Лантух налічує загальну кількість запорожців 40.000 козаків, з яких реєстром 1756 р. зазначена в межах Запорожжя (ЗА. - Спр. 28 та 115), а останні 19.000 треба вважати відсутніми. Коли війна 1769-1774 рр. вимагала мобілізації, кошовий Петро Калишевський лічив загальну кількість у межах Запорожжя 27.000 козаків, з яких озброєних В.З.¹ мало змогу виставити тільки 13.000, скаржилось на брак зброї і на те, що за умовами війни, дорожничі хліба, недороду трави людність посунулася на Гетьманщину, Слобожанщину, Польську Україну (ЗА. - Спр. 226).

Щобто у XVIII ст. на Запорожжі можна було жити без зброї, вона вже була не потрібна для 50% тамо живучих. З кого ж складаються ці 13.000? Вони розподіляються так: 7-8 тис. кінноти з власними кіннями - кожен мав три коні, згодом Кош вимагав два. Ця кіннота складалась з мешканців містечкової, сільської та хуторської колонізації. Інші безкінні складали морські команди, які на низу Дніпра та Дунаю проводили воєнну кампанію.

Підвалинами громадських рухів на Україні після Хмельниччини М.Костомаров вважає намагання козацької класи відокремитися від посольства. Козаки юридично виявили класу воєнну, що володіла землями і була вільна від податків, які полягали на посполитих (Костомаров - 1878. - С. 394.). В процесі рухів на Запорожжі XVIII ст. помічається та ж сама риса: господар зимівника, рибного заводу, базарний крамар (той же "городовий" козак загальноукраїнського історичного процесу, який примічав М.Костомаров) намагається осісти на землі, опанувати владою куреня і Коша, а податки та службу перенести на плечі посполитих, до яких належало вже багато зайців та посполитих слобід, колишніх підданців поміщиків орельських, новослободських та новосербських. До приєднання до Запорожжя орельських слобід посполити

¹ Так в оригіналі. Сокращение от "Військо Запорізьке".

на Запорожжі не давали податків, а після того за два останні десятиліття Нової Січі оподаткування посполитих мало наслідком навіть їх часткову рееміграцію. Посполиті змагались перейти в козаки. Цей рух почався у 1761 р., коли 19 посполитих села Черного Самарського монастиря дійсно перелічено до курінних прав та обов'язків (ЗА. - Спр. 111.). Війна 1769 р. примусила керуючу козацьку верхівку йти назустріч цьому рухові, і в наказі Коша до паланок вже не раз стіваємо залічення посполитих до служби в кінноті. Коли поробилася ця зміна, коли власники човнів часів Е.Лясоти XVI ст. змінилися колонізаторами? Князь С.Мишецький пише, що за кримську добу запорожці жили в двох Січах (Кам'янка та Олешки), а по степу хуторами і зимівниками від Переволочні аж до Бога-ріки (Історія... - 1847. - С. 11).

По Очаківському берегу Дніпра, по Самарі універсал Богдана Хмельницького згадує зимівники аж за часи Лянскоронського (у 1506 р.). С.Мишецький згадує пасіку кошового Сірка в Чорному лісі (Історія... - 1847. - С. 24, 27, 33). Щобто звістки припадають на епоху Руїни, коли на Запорозьку територію дійсно посунула хвиля еміграції з Польської України. З цієї хвилею, яка збільшилась за скасування козащини на Польській Україні 1702 р., прийшли такі емігранти, як Малашевич, Яким Ігнатович, Абаза та інші, імена яких ми здибаємо в запорозьких документах. Ця колонізація збільшується якраз після невадалого повстання Самуся. 1703 року, після смерті колонізатора Поділля, брацлавського полковника Андрія Абази ("Абазин" або "Обазин" російських джерел) (АЮЗР. - 1868. - С. 147-149; Костомаров - 1905. - С. 514.), його родина опинилась на Запорожжі. За запорозькими документами (реєстр 1756 р.), Григорій Абаза жив на зимівнику на Великому Лузі. Того ж походження був Андрій Лях. Запорожжя за часи Ханенка, Самуся підтримувало козацьчину Польської України. За думкою В.Антоновича, з 1713 р. (після Константинопольського трактату) запорожці загубили надію і мусили відмовитись від всіх претензій на Західну Україну (АЮЗР. - 1868. - С. 194).

Ствердження В.Антоновича щодо відмови запорожців вимагає зауважень: запорожці стихійно підтримували гайдамацьчину в Польській Україні до самого кінця Січі і, крім того, в претензіях на землі не раз висловлювались за територію "по Случ" (Скаль-

ковський - 1885-ІІ, - С. 11). Вперше цю претензію В.З. висловило за часи кошового Василя Сича. Але формула "по Случ наше" була лише історичною легендою минулих часів. Кош 1740-1775 рр. тримає дуже добрі стосунки з польськими воєводами і губернаторами, навіть у такі гестрі моменти, як 1768 рік. Листування Коша з ними зачіпає дві теми: торговельні стосунки та задоволення претензій за наїзди гайдамацьких чат з Запорозжя, чат, з якими бореться сам Кош. Чати заважають колонізаторам зимівників і крамарям. Керуюча верства тут наявно відмовляється виконувати місію по підтримці народних рухів на Польській Україні.

Проте серед гайдамаків стрінемо не тільки сіромаху, а й представника тої керуючої кляси, яка бореться з гайдамацькою - згадаємо Петра Литвина, Василя Сулиму-Ведмеда, самого Максима Залізняка. Першого зв'язує з Коліївщиною походження з Польської України, Максим Залізняк напередодні Уманського повстання перебував під якимось впливом Матронинського монастиря (ЗА. - Спр. 227). Сулима з Переяслава (власне Боришполю) з старшинської родини, навчався в школах (Переяславської семінарії - ?) латині та іншим мовам, як сам він свідчить в Пушкарні (ЗА. - Спр. 313.). Цебто в гайдамацьчині була течія, де на наїзди та повстання підштовхували ще і інші стимули, ніж грабунки.

Дифференціація людності явилась прямим наслідком нових економічних умов, що породилися на Запорозжжі. З одного боку, почала багатіти деяка верства старшини, для якої складались сприятливі умови. Але ця риса виступає тільки за останні десятиліття Нової Січі, за часи кошовства Петра Калнишевського. Сам Калнишевський має чималі табуни коней, отари овець, два млини на Саксагані та Ингульці. Але у наказах Коша до паланки з приводу будування млинів робилось враження, ніби ці млини були рангові, тобто належали Калнишевському як кошовому (ЗА. - Спр. 354). Косал і Глоба під час війни постачають до армії борошно. Але все ж ця вища колегія кошової старшини володіє цими зимівниками, млинами, сіножатями ніби як ранговими. Інша старшина ще не може бути названа "дуками" (Василенкова-Полонська - 1926. - С. 21-23), або "феодалами" (Слабченко - 1928 - С. 209.). Процес економічного розпаду Запорозжя ще не досягнув того кульмінаційного рівня, коли визначились дуки-багаті на

Гетьманщині часів Петрика. До самого кінця Запорозжя таких дуків, як кляси, не народилось. Можна погодитись з тим, що Січ була репрезантом дрібної козачої буржуазії (Покровский - 1913. - С. 36). Нобілітація запорозької старшини робиться вже після зруйнування Січі в період потьомкінських реформ 1779-1791 рр. Тоді вона дійсно захоплює землі (Багалеї -1885), запобігає ласки Катерини II та Потьомкіна чолобитними на ранги (Еварницькій - 1888. - С. 208-209). Навіть за останній період, за останні два десятиліття старшина в масі не складала верстви дуків. Господарі дрібних зимівників ще панували в куренях і Коші.

З другого боку, збільшилась сірома, незаможне козацтво.

Переглянувши протоколи допитів Січової Пушкарні, цебто в'язниці і камери слідчих запорозького суду, ви побачите стереотипні біографії звинувачених за грабунки: "прийшов з чумаками на Запорозжя, пристав до такого-то куреня, перебував за наймита або за "хазяїна" в козаках (звичайно, того ж самого куреня), пристав до гайдамаків тощо". Що далі - збільшується кількість таких допитів, збільшується сірома.

Майор О.Никифоров 1749 р. подав характеристику сіроми дуже односторонню. Він бачив сірому тільки в Січі: "презльные пьяницы и злодѣи, по здѣшнему называемые сиромохи, не имущие у себя не точію лошадей или какого скота, но ниже на плечахъ своихъ платья, а чрезъ зиму валяются въ куреняхъ до весенняго времени" (Андріевский - 1886. - С. 457; Еварницькій - 1903-ІІ. - С. 1779). О.Никифоров взагалі, як репрезент дворянської держави, негативно ставився до запорозького побуту та й не бачив, що робить ця сама сірома з "весеннього времени". Навпаки, М.Покровський застерігає своїх російських читачів ставитися до запорозької сіроми-промисловців, як до літературних типів "босьяка" в творах М.Горького, а в оцінці розшарування запорозької козащини слідує за М.Грушевським в "Історії України-Руси" (1914; Покровский - 1913. - С. 36).

Візьмемо документи запорозького архіву з доби, близької до бунтів. Протоколи допитів у Пушкарні розповідають нам, що саме була сірома.

Павло Шеретяк 15/VI-1754 р. характеризується такими біографічними відомостями: Родимець з Гетьманщини, з села Кохновка

коло Кременчука, тамошнього жителя Корнія Савчука син, 1744 року прийшов до Кодацької паланки, де поробився за наймита в товариша куреня Кисляківського Федора Крошки і служив у нього два роки, а звідтіля з кисляківськими козаками пішов на Бог-ріку на рибалки і варив їм їжу та рибалив аж до 1752 р. З кисляківським отаманом Семеном Лебединцем був надісланий на козацьку службу в Гард. З Гарду зимував на Саксагані в Лебединця (зимівнику), а 1753 року чумакував все літо, а зимував на річці Базавлуці в Великому Куту, а по весні 1754 р. з Базавлуцької Кам'янки поїхала ватага мала гадамацька на грабунки та за 16 карбованців дувану і потрапили до Пушкарні.

Василь Табанець, відомий на Польській Україні гайдамак, подав на допиті такі відомості: Родимець з м.Поток, син Миколи Соколовського. Прийшов на Гард до зимівника Джерелівського куреня на рибалки бадається рибою з половини і був там ціле літо. Зимував в Січ, у 1746 р. пристав до куреня Васюринського, а по весні (1747 р.) пішов з козаками на рибалки, бадався рибою аж до 1749 р., а того ж 1749 р. в Гарді на зимівниках склалася чата, ходила в Польщу на грабунки, звідтіля повернувся на зимівники, а у 1751 р. з ними ж був на Шполі, "ляхів різали", а зимували на Ингулі. Зиму 1752 р. перебував у курені на Січі. 1753 року влітку з пішою чатою ходив у Польщу, а коли вона була розбита лядською командою, зимували в Новгород-Сіверському монастирі.

Іван Махно, родимець з Переяславського полку м.Басані. Прийшов у Січ до куреня Щербинівського, а з куреня до козаків у наймити, а після того з половини рибалив з товариством цілих 7 років. З ними ж ходили під Перекоп наїздом на ногайські табуни. Відтіля на Громоклію, а другу зиму зимував на Великому Ингулі. З Ингула Махно ходив гайдамачить на польські містечки, а повертався звідтіля, зимувала чата на Щербинівських зимівниках.

Остap Конеловський, родимець з Золотоноші. Зайшов на Запорожжя коло 1745 р., пристав до куреня Калниболоцького. Звіриною та рибною здобиччю користався, а 1751 року ходив на Шполу гайдамачить з козаками ріжких куренів.

Таких стереотипних біографій запорозький архів має сотні. Вони малюють тип сіроми досить яскраво. Попереду всього сіромах-зайдів на Запорожжі, здебільшого з посполитих з Гетьман-

щини або Польської України. Він не має риболовного знаряддя і на рибалках працює "з половини". Іноді йому пощастить купити волів та чумакувати (Шерстяк); іноді й знаряддя (Остap Конеловський). На зимівнику він наймит, зимує в Січі або на зимівниках, чекаючи весни.

Іде весна, іде красна -

Зі стріх вода капле.

Молодому козаченьку

Мандрівочка пахне.

Пісня точнісінько переказує настрої сіромахи-козака. Сіромаха не посідає землі, на зимівнику він наймит, інтереси власника зимівника розійдуться з інтересами сіромахи. Він не підтримує колонізаційного напрямку політики, петицій до двору за прикордонні суперечки, обвинувачує старшину в згоді з тим урядом, що закував Степ в кайдани ретрашементів, поставив застави, утворив пашпорти, переслідує гайдамачину, склав судові комісії. Сіромаха відчуває тісноту в Степу, згадує необмежені "вольності" за кримську добу від Переволочини до Очакова, від Бога-ріки до Кубанських кос, і "кримська легенда" поширюється серед сіроми, як рослина на гнійному ґрунті. Сірому не затримують прикордонні застави - вона сама змагається виконувати ролі колонізатора за Богом на Дністрі і Кодимі, де виростають оселі (ЗА. - Спр. 17), і навіть мають свій титул "Ханська Україна" (Лебединцев - 1913; Григорович - 1876). Проте ця колонізація не лише запорозька, а теж з Поділля після повстання Самуєя (ЛЮЗР. - 1868. - С. 148).

Сіромаха скупчується на Гарді, Ингулі, Громоклі. Тут поробилися такі гнізда сіроми, як Мигейський острів, туди ще не досягла землеробська колонізація, тут природа і сусідські обставини ще нагадують "вольності" XVII ст. Мигея на Богу, нижче Орлика та Голти. Дика, чарівна природа, де скелі мішалися з садами та галями, ще і пізніше звертала увагу географа. По островах, між порогами, був "притон гайдамаків", каже А.Шмідт (1863. - С. 806). Запорозький архів має немало документів боротьби Коша з гайдамачиною, а зокрема з Мигеєю. Польща вимагала знищити Мигею (ЗА. - Спр. 43). Крим лаявся колонізації та розбишацьких подій з Мигеєю (ЗА. - Спр. 15 та 17). Стратегічно Мигея була на вузлі шляхів з Польщі на Очаківську область та Крим, а з Геть-

манщини на Очаківську область і Волощину. Мигея була поза межами догляду фортець Української лінії, 26 верст відокремлювали Мигею від Запорозького Гарду. Тут скупчилась якась своєрідна гайдамацька Січ, яка чимало клопоту поробила самій Запорозькій Січі, і Кош мусив відряджати справжні військові експедиції, щоб знищити гайдамаччину на Мигей.

Дрібний зимівник, село, містечко, січовий базар беруть гору в громадських справах. Сіромаха шукає виходу в гайдамацтві та бунтах. Земля теоретично націоналізована, належить Війську Запорозькому, але перша форма опанування землевласністю є в наявності - займанщина. Зимівник на степу осаджується до "ласки войскової", право власності *de jure* не існує, а *de facto* землю посідає власник зимівника в межах його паші для худоби, в межах ланів, ріллі, городу, гарду на річці, пасік. Те ж саме робиться по містечках, селах, а далі слободах, що вирости з зайдів, або приєдналися до запорозького підданства (в розумінні союзерного права Запорозької держави) на Орелі, Самоткані, по форштадтах російських ретраншемента. З розвитком торговельного капіталізму інтереси такого земельного козака-крамаря, промисловця-господаря; зимівник подає руку січовому базару і виступає спільним фронтом проти гайдамаччини, яка стоїть на перешкоді того і другого. Тому розвиток запорозької колонізації та запорозької торгівлі збігається з добою рішучої боротьби Коша, який спирається на зимівник та базар, проти гайдамаччини, бунтів. Цікаво примітити інструкцію, яку дав Кош 9/III-1758 р., коли обрав на гардову старшину на полковника Дмитра Стягайла, на писаря Якова Дона, на осавула Харька Велерку і відрядив їх з командою 400 запорожців знищити гайдамаччину. Список команди, яких куренів та відкіля жительством свідчить, що всю її складено з таких дрібних власників зимівників та містечкових землеробів (ЗА. - Спр. 58). Не можна сказати, що зимівник ніколи не брав участі в гайдамаччині. Максим Залізняка вийшов з осередку власників зимівників, хоч і кинув зимівник ще до Уманського повстання 1768 року, але загальне правило, як свідчать допити в Пушкарні і саме листування Коша з приводу цього вибуху, в гайдамаччину йшла "піхота" - безкінні козаки (ЗА. - Спр. 227). Петро Литвин лишив на своєму хуторі скарб в 7.000 золотих сфимків, як наслідок без-

умовно тієї ж гайдамаччини, бо ніяких відомостей про велике господарство або торговельні прибутки щодо нього не маємо.

Дрібний зимівник та січовий базар висували своїх кандидатів на старшину, як кошові Яким Ігнатович, Григорій Лантух, Пилип Пилипенко, та й багатства Калнишевського прийшли вже за часи його кошеводства. Старшини Порохня, Качалов, Сухина, як побачимо далі з їх біографій, вийшли з цього ж осередку. Зимівник висував кандидатів на відповідальні місця. Наприклад, депутатом Законодавчої комісії 1767 р. було надіслано Мосея Скапу. Зимівник приймав жваву участь і в торгівлі, зокрема з свого виробництва степового господарства. Так, Корній Байда на ярмарок до слободи Мурзинки пригнав у 1761 р. 250 голів худоби (ЗА. - Спр. 108). Проте, звичайно, річ не йде про продаж 2-6 волів або коней.

Не можна конче перевірити ствердження, що влада куреня насправді була владою господаря зимівника (Слабченко - 1928. - С. 228), але досліді новіших істориків підкреслюють роль "середняка" (Яворський - 1925; Василенкова-Половська - 1926. - С. 21-23).

Запорожжя в універсалах і грамотах мало тільки конституцію зовнішню: гарантії територіальні та автономічні. Внутрішній лад ніяк не регламентувався і базувався виключно на звичаєвому праві. Запорожці зовсім не хотіли поділять своє право щодо організації внутрішнього уряду з російською центральною владою або з її краєвими організаціями, як київський генерал-губернатор, або гетьман К.Розумовський, або малоросійський генерал-губернатор П.Рум'янцев. Царські укази та ордери М.Леонтьєва, К.Розумовського, П.Рум'янцева не здужали зломити виборче право і утворити беззмінного кошового на Січі. Внутрішня конституція лишилась та ж сама, принаймні *de jure*. *De facto* вона мала деякі зміни.

Е.Лясота свідчить, що наприкінці XVI ст. фактично керувала сходка старшин, "чернь" грала роллю статистів. У XVII ст. маємо ознаки відокремлення з загальної верстви старшин більш впливової групи. Ця група нагадує якийсь центр, пружину політики на зразок Ради десяти Венеційської республіки, яка там попереду сената і дожа вирішувала принципові питання. Порівнявши декілька документів, ми помітимо цей процес і на Запорожжі.

Ось документ запорозького архіву Острозької угоди з Польщею, затверджений універсалом короля Михайла та конституцією

Сейма 23/ХІІ-1670 р. Документ, що, окрім запорозького архіву, мається і в польській коронній метриці (ЗА. - Спр. 185). Депутацію В.З. документ перелічує в складі старшин Семена Богаченка (Богачького), Якова Ярошенка, Романа Малюка, Івана Поставця, Івана Завиши, Степана Білого та Василя Олексієнка.

Другий документ - універсал Коша до Межигірського монастиря 4/Х-1683 р. перелічує в титулі імена кошового, судді, писаря, осавула, а потім три імені курінних отаманів - також Василя Олексієнка, Якова Ярошенка і Павла Козеловського. 35 інших курінних отаманів далі розуміються за формулою: "яко и вся атаманья куренная в том року идучомъ нижеписанномъ, так и все товариство" (ЗА. - Спр. 3). На документі XVIII ст. ми побачимо, як керуюча група виступає дійсно в ролі таємної Ради десяти.

Депутація в складі кошового Петра Калнишевського і писаря Івана Глоби 1765 р. виїждить до петербурзького двору клопотатись за землі. З Петербургу Калнишевський і Глоба надсилають листи-директиви до Січового Коша і в важливішому питанні, листом 4/Х-1765 р. пропонують збирати таємну раду старшини: суддю Павла Головатого (заступник кошового), Олекеу Білецького (кошовий 1759-1760 рр.), Пилипа Федоровича Пилипенка (кошовий 1764 р.), Миколу Косапа (суддя після Головатого), Андрія Ляха (осавула), Павла Строгого (Павло Іван. Козелецький, кошовий 1747, 1752 рр.) та Радка Старого (Родіон, отаман Канівський, член депутації 1742 р.). На цій раді обговорюється інформація про справи депутації, твориться внутрішня політика. На раді нема тільки Андрія Порохні, який тоді на Орелі сторожив кордон, та Григорія Лантуха, який перебував на зимівнику (ЗА. - Спр. 175).

Депутація до двору 1742 р. за зміни царювання мала принципове політичне значення і ось хто їде: 4 бувших кошових - Кость Малашевич, Іван Хомич Черевко, Стефан Остапович Уманський, Василь Єрофесевич Гуж, бувший суддя Микита Халабуда, бувший писар Олекса Вербецький, бувший осавул, згодом кошовий Яким Ігнатович, отаман Корсунський і згодом кошовий Павло Козелецький, отаман Ведмедівський Зіновій (родич Калнишевського), отаман Канівський Родіон (Радко Старий 1765 р.; Эварницкий 1903-II. - С. 1294). Порівнюючи депутації 1760 і 1742 років, можна сказати: Запорожжя надіслало тоді своїх керівників.

За війну 1769-1774 рр., за часів виходу походного Коша з Січі, на Січі лишився січовий Кош. Між ними весь час йде жваве листування в принципових справах, і ось лист Калнишевського від 30/VІІ-1770 р. розкриває вдруге впливові імена таємної кошової колегії - бувших кошових Григорія Лантуха, Пилипа Пилипенка, Павла Козелецького та судді Миколи Косапа (ЗА. - Спр. 257).

1773 р. при петиції Військо подає копії універсалів і грамот, які воно вважало підставою свого державного права:

1. Універсал Богдана Хмельницького 1655 р., в цій універсали переказ грамоти польського короля Стефана Баторія 1567 р.

2. Конституція Сейму в Варшаві 1717 р., де згадується §6 тій же грамоти Стефана Баторія 1576 р.

3. Універсал польського короля Михайла з конституцією Сейма 1670 року (Острозька угода між Запорожжям і Польщею).

4. Випис з трактату Білоцерковського між Москвою та Польщею 1686 р.

5. Грамота московських царів Івана, Петра, Софії 1688 р. (гарантії невтручання в самарські землі).

Оригінали цих документів ще 1765, 1771 та 1773 рр. зберігались в архіві Коша і копії з них (а польських і переклад) завірено військовим писарем Глобою 1771 і 1773 рр. (ЗА. - Спр. 334).

Коли виникло питання розмежування з Польщею 1765 р., Запорожжя теж видало комісарам - російському Бібикову і польському Хоєцькому переклади з універсалу 1670 р. та особисто обидва роздивились оригінали в Січі (ЗА. - Спр. 185). Польські документи маються в польській коронній метриці і не підлягають ніякої сумнівності. Щодо універсалу, то комісія 1752 р. з Малоросією теж визнала його за оригінал, російський сенат вважав питання спірним, бо не мав копії (відпуску) в справах "дѣлъ малоросійскихъ". А Скальковський вважав універсал безспірним за його стилем, формою і змістом (Він надрукував універсал 1655 р. і грамоту 1688 р.: 1886. - С. 275-277, 284-286).

Ці документи були підґрунтям того, як Запорожжя уявляло своє державне право, але не розв'язували питання взаємин з центральним російським урядом після кримської доби. Отже, тому депутація 1774 р. (остання) везе з собою грамоти Анни та Єлизавети. Грамоти Анни: 31/VІІІ-1733 р., 6/ІІІ-1735 р., 18/ІІІ-1735 р.,

20/VII-1735 р., 2/IX-1736 р., 14/I-1737 р. Єлизавети: 16/IX-1742 р., 20/IX-1743 р., 23/VIII-1744 р., 11/VII-1745 р., 12/V-1746 р.

Грамота Стефана Баторія і універсал Б.Хмельницького - є той ґрунт, на якому базувалось право Запорозжя на певну територію. Острозька угода і універсал 1670 року не тільки нагадують про історичну традицію. Вони є дипломатичним актом, що говорить не тільки про претензії Запорозжя за себе, але і за Україну.

Грамоти Анни і Єлизавети в загальних виразах затверджують за Запорозжям давні права на землі та самоврядування, дають деякі права митних пільг, запевняють "протекцію" (Анна) або "милостями" (Єлизавета). Вони не давали певної бази для державного права Запорозжя, тому весь час почувається хитання цього права. Грамот видано багато, а практика життя свідчить, що вони порушувались, як тільки були видані. За грамотою слідом йшла нова петиція і нова грамота. За часи Катерини вже не видано жодної навіть гарантійної грамоти. Ось за ці часи, окрім петицій, ми маємо інший юридичний документ - наказ депутатам В.З. в Законодавчій комісії 1767 року (Надруковано двічі: Скальковський - 1886. - С. 314-327; Флоровський - 1912. - С. 329-377.).

В § 1 наказу Запорозжя вимагає: "Подтвердить права, прежние обыкновения, привелегии, вольности и преимущества, данные отъ королевъ Польскихъ и великихъ князей Литовскихъ, утвержденныхъ отъ предковъ Е.И.В., а особливо царя Алексѣя Михайловича во время подданства гетмана Богдана Хмельницкого войску Запорозькому и Малороссійскому народу, шляхетству и духовному чину; чтобъ оныя въ вѣчные времена содержанни и сохранены были безъ всякаго нарушенія, и въ такомъ точно разуменіи и силѣ, какъ оныя написаны и заключены..., и для того... указаны прежние привелегии и статьи гетмана Богдана Хмельницкого, на которыхъ оны, войско Запорозькое и с народомъ Малороссійскимъ приступили подъ державу Всероссійскую, вносить и напечатать въ генеральное уложение".

Таким чином, Запорозжя уявляло нормальний стан відношень на підставі Переяславської ради і статей Б.Хмельницького 1654 р. За часи Катерини II дійсність була зовсім іншою. У 1761-1765 рр. Запорозжя бореться вже не за статті Б.Хмельницького (в обсязі державного права всієї України), а лише за туманні юридичні ак-

ти-грамоти Анни 1735 р. і Єлизавети 1746 р., які вже зведено на ніщо агресивною імперіялістичною політикою царювання Катерини II. Інші §§ наказу намагаються спасти корабель Запорозької (а не української) державності, який втопає в хвилях імперіялістичного наступу на Чорноморський степ. Цікаво ще запитати, яка верства Запорозжя продикувала цей §1 наказу? Безумовно, верства дрібного зимівника, яка ідеологічно стояла близько до "малоросійського" або городового козацтва. Наказ мав свою історію. Попереду всього першу редакцію складено в Канівському курені, інші курені зовсім і не склали письмового наказу. В Канівському курені проживав бувший кошовий Пилип Федорович Пилипенко. Він же був перший уповноважений куреня. Далі редакція наказу всього В.З. збігається з першою редакцією і має в списках уповноважених ім'я тієї ж самої людини. Пилип Пилипенко - типовий представник власника зимівника з ідеологією городової козащини, походженням до якої він і належав, він був людиною письменною, чим відзначився серед всіх неписьмених кошових після Івана Малашевича. Він і був редактором, а здається, і дійсно творцем наказу (Скальковський - 1885-II. - С. 294-295).

З городової козащини вийшли накази шляхетства Ніжинського і Батуринського повітів, які подали чолобитну "повелеть вольными голосами купно съ Войскомъ Сѣчи Запорозькой избрать гетмана". Малоросійський губернатор писав до Катерини II: "Я виборъ депутата [Долинского] уничтожилъ, и отъ предводителя [Тернавіота] требоваль рапорта, кто былъ первымъ виновникомъ глупаво предложенія о выборъ гетмана вместе съ Сѣчью и не было ли отъ этого переписки съ Сѣчью. Но они въ послѣднемъ явились мнѣ прямо ослушны, а въ первомъ взялись весь отвѣчать, что они весь другъ вздумали" (Соловьев - 1885. - С. 320-321).

Справа запорозького архіву (№ 210) дійсно не має ніякого нагяку на якусь листування, на якусь угоду з батуринським та ніжинським депутатами. Не можна проте рішуче висловитись, що не було приватних зносин, бо кошова старшина підтримувала жваве приватне листування з малоросійською старшиною, як свідчить збірка листування Калнишевського та Глоби, багато не збереглося, а багато і не потрапило до архіву.

Малоросійські депутати в комісії, навпаки, зміцнили свою лінію, а запорозькі явились оборонцями status quo. П.Рум'янцев писав до Катерини II листа 28/11-1768 р., коли побачив депутатів, приїхавших у відпустку: "Я имѣлъ случай съ уволенными на время и также уже с отъѣхавшими нѣкоторыми депутатами видѣться и нашѣлъ ихъ во всѣхъ ихъ развращенныхъ мысляхъ непрѣменно пребывающихъ... Тщеславились они здѣсь тѣмъ, что Лифляндцы имъ единомысленны въ удержаніи старыхъ своихъ правъ и вольностей" (Соловьев - 1885. - С. 392). Малоросійські депутати знайшли солідарність з лифляндцями, а не згадують запорожців. Мосей Скапа, за перерву сесії комісії, теж приїхав до Січі, але товариство не почуло з його уст доповіді про принципові питання наказу, а скарги на Павла Головатого. Дрібна особиста неприязнь заступила місце державного і громадського життя. Павло Головатий визнавав Скапу за нездатного до його високої місії і апелює до В.З. (власне, сходки старшин) на початку листами, а після приїзду 1768 р. і особисто (ЗА. - Спр. 201). Грунт для бунту Корсунського куреня був готовий.

Внутрішня конституція Запорожжя не регламентувалась жодним документом. Вона цілком полягала в галузі звичаєвого права. Курінь обирав курінного отамана. На який термін, як це робилося - документи запорозького архіву не дають жодного натяку. Обрання отамана куреня - внутрішня справа куреня, і Кош навіть не проводив реєстрації курінних отаманів, а ми тільки з загальних реєстрів 1756 року, списків уповноважених куренів на обрання депутатів до Законодавчої комісії 1767 р. та походних реєстрів війни 1769-1774 рр. знаємо прізвища курінних отаманів.

Військова рада обирала кошову старшину - кошового, суддю, писаря, осавула. На протязі XVIII ст. обрання проводилось звичайно на новолітті 1 січня. Виборча рада на Івана Купалу 24 червня примічається не так часто: 1743, 1748, 1750 рр. - Яким Ігнатович (тричі); 1752 р. - Павло Козелецький.

24 червня 1756 р. була невдала спроба скинути кошового Григорія Лантуха - це остання дата за століття. Щодо ради на новолітті, треба зауважити, що до 1700 р. новоліття в православній церкві святкували 1 вересня. Цебто і рада збиралась восени. На це має натяк звичай задунайських запорожців обирати старшину са-

ме 1 жовтня. Раду на Покрову згадує С.Мишецький (История... - 1847. - С. 18). Обрання на раді "без голосов обших", цебто процедура затвердження радою кошової старшини, яка вже обрана старшинською сходкою, описується А.Скальковським за 1760 рік (1885-I. - С. 59). Таке обрання раніше не практикувалось. Ми знаємо про це від того ж С.Мишецького (История... - 1847. - С. 17-20), а також про раду 1749 року з допису О.Нісифорова (Андрієвський - 1886; Эварницкий - 1903-II. - С. 1779-1784) і про раду 1756 року з допису кошового Григорія Лантуха (Эварницкий - 1888. - С. 142-144). Весняна сесія ради мало відбилась в документах, але вона мала велике практичне значення, бо звичайно обирала депутатів до двору з петиціями та за жалуванням (ЗА. - Спр. 27, 1758 р.; 63, 1760 та 1761 рр.; 85, 1764 р.; 156, 1760 р.; 221, 1768 р.). Рада 2/IV-1763 р. ухвалила наказ "Знищити всі слободки та хутори, що осадили слобожане на запорозьких землях" (ЗА. - Спр. 143). Проте й Новолітня рада іноді продовжує свою сесію і, окрім обрання старшини, вирішує важливі справи, як рада 3/I-1765 р. ухвалила відрядити самого Калнишевського клопотатись за землі (ЗА. - Спр. 175). Коли такі важливі питання виникали поза сесіями, а старшинська сходка відчувала потрібним узяти санкцію товариства, рада збиралась позачергово, як рада 24/IX-1774 року, яка обрала останню депутацію до двору - Сидора Білого, Логина Мошенського та Антона Головатого (ЗА. - Спр. 344).

Сходка старшин була центральним виконавчим органом запорозького самоврядування. Вона складалась з Коша (військових старшин теперішніх і бувших) та курінних отаманів. Чи брали участь у ній не тільки військові, але і курінні значкові товариші (колишні курінні отамани), відомостей замало, а все ж не раз згадується Радко Старий (ханівський отаман 1742 р.) та ін., припустимо, що брали. Сходка затверджувала накази, інструкції до депутатів та паланок, виносила судові вирoki і за останні двадцять років обирала навіть кошових, коли ухвалювали обрати "без голосов обших", як на раді 1760 року. Рада поклатала тоді тільки печатку, штемпель обрання, яке вже вирішено сходкою. Ще Е.Лясота надавав домінуюче значення старшині в Січі наприкінці XVI ст. Все ж авторитет, або значення сходки за XVIII ст. значно збільшується. Наприклад, ще у 1734-1749 рр. полковники та

осавули на паланки ставились радою, як кажуть С.Мишецький (Історія... - 1847. - С. 16) і О.Никифоров (Эварницкий - 1903-II. - С. 1781). Далі в документах 1750-1775 рр. ми бачимо, як старшину на паланки ставить сам Кош, цебто сходка, а не рада.

Конкурентом старшинської сходки у XVIII ст. став бюрократизм управління. В одній петиції В.З. пише, що колись в ньому був один писар, а коли кримська протекція змінилась на російську і довелося писати відповіді на запитання різних канцелярій, В.З. примушено було дати 4 підписарів. С.Мишецький у 1740 р. згадує тільки одного писаря на Самарській паланці. За часи Калнишевського бачимо 40 чоловік в кошовій канцелярії канцеляристів та підписарів, завелись канцелярії на паланках, перевозах. Писарі паланочні і по командах мають вже назву "полковая старшина". Вони грають дуже значну роль в зносинах з російськими кравсими владами, виконують доручення в Крим, Польщу, засідають по всіх комісіях, вони окремо листуються з Калнишевським та Глобою. Товариство іноді протестує проти бюрократизму писарського керування, як в бунтах дунайців 1771-1774 рр. За часи Калнишевського ця "полковая старшина" сунула ніс в усі справи Запорожжя. Вона призначається Кошом в усі комісії, команди, депутації, місії. З депутатами до Законодавчої комісії 1767 року їде писар Стефан Роменський і викликає з боку депутата Скапи титул "ябедника". Писарі Семен Бистрицький, Павло Лопатенко, Герасим Чернявський теж безпосередньо приватно листуються з Калнишевським, Глобою і викликають цілі бунти команд на Дунаї 1771-1774 рр. (Рябинин-Склярєвський - 1927). Писарі ці, які виходять з-під влади ради, починають почувати над собою тільки руку кошового та військового писаря. Коли їх скинуть в одній команді, Кош признає їх на другу. Писар став цінити більше резолюцію кошового, ніж ласку громади. Сонце сяє для нього не на Січовому майдані, а з хати кошового. Звичайна кар'єра писаря, як бачимо з біографії Антона Головатого, тепер складається, минуючи волю громади: січова школа, молодик коло кошового, короткий час канцелярист кошової канцелярії, далі - "полковий старшина" - урядовець для доручень в різних комісіях, командах, а кінець-кінцем в депутаціях до двору він вже виконує державну політику. Він звертається в листах з титулом:

"батьку наш Петро Іванович" або "Іван Яковлевич". Поруч з традиційною формою листування до Коша та В.З., наприклад, "полковник Самарській Іван Шустовал зь старшиною и товариством", в документах запорозького архіву опинились приватні інтимні листи доглядачів-писарів.

Між Римським форумом та Січовим майданом є одна спільна риса. Римський громадянин, за римським правом, де б він тимчасово не перебував чи в Сирії, чи в Африці, а в Римі мав голос у своїй курії та почував себе за дійсного творця влади державної на Римському форумі. На Форумі, як у фокусі, збігались всі шляхи колишньої всесвітньої, для класичного світу, держави. Запорозький козак, де б він не жив, куди б його доля не закинула з возом солі, конями, рибою, де б він не торгував, або одружився, або просто "бадався рибою" - він почував себе у Січі теж за творця державної влади, він Січовий майдан вважав своїм форумом.

На майдані настрої мінялися в залежності від економічної ситуації на Степу, в залежності від політичних впливів з Коша, митної політики, курсу сфимка та башлика. Майдан заміняв для Запорожжя газету, він турбував степ новинами та чутками. Майдан був барометром політичного повітря.

Військова старшина дуже уважливо ставилась до цього барометра, і як описував О.Никифоров 1749 р., попереду новолітньої сесії ради старшини частували сірому цілими барильцями горілки (Андрієвський - 1886. - С. 457). Іноді на Майдані робились справжні бійки між ворогуючими партіями. Тут ми не чуємо стрілянини, або участі шабель: на Майдані билась дрючками та кулаками і ніколи не бачимо, щоб на Майдані запорожці вживали зброї. Такий був виконавчий звичай громади за Порогами.

2. Заколоти 1738 і 1739 рр. Обставини на запорозькому Степу за 1740-ві роки. Вибух на Раді 1749 р. Гайдамаччина 1750-х років. Ресстр 1756 р. і вибух 1756 р. на Купальській Раді. Бунт сіроми 1768 р. Заколоти на поході в Степу і на Дунаї.

Загальні риси бунтів.

Література про запорозькі заколоти XVIII ст. має чимало документів, але всі вони мають ознаки деякої однобічності, бо вийшли

з-під пера або людей-чужинців, або безпосередньо переляканих цими вибухами і справжніми бунтами. Так, глухі звістки про заколот 1739 р. (вбивство кошового Якова Тукала) подає С. Мишецький (Історія... - 1847. - С. 7). Вибух на раді 1749 року описано російським майором О. Никифоровим (Андрієвський - 1886. - С. 457-461; Эварницький - 1903-II. - С. 1779-1784). Вибух 1756 року відомий з допису кошового Лантуха (Эварницький - 1888. - С. 142-144), а так званий бунт сіроми 1768 р. з допису кошового Калнишевського (Греков - 1927. - С. 226-232), або того ж майора (Андрієвський - 1893-а). Про бунт 1768 р. писав А. Скальковський, який і мав в своїх руках запорозький архів, але тримався освітлення бунту з допису того ж Калнишевського, і не використав матеріалів слідчої комісії (Скальковський - 1885-II. - С. 355-356).

Між вибухами і справжніми бунтами, між стихійною подією і організацією дуже важко провести межу, тому в термінології нема одностайності. Не буде помилкою називати всі ці явища бунтами, бо всі вони мали певний ґрунт і явились натуральним протестом маси проти умов тогочасного моменту в житті Запорожжя. Всі вони кінцеш-кінцем ліквідувались, цебто в розшаруванні соціального складу Запорожжя одна верства, яка тримала уряд, мала сили і певний ґрунт. Завдання дослідника висвітлити розшарування громади і ті умови, які штовхали одну її частину скидати цю пануючу верхівку, а другій допомагали ліквідувати заколоти.

Перше п'ятиліття після зміни кримської протекції на російську Запорожжя жило в умовах війни. 1735 р. воно бере участь в окупації Польської України військом генерала Й. Вейсбаха, коли Росія проводила агресивну політику в Польщі і силою багнетів посадила на польський трон короля Августа III. Про цю кампанію в запорозькому архіві залишилось дуже мало відомостей.

Всі вони уривчасті й випадкові: кошовий Іван Малашевич бере участь в поході (ЗА. - Спр. 19) з 1000 чоловік кінноти (ЗА. - Спр. 2). Наслідки були для запорожців погані: за ці роки забито на Польській Україні декілька сот запорожців, що опинились тут, як крмарі, промисловці та місцеві мешканці (ЗА. - Спр. 5). На цей час виникає обвинувачення запорожців в співчутті гайдамаччині, в зв'язку з таким відомим діячем гайдамаччини, як Сава Чалий (Скальковський - 1885-II. - С. 112-116). Далі солідарні інтере-

си польських великих панів партії Августа III еднаються з політикою російського самодержавства і польський уряд вимагає від головнокомандуючого фельдмаршала Б. Мініха страти запорожців, які приймали участь в гайдамаччині, яка в той час ще мала явні ознаки продовжувати рух Палія, Самуся, Абази та інших оборонців ідеї відродження правобічної козаччини на початку XVIII ст. Б. Мініх наказав у 1736-1737 рр. стратити за скаргою польського генерала Русецького за цей рух декількох запорожців і вони ніби дійсно були за його наказом страчені (АЮЗР. - 1868. - С. 229-230, 410-411). З актів бачимо наїзд Гриви в грудні 1736 р., проте комісія 1748 р. знову розбирає наїзд запорожців Жили, Руда і Гриви на шляхтича Зембицького.

1736 р. Запорозьке військо бере участь у невдалому поході генерала М. Леонтєва на Крим (ЗА. - Спр. 2). Прелюдією цього походу був заклик Б. Мініха в Лубни на нараду всіх курінних отаманів, де Б. Мініх переконував їх лишиться вірними цариці і не переходити на бік Криму (ЗА. - Спр. 2). Цікаво, що тут річ іде про курінних, про масу товариства, а не про кошового Івана Малашевича, якого Б. Мініх очевидячки вважає вірним. Тут вже родилась в вищому російському уряді "кримська легенда", ніби Запорожжя хоче зміни протекції, хоче знову з'єднатися з Кримом.

1737 року ніби страчено в Січі декілька козаків за наказом Б. Мініха за гайдамаччину. 1738 р. очаківський похід і запорожці рушили разом з армією Б. Мініха здобувати той степ, яким вони не мало користувалися за кримську добу. Відгуком їх настроїв лишилось коротеньке листування між січовим і походним Кошом за часи дністровського походу. Старики з Січі писали до Коша походного, що тепер час для походу "не слухний", радили повернутися до Січі (Скальковський - 1885-II. - С. 91-93).

Запорожці починали розуміти, що політика Й. Вейсбаха, згодом Б. Мініха, політика петербурзького "кабінету" на чолі з Ф. Остерманом з планами розподілу Туреччини та "реваншу" за Прут 1711 р. - політика чистого імперіалізму (Кочубинський - 1899. - С. V, 132, 134-135). Ця політика намагається скасувати Прутський і Константинопольський угоди, а разом з ними III статтю про запорозьку державність. Білградський трактат 1739 р. дійсно цю статтю не включив, як не клопотався Пилип Орлик особисто через

французького дипломата Віленсва (Борщак - 1924. - С. 130). Кате́зис російської політики не тільки доби Б.Мініха і Ф.Остермана, а Катерини II і Г.Потьомкіна - розподіл Туреччини, попереду всього вів до ліквідації запорозької державності, до ліквідації його навіть автономічного життя (Кочубинский - 1899. - С. 522).

Окрім тягости і розходження розуміння гайдамаччини на Польській Україні, Запорожжя почувало образу і небезпеку з боку цілої системи фортець, що утворила російська влада на запорозькому степу. Будівництва ретраншементів, шанців, взагалі фортець на запорозькій землі, починаючи з петиції 1744 р. визнається запорожцями за порушення державного права на землі, петиція 1746 р. зазначає, що вони затримали вільне плавання Дніпром. Це натяк на втручання цих аванпостів у наступ на степ, але втручання в запорозькі внутрішні справи тут не бачимо. А.Скальковський вважає Ново-Січенський ретраншемент першим кроком М.Леонтєва 1735 року тримати догляд над Запорожжям, приборкати Запорожжя (1885-II. - С. 80, 89). Є.Загоровський цей перший крок приписує Б.Мініхові, хоча й того ж 1735 року (1913).

На цьому питанні треба трохи зупинитися. У 1736 р. та й до самого кінця війни вища воєнна влада належала Б.Мініху. Щодо Запорожжя, Б.Мініх цілком продовжував політику Йогана Вейсбаха, взагалі ставився лояльно, не втручався у внутрішнє життя Запорожжя. Листи Б.Мініха до Коша, які збереглися в ЗА, наявно свідчать про цей напрямок його відносин (ЗА. - Спр. 2).

3/X-1735 р. Б.Мініх повідомляє кошового про плян походу на Крим армії М.Леонтєва (частина всієї армії Б.Мініха) і сподівається, що від В.З. "довольное число войска дано будет". Одночасно Б.Мініх запевняє, що В.З. лишиться при "прежних своих вольностях" (очевидячки, обсягом всього їх державного права), радить не згоджуватися на пропозиції Криму. 14/X-1736 р. Б.Мініх вперше пише листа з адресою до кошового і всього В.З., прохаючи надіслати товмача, щоб він добре зрозумів колективну структуру запорозького уряду. 17/X Б.Мініх згадує з'їзд курінних отаманів у Лубнах, де він віч-на-віч побачив цю керуючу верству і згадує, що курінні отамани обіцяли подавати відомості про татар.

Щодо будівництва самого ретраншементу, Б.Мініх листом 3/X-1736 р. переказує свій план утворити на Запорожжі продовольчу

базу армії під конвоем російських команд. Цей плян був суто операційним і відповідав тогочасній системі ведення війни. Взагалі стратегія того часу в Європі полягала в так званій п'ятиперехідній системі - заложенні продовольчих баз, від яких армія рушила вперед не більш, як п'ять переходів (125-150 км). Це була звичайна стратегія тогочасних армій, вона передбачала систему укріплених фортифікацією таборів, систему ретраншементів, фортець, блокгаузів (редутів на Запорожжі). Ця система була звичайна і до Б.Мініха, як визначає такий об'єктивний дослідувач, як проф. Казимир Пузиревський. Б.Мініх ішов слідом за своїм вчителем у галузі воєнної науки - Євгенієм Савойським, який до Б.Мініха користувався цією системою в війнах Австрії з Туреччиною. Сам Б.Мініх видав книгу з описами цих походів (Жизнь... - 1740).

За планом Б.Мініха, весь острів Хортиця (7 км вдовж та 3 км поперек) збудовано було на такий табір-базу для походу на Хотин (дністровський похід) та Крим (Байов - 1906). Для охорони цього табору на Хортиці запорожці дали команди на дубах, про які згадує лист до Б.Мініха від Кейзерлінга (командира Української лінії) 5/X-1738 р. (ЗА. - Спр. 2). Після війни, щоби коло 1740 року хортицький табір-базу було скасовано, і лишився тільки один ретраншемент з невеличкою залогою в один батальйон. Зміни в російському вишньому уряді після дворцового вибуху 1741 р. та заслання Б.Мініха негативно відбилися на політиці щодо Запорожжя і з 1743 р. ретраншемент починає будувати Капніст.

Попереду Б.Мініха ще Петро I за Пруцьку операцію 1711 р. зробив з території Запорожжя свій базу-табір для походу. Тоді тут було зібрано силу споживчих припасів, заліза на будівлю флоту та мостів, дерева, знаряддя, зброї. У 1746 р. запорожці прохали відпуску заліза, яке лишилось з того часу на Хортиці. Б.Мініх поновив тільки плян, який вперше виконувався у 1711 р. Запорожжя за стратегічними умовами, дійсно було базою наступу на Крим, Очаків і Дунай. Теж саме за хотинський похід Б.Мініха 1739 р. (Байов - 1906). Б.Мініх рушив з Києва на Хотин: Запорозька Хортиця, як фортеця-табір з системою інших ретраншементів, які перелічує С.Мишецький (Історія... - 1847. - С. 27-33), забезпечує лівий фланг армії Б.Мініха, а на Дністрі запорозька кіннота примушує армію сераскира Вели-паша затриматись на

довгий час у Бендер, а Б.Мініхові дозволяє кінець-кінцем взяти перемогу під Ставучанами (Записки... - 1875. - С. 156-165).

Запорожці в петиціях і атестатах недарма згадують свої послуги за війну 1736-1739 рр. Війна скінчилась, а російські ретраншементи лишилися на запорозьких землях. "В оныя мѣста, яко вамъ принадлежашія, ни Россія, ни Порта, ни Ханъ Крымскій и никто вступать не можетъ и не имевтъ...", - писав 1734 року Й.Вейсбах (Скальковский - 1885-II. - С. 64). Б.Мініх теж запевняв нерухомість "вольностей", грамота Анни підтверджувала зобов'язання генералів, а кінець-кінцем ретраншементи стояли над Дніпром.

Темна історія вбивства кошового Якова Тукала 1739 року запорожцями на лівому березі Дніпра проти Січі згадується тільки С.Мишецьким, що в той час перебував у Січі в ролі воєнного інженера (Історія... - 1847. - С. 7). За браком інших документів ми не можемо додати до цієї глухої звістки чогось нового, але ґрунт для вибуху проти Тукала ясний: товариство було незадоволене політикою керуючої верстви Коша, а умови, в яких проводилась ця політика, були не на користь Запоріжжю.

Війна скінчилась. Інструмент (розмежування з Туреччиною) 1740 року юридичним актом поділив степ між Росією і Туреччиною. Запорожжя фактично володіло і користувалось своєю територією, а юридично, за міжнародним дипломатичним актом, вона закріплювалась за іменем Російської держави. Наслідком цього незабаром явилось захоплення частини запорозької території Донським Військом, колонізація шанців миргородським полковником Капністом і залишення ретраншементів на Дніпрі і Самарі.

Підвалини бунту 1749 року мають певний ґрунт, коли Запорожжя, а попереду всього сірома, відчували незабаром ці наслідки в економічних умовах, відчували "тісноту" на своєму степу.

Зміна протекції 1734 р. відчинила кордон. З атестатів, які видавав Кош, бачимо, що багато людей з Гетьманщини прибули на Запорожжя в цей період 1735-1749 рр. (ЗА. - Спр. 19, 147, 232).

За промисловцями проте рушила хвиля колонізації. "Малоросійські" заїди збільшували осідлу людність Запорожжя. Незабаром слідувало захоплення землі. На задніпряньський степ, правобічний, дивились прикрим оком як вища російська влада, так саме і малоросійська старшина, яка після 1709 р. встигла вже міцно

опанувати долину Орелі. Інженер Боксет з миргородським полковником Капністом 1745 року склали карту земель. Капніст дуже обізнаний був у географії Запорожжя, та ще треба згадати його участь у походах Б.Мініха разом з запорожцями (Бантыш-Каменский - 1842; а також: Скальковский - 1885-II).

1744 р. на запорозькій землі вирости нові шанці: Капніст будував Ново-Архангельський на Синюху проти польського містечка Торговиці, де з давніх давен був пором на торговельному шляху з Польської України на Гетьманщину і на Крим. Стратегічне значення цього пункту цінили ще турки за часи Дорошенка (Шмидт - 1863. - С. 807). Орловський шанець зачинив водний шлях Синюхою і Богом з Польщі на Крим. На горішній Висі, на шляху Київ - Очаків згодом почав будуватися Ново-Миргород, на тому місці, де цей шлях перехрещувався з шляхом Крилів - Торговиця (АВП. - Спр. 336)¹. Капніст добре розумів, які стратегічні пункти за Дніпром треба захопити, щоб перекинути туди воєнну колонізацію, яка здійснилась з 1750 р. утворенням поселення Ново-Сербського корпусу. З другого краю запорозької території Донське Військо захопило землю між Донським гирлом і Калміусом.

Запорожжя сподівалось на обіцянки Й.Вейсбаха, Б.Мініха та грамоти Анни і протестувало проти захоплення спочатку тільки лояльно. Петиція 1744 р. вимагала видачі грамоти з гарантією на землі. Дійсно, така грамота була дана Єлизаветою 23/VIII-1744 р. Її §4 забороняв селитися на землях В.З., а §5 затверджував "старий" кордон між В.З. та Донським. Не минуло і року, як на скаргу Донського війська Єлизавета 11/VI-1745 р. видала нову грамоту, де заборонила запорожцям ловити рибу на Кубанських косах, наказала спалити шалаші та заборонила в'їзд на той бік Азовського моря, а комісія розмежування з Доном 1747 року і конче юридично удосконалила Калміуський кордон. Запорожжя почуло тісноту, ожила кримська легенда.

М.Леонтьєв тоді захоплюється пляном приборкати Запорожжя і навіть зробити і тут *que d'êta*, замінив виборчу старшину на старшину за призначенням. На 1744-1749 рр. припадає захоплення М.Леонтьєвим права вищого кримського суду - призначенням

¹ Архив военных поселений (Сейчас в ГАОО отсутствует).

слідчих комісій звичайного тоді для російської армії судового складу, як Бахмутська комісія під головуванням полковника Рязанова, або комісії в справах прикордонних з польськими Брацлавським та Київським воеводствами в складі комісарів-судів з обох боків. Бахмутська комісія засудила до Сибіру 11 запорожців за гайдамаччину і не задовольнила ніяких запорозьких претензій до донців. Запорозькі депутати Іван Водолага, Павло Кирилов та Іван Домонтович гірко скаржаться до Коша на ворожі відносини комісії (ЗА. - Спр. 9). Комісія поводитися з запорожцями, як зі звичайними злочинцями (Зварницький - 1903-II. - С. 1413-1643).

Комісія для розсудування з Доном теж не дала тих наслідків, які б задовольнили вимоги запорозької пстиці 1744 р. - вона відмежувала всю спірну територію до Донського Війська. Незважаючи на несприятливі зовнішні умови, ці комісії 1740-х років стали справжньою школою запорозької політики. Кош навчився, як треба поводитися з вимогами М.Леонт'єва: в листуванні з ним (як надалі з К.Розумовським і П.Рум'янцевим) Кош звичайно відповідав, що злочинців не розшукано і не надсилав їх на розправу комісії. Цікава історія комісії 1749 року для розв'язання прикордонних справ з Кримом. Ніякі ордери М.Леонт'єва, ніякі спроби розв'язати всі претензії татар відрядженням до Січі майора О.Никифорова не досягали мети, поки в Січі не склалася комісія на паритетних підвалинах: члени від російського уряду (Никифоров та Кривцов), члени-депутати Запорожжя і татарські депутати. Останні самі вимагали безпосередніх зносин між Кримом і Запорожжям, і вже О.Никифоров гірко скаржився, що сходка курінних отаманів не згодилася виконати ордери М.Леонт'єва "безоговорочно" задовольнити татарські претензії, висунула свої вимоги, а "указов ея импер. величества куренные атаманы не читают и не признают", - додав О.Никифоров (ЗА. - Спр. 12).

Треба зауважити, що не лише досвід попередніх комісій грав свою роль: Запорожжя за період 1740-1749 рр. набрало сили. Воно зростало людністю: петиція 1746 р. вимагала збільшення "жалованья" через збільшення реєстра війська (озброєних). За часи кримської протекції російський кордон був зачинений для промисловців з Малої Росії на Запорожжя указом 1725 р. Катерини I до азовського губернатора (Скальковский - 1885-II. - С. 36-37).

М.Леонт'єв обвинувачував старшину в агресивних виступах проти донців і навіть в співчутті гайдамаччині. У 1743 р. отаман Донського Війська Данило Єфремов скаржився на калміуського полковника Василя Кишенського, який не тільки знову до Міуського, Білого Каменю і Темерника з рибалками доходив (в межах спірного прутського кордону) і вигнав відтіля донських і взагалі російських промисловців, але і в Новочеркаськ, столицю Дона, приходив, збирав якусь там запорозьку та малоросійську сірому та на човнах рушив з нею за Азовське море на Кубанські коси (Скальковский - 1885-I. - С. 186-187).

На другому кінці Запорожжя в комісії з Брацлавським воеводством польські комісари обвинувачують бугогардового полковника Стефана Куліша в співчутті до гайдамаків, і М.Леонт'єв вимагає вислати його на суд в Київ (ЗА. - Спр. 5). Коли М.Леонт'єв 1744 року доставив до сенату проект утворити *que d'êta* в Запорожжі - замінити виборчу старшину на старшину за призначенням - ця старшина дійсно вела перед в політиці Запорожжя.

Обрання 1 січня 1745 р. на кошового Василя Григоровича Сича показувало, що Запорожжя взяло твердий курс на здійснення запорозьких прав на самоврядування. Його обрання викликало відрядження з Києва до Січі доглядача в особі капітана Івана Колубакіна. З допису останнього до Колегії іноземних справ 31/I-1745 р. ми довідуємось, чим незадоволено Запорожжя: утворення кордону з турками (1740 р.), порівнюючи з попереднім, робить велику тісноту в рибних та звіриних ловах, в пашах для худоби. Тісноту запорожці почувають на кордонах з Малою Росією і Польщею (митниці). На задніпрянських степах слободи осажують (Капніст), а навпаки запорожці згадують, коли були під зверхністю ханською, великої здобичі і всього вони тепер позбавились (Зварницький - 1903-II. - С. 1725).

Зміна протекції погіршила стан Запорожжя щодо використання соляних кримських озер та лиманів. До комісії 1749 р. скупчилось багато взаємних претензій. Позитивною стороною було відродження торговельних зв'язків. Торговельні стосунки з Польською Україною полагодилися, а політичні були не дуже сприятливі: польські комісари в прикордонних комісіях з Брацлавським та Київським воеводствами 1741, 1743 та 1744 рр. обвинувачували

запорожців у гайдамацьких наїздах на Українське, Брацлавське та Корсунське староства (ЗА. - Спр. 5).

Нарис бунту сіроми на раді в новоліття 1749 р. коротенько подав російський майор О.Никифоров, який тоді опинився в Січі як делегат комісії з Кримом. Він описує звичайний процес новолітньої ради. На різдвяні свята та раду зі степу з зимівників, сіл та рибалок з'їхалось до 5.000 запорожців. Він бачить здебільшого сіромах, що до весни перебувають по куренях. Без зміни лишились кошовий Яким Ігнатович та писар Андрій Миргородський. Обрали нових - на уряд судді замість Микити Самбока - товариша куреня Титарівського Василя Богацького, а на осавула товариша куреня Васиурського Петра Давида. Про останнього О.Никифоров зауважив, що він "із простых козаков" (Эварницкий - 1903-II. - С. 1779-1784; Андриевский - 1888. - С. 457-461).

Вечері після ради козаки з зимовників роз'їхались додому. Проте Майдан не заспокоївся: сірома мала своїх кандидатів на уряди судді та осавула. 2-го січня обирали в Пушкарні пушкаря. Тоді сірома вирішила разом скинути суддю та осавула і обрала на суддю Івана Водолагу, а на осавула когось з сіромах. Після того сірома рушила на Базар громити базарних. На Башті їх зупинили базарні крамарі і дали відсіч. Тим часом кошовий зміг зібрати курінних отаманів і вони опанували владою в куренях. Ясно, що базарні були в коаліції з козаками зимівників, а не з сіромою.

Прізвище Богацького не нове для запорозького архіву - суддя Богацький підписував Острозьку угоду 1670 року, другий Богацький - Юхим був уповноваженим на обранні депутатів до Законодавчої комісії 1767 р. О.Никифоров вважає Богацького не "із простых козаков". Товариш куреня Сергієвського Іван Водолага теж належав до значкового товариства і вже раніш посідав уряд судді. Він був запорозьким депутатом у Бахмуцькій слідчій комісії, яка розв'язувала на той час суперечки з Доном. Його листування з Кошом свідчить про непохитну позицію захисту інтересів Запорожжя, претензій на територію за Калміусом, а також захист тих запорожців, яких донці захопили за гайдамаччину, власне за наїзди на донців, а комісія заслала до Сибіру. Водолага являв рішучий напрямок запорозької політики (ЗА. - Спр. 9). Яким Ігнатович, Григорій Лантух, Анисим Кривицький підписали розмежу-

вання з Доном в комісії 1747 р. (Эварницкий - 1903-II. - С. 1655). Можна припустити, що деяка частина товариства, а попереду всього сіромахи-промисловці і були незадоволені цією компромісною політикою. Вони попереду всього по весні почували "тісноту", яка утворилась на степу після анексії землі між Калміусом і Доном-рікою, заборони ходити бадаться рибою на Азовських косах. Анексії утісняли козакувати сіромі на пустелях Азовського узбережжя, а з півночі насувалась постійна колонізація.

Водолага і далі не загубив своєї лінії. Реєстр 1756 року відмічає його зимівник на Забоччі просто Великої Тернівки (ЗА. - Спр. 28), але у бурхливий 1756 рік Водолага править уряд самарського полковника і окрім того обраний на депутата комісії з Ландміліційським корпусом, коли виникли суперечки за захоплення запорозьких коней драгунами (ЗА. - Спр. 41).

Доба після бунту 1749 до бунту 1756 рр. відрізняється від попередньої з зовнішнього боку утворенням гетьманства К.Розумовського. Гетьманат 1750-1764 рр. перемішав карти контролюючої Запорожжя влади. Зробилась подвійна система підлеглості красній владі - київському генерал-губернаторові та гетьманові, подвійна система юрисдикції центральних державних органів - колегії "Иностранных дел" і сенату. Указ 19/X-1756 р. про утворення гетьманства не подав ясных розмежувань контролю і юрисдикції. Попереду всього об цю плутанину розбились проекти М.Леонтьєва приставити до кошового штаб-офіцера, "кто при кошовомь атамань вмьсто пристава опредѣленъ будеть" (Андриевский - 1886. - С. 480). Пашпортна система кінсьць-кінсьць вилася у безконтрольний спосіб видачі пашпортів Кошом і видачу "указных билетов" на Никитській заставі російським обер-офіцером. Проте і останній втратив значення, коли товмачами, агентами колегії іноземних справ на Никитську заставу Запорожжя встигло незабаром поставити своїх людей, як Ф.Семенов та К.Юр'єв.

Комісія з татарами теж перетворилась із слідчої в паритетну в складі депутатів і представників київського генерал-губернатора, малоросійського гетьмана і Запорожжя. Причому останні грали домінуючу роль тому, що всі згоди з татарами тільки тоді набували сили, коли на згоду йшли Запорожжя і Крим. Історик Є.Загоровський, зауважуючи неясність прав гетьмана над Запорож-

жом за указом 19/X-1750 р., вважає, що прикордонні справи належали Києву, внутрішні - Глухову (1913).

З матеріалів Київського архіву, що надрукував А. Андрієвський (1886; 1893; 1894), ця картина взаємовідносин висвітлюється дуже правдоподібною. Навпаки ж з документів, що опублікував Д. Яворницький, ця картина виявляється такою, ніби К. Розумовський більше всього цікавився і втручався в прикордонні справи Запорожжя з Кримом (1888. - С. 54-128; 1903-П. - С. 1785-1842).

А коли ми звернемося до архіву Коша, побачимо іншу картину: Кош безліч відповідає на запитання з Києва, Глухова, або ж з лінії (генерал-аншефа над російськими військами на Українській лінії), орієнтуючи всі три інстанції своїми інформаціями, щодо Криму. Взагалі Кош тут більш свідомий, ніж всі три інстанції разом. Навпаки, не Кош тут залежить від них, а вони просять інформації і блукають у темряві, бо безпосередні торговельні зносини, товмачі, ниті прикордонних стосунків всі в руках Коша.

Тепер переглянемо спірне питання про компетенцію суду над Запорожжям. С. Загоровський слідом за А. Скальковським тримається погляду, що вона належала не Києву, а Глухову, Запорожжя було в юрисдикції гетьмана. Дійсно, Кош у 1751-1756 рр. не надсилав до Києва звинувачених злочинців, як взагалі він став за 1750-ті роки, після бунту 1749 року, що збігається з першим п'ятиріччям гетьманства, утримуватися від посилки на суд свого товариства, а коли надсилав до Глухова, то тільки таких провідників, від яких само Запорожжя мало позбавитися. Суд у Києві 1750 р. над кошовим Василем Григоровичем Сичом, здається, був останньою спробою захопити вищий суд над Запорожжям. Так само, Запорожжя, з досвіду Бахмуцької комісії 1746-1752 рр. тепер відмовляється висилати звинувачених козаків у комісії з Брацлавським та Київським польськими воеводствами, у комісії з Новою Сербією на вимоги І. Хорвата, у комісії в фортеці Св. Єлизавети. Кош зрозумів, що в зносинах з російським вищим і краєвим урядами треба "отписывать" і збільшив свою канцелярію на 40 канцеляристів, де в попередній час сиділи писар з підписарем (ЗА. - Спр. 28). Утворення бюрократичної машини з кошової канцелярії мало добрі наслідки: замість живих звинувачених та свідків, до Генерального суду та київських і ново-сербських комісії Кош

слав вітєвати папірці, ніби злочинців не розшукано, або виставляв безліч своїх претензій і вкінці заплутував справу. Кош навчився дипломатії. Часи явно змінилися: 1752 року склалася комісія для розв'язання претензій малоросійських поміщиків на Орельські землі, яка з'їхалась на кордоні. Кош хотів не поспувавши добрих стосунків з генеральною малоросійською старшиною і одночас затягнути справу до слушного часу, коли Запорожжя на Орелі виявить активнішу політику захисту своїх прав на землі.

Реєстр 1756 року свідчить, що сили Запорожжя зросли. Запорожжя зменшилось територією: 1751 р. утворено Ново-Сербію; 1752 року збудовано фортецю Св. Єлизавети, утворено Ново-Слободське поселення. Поступово колонізація степу, яку почав Капніст, розгорнулася у загрозу захопити всю правобічну запорозьку територію аж до самого Бога-ріки. За 1750-1756 рр. великий розвиток набула гайдамаччина на території Ново-Сербії та в околиці фортеці Св. Єлизавети. Це не випадкове, а натуральне явище. Князь Семен Мишецький, який був за інженера за часи Б. Мініха в Січі у 1736-1740 рр., писав: "Будучи за Крымцями, ім'єли главнія жилища свои въ двухъ Сьчахъ, а именно: въ Каменкѣ и в Алешкахъ, а въ степи хуторами и зимовниками жили по Очаковской сторонѣ отъ Переволочной даже до Буга рьки, и на оной степи по всемъ хуторамъ рыбную ловлю они, козаки імьєли и звѣрей всякихъ лавливали и били, а на Крымской сторонѣ хуторовъ и зимовниковъ не імьєли, и рыбы не лавливали, токмо что за звѣриною охотою ѣзживали". Ця хуторна запорозька колонізація стара: С. Мишецький наводить звістку про блжоло кошового Сірка в Чорному лісі до 1680 р. (История... - 1847. - С. 10-11, 33).

Цьбто наступ північної колонізації (Капніст, Ново-Сербія, фортеця Св. Єлизавети та Ново-Слободський полк) захопив не пустелі, не мертвий степ, а живе тіло Запорожжя від Дніпра до Синюхи, від Крилова до Торговиші, вийшов на Самоткань, Інгул, Чорний Ташлик, ударив по нервах економічного життя стародавнього запорозького степу.

Петиція до двору 1755 р. має основну ноту припинити цей наступ, який почували обидві запорозькі класи - і заможне хуторянсько-промислове козацтво, і сірома. Всім стало тісно. Гайдамач-

чина на території Нової Сербії зростала в самий натуральний спосіб: до гайдамаччини приставали і давній хуторянин, якого скидав зі старої оселі новий колоніст-серб, новослободський волох, або ландміліційський солдат. Приставала сірома, що знаходила заробітки на тому степу. В гайдамацьких справах 1750-1756 рр. треба звернути увагу на велику кількість звинувачених, яких новосербська комісія в справах гайдамацьких вважає за запорожців, а Запорозький Кош - за мешканців Нової Сербії. Воно дійсно так і було, бо обидва ствердження мали певну підставу.

За наступом північної колонізації залізним кільцем охоплювала північний і східний кордон Запорожжя лінія митниць, на лінії фортець, ретрашементів, "ставок" малоросійських команд. З депутатцією 1755 року (колишнього кошового Данила Стефановича Гладкого, осавула Петра Калишевського та писаря Івана Чугуєвця) кошовий Григорій Лантух з Кошом скаржиться К.Розумовському на митниці, на зменшення валок та ватаг з Криму, які тепер складають лише третину проти прежнього (1740-х рр.), вимагає грамоти на землі на підставі універсалу Б.Хмельницького та грамоти 1746 року, повернення захоплених земель. "Того ради я з старшиною, атаманами куренними и со всем войском возимели совет и послали к вашей ясновельмож. народных старшин" - пише кошовий до гетьмана (ЗА. - Спр. 28).

Сірома ще була стіснена лінією застав, що улаштована була на кримському кордоні на підставі угоди комісії 1754 р. та паспортною системою. Пашпортом користувалися крамарі, солесози, промисловці-господарі, проте ми зовсім не бачимо в запорозькому архіві паспортів сіроми того часу. Скарги на пашпорти відбиваються в листуванні Коша, але не в петиції 1755 р. Ордер К.Розумовського 3/Х-1754 р. вимагає знизити зимівники та шалаші на кримській території за Богом - запорозька колонізація і власне сірома, що хотіла "хазайнувати собі", посунулася від тісноти за Бог. Наприкінці 1754 р. помер турецький султан Махмуд та заступив Осман III. Тоді російська влада почувала небезпеку війни і вимагала зачинити кордон. До того ще приєднався невротай сіна 1754 року на степу (ЗА. - Спр. 17).

Командант фортеці Св.Єлизавети Іван Глебов скаржився 1754 року до Сенату на збільшення гайдамаччини на правому березі

Дніпра і грамота Єлизавети 13/VIII до К.Розумовського наказувала "найстрожайше В.З. ордеровать, за запорожскими козаками крепко смотрение иметь и отъ свосвольства ихъ унимать". 29/Х-1764 року ордер К.Розумовського до Коша вимагає розшуку гайдамак (ЗА. - Спр. 16).

Ось у яких умовах опинилося Запорожжя напередодні бунту 1756 р. Через два тижні після бунту грамота Єлизавети 10/VIII-1756 р. задовольняла вимоги щодо мита - дозволяла везти з Запорожжя без мита: рибу, сіль, коней, худобу, цегло всю продукцію виробництва Запорожжя, а щодо претензій повернути захоплені землі, грамота їх відхиляла. Листи депутатів до Коша ще до бунта повідомляли про результати петиції (ЗА. - Спр. 27). Грамота могла бути на користь запорозької торгівлі, а "тісноту" степового промисловця лишали в старому стані. Вищий уряд хотів залишити status quo на степу щодо кордонів і не хотів нічим поступатися. Порівнюючи з періодом колонізації Капніста, тепер за 1750-ті роки, після поселення Нової Сербії та збудування фортеці Св.Єлизавети стратегічно становище Запорожжя погіршилось. Вони вирізали Запорожжя від прямого торговельного шляху зносин з Київським та Брацлавським воєводствами, і примушували взяти обхідний шлях на Гард - Умань. Фортеця Св.Єлизавети зачинила вузол шляхів, який тут збігався з Київщини, Поділля, Криму і Очакова. На тому місці Інгула були два шляхові броди (Очаків - Чигирин - Переволочна та Крим - Запорожжя - Київ). Тут у 1677 році переяславський полковник Лисенко та російський воєвода Косагов спорили за броду з турецькою армією Ібрагима-паша, що посунулася сюди з-під Чигирина. Тут козаки Сірка колись захопили І.Мазепу, що їхав послом від Дорошенка до Туреччини¹. Стратегічне значення Єлизаветграду розуміли в Криму і в Порті. Будування тут фортеці трохи не викликало війни. Тим гострішу образу збудуванням Єлизаветграду відчували запорожці.

Ознаки незадоволення старшиною товариство виявляло і раніше. За два роки до того калміуський полковник Андрій Порохня 29/III-1754 р. застерігав Коша. На Калміусі товариство так турбу-

¹ Здесь ссылка А.А.Рябинина на работу В.Никифорова не ясна. Возможно, он имел в виду статью Г.Соколова (1848).

вало паланкову старшину, що Порохня опасаєся "предерзости и смертоубійства, а чувуючи от вашей вельможности [кошового Данила Гладкого] получаемые приказы крепко штрафовать, точно соберутся и зашедши в паланку к намъ кидаются бить, крикомъ и похвалками насъ бить при смѣне [з уряду], штрафовать не допущаютъ и освобождаютъ самовольствомъ" (ЗА. - Спр. 20). Порохня пропонував, щоб Кош наказав товариству заявляти претензії через Кошовий суд. Обставини 1755-1756 рр. не мали певних умов зменшити рух проти старшини.

До того ж треба додати: 24/VI-1756 р. дві депутації перебували в Петербурзі - Данила Гладкого з петицією і чергова Григорія Білого за жалуванням (Еварницький - 1903-II. - С. 1843-1844). Відсутні були 17 курінних отаманів та 6 військових старшин.

Бунт 1756 року переказуємо з опису Григорія Лантуха в листі до К.Розумовського (Еварницький - 1888. - С. 142-144): 24 червня, як звичайно на Івана Купала, повинна була бути скликана рада, але сходка курінних з кошовим ухвалила раду не скликати, а військовій старшині лишитися на посадах. Здається порушення звичаю не було до вподоби не тільки сіромі, а деякій частині старшини: отаман Менського куреня Федір Шкура та колишній суддя Василь Кишенський все ж скликали раду. Рада (цебто опозиційна частина запорожців) обрала першого на кошового, а другого на суддю. Лантух з курінними не скорились. Кінець-кінцем було погромлено Рогівський курінь, до товариства якого належав Лантух, та побито деяких курінних отаманів прихильних кошовому. Ввечері, коли Майдан затих, Лантух знову опанував владою.

Кошовий Лантух звернувся до К.Розумовського після бунту і той наказав 14/XI у Січі оголосити "такимъ предрозостей чинить, и кошевого атамана и старшинъ войсковыхъ, не описався и не истребовавъ на то дозволенія, от ихъ чиновъ отставлять. И другихъ на ихъ мѣста опредѣлять собою самовольно не дерзали, опасаєся высочайшого Е.И.В. гнѣва и тяжкого истязанія и наказанія". Шкуру і Кишенського він наказав вислати до Глухова на суд.

Цікаво зауважити, що бунт вибухнув у червні, а до К.Розумовського Лантух довів восени. Цебто декілька місяців Лантух чомусь не доводив. Окрім того, Шкуру і Кишенського не судили в Глухові, а навпаки Кишенський живе в Січі і далі, користуючись

рангом значкового товариша, колишнього судді, а Шкуру в реєстрі 1756 р. записано курінним отаманом, як і досі він був на цій посаді. На зимівнику Кишенський веде своє господарство й приймає участь в політичному житті Запорожжя, а у 1768 р. ми знову бачимо його в проводирях бунту проти Калнишевського.

В грудні 1756 р. ордер К.Розумовського досягає Січі. Архів Коша не має або не зберіг ні цього ордера, ані сліду, чи він дійсно був оголошений в Січі. Навпаки, в той же час на новоліття 1757 року рада відбулася, як звичайно, і обрала на кошового Данила Стефановича Гладкого, який вже був ним у 1754 р. Чим був незадоволений Василь Кишенський - промисловець, крамар, не сірома. Очевидячки, він був незадоволений тим, що митна політика російського уряду зменшила в три рази колишню транзитну торгівлю Запорожжя, тим, що територія зменшилась, тим, що шанці відрізали прямий шлях з Запорожжя на ярмарки Польської України, тим, що Кош, на його погляд, слабо тримав свої позиції перед наступом імперіялістичної колонізації з півночі. Кишенський почував сили для боротьби внутрішньої, він не сподівався на "милість" петербурзьких вельмож (його імені нема в чималих депутаціях до двору), він сподівався на внутрішні сили Запорожжя.

З ордера К.Розумовського бачимо, що деяка частина товариства побачила у спробі Лантуха затримати переобрання порушення давнього звичаю. Те, що Лантух звернувся за допомогою до авторитету К.Розумовського, дійсно нагадує спробу утворити незмінність кошової старшини.

Громада висунула на обрання звичайних кандидатів: Федір Шкура нічим в Запорожжі не відзначився, він і далі лишився отаманом Менського куреня, як наприкінці того ж 1756 р. був назначений в реєстрі. Біографічні відомості про Кишенського більш докладні. З попередніх років ми знаємо його, як борця за Азовські коси. Напередодні 1756 р. його діяльність переноситься з далекого Калміуса на Січ. 1753 р. Кишенський править уряд судді. Як бачимо з документів слідчої комісії 1769 р., за роки 1753-1756 Василь Кишенський торгує по ярмарках в Умані, Сорочинцях. В його скрині переховуються розписки "об'язки" за борг, за позику. Тут є за 10 коней, що він 1762 р. продав Понятівському в Умані, та п'ять жителів Козацької Долини з Польської України винні йо-

му за сіль, та того ж Ірклієвського куреня товариш Василь Журавель за позику 14 карбованців, а мешканець сорочинський Петро Шуба за 200 крб. (ЗА. - Спр. 234).

Отже, Василь Кишенський має торговельних актів більш, як на 500 крб. Здається, верства дрібного зимівника і Січового базара і висунула його в судді, бо сіроми на літньої раді не могло бути багато. Роля сіроми на раді 1756 р. не така ясна, у 1749 р.

Бунт 1756 р. кінець-кінцем був ліквідований на користь кошового Лантуха. Помічається якийсь компроміс: незважаючи на ордери К.Розумовського, Шкура лишився отаманом куреня, а Василь Кишенський значковим товаришем. На суд у Глухов їх не надіслано, а новолітня рада 1757 р., незважаючи на ордери К.Розумовського на безмінність кошових, обрала кошовим Данила Гладкого. Перемога Лантуха була не повна. На деякий час стихла боротьба Коша з гайдамаччиною, проте сам К.Розумовський допоміг Лантухові повернути популярність в товаристві і ще двічі одержати кошевство. За скаргою Ново-Сербського корпусу, ніби Лантух сприятливо ставиться до гайдамаччини, бере з гайдамак подарунки і мирволить їм, Лантуха указом Єлизавети притягнуто до слідства Генерального суду в Глухові.

К.Розумовський і, здається, вся генеральна малоросійська старшина, яка подарунками та приятельськими стосунками давно була зв'язана з Кошом, окрім того, трохи лякалась Запорожжя за свої орельські та надорельські слободи, де чиншевики тягли на бік Запорожжя, вся ця старшина зробила подорож Лантуха до Глухова скільки можливо приємною. Він не тільки не був заарештований на зразок Василя Григоровича Сича, навпаки - навіть звільнили з-під арешту 12 гайдамак, звинувачених Ново-Сербським корпусом. Кирило Письменний був звільнений за поручительством свого куринного отамана, а саме він, на очі ново-сербського начальства, і був самий великий злодій. Новосербський поміщик Коцара, якого пограбували гайдамаки, на свій позов до Лантуха мав постанову суда відокремити його цивільний позов і Коцара 12 років мусив чекати, та й не Коцара, а його син врешті-решт одержав постанову про припинення справи. Подарунки гайдамак (шаблі та червоного) сам Лантух визнав на суді, але пояснив звичаєм дарувати кошового червоном (ЗА. - Спр. 37).

За подорож Лантух ще зробив послугу Запорожжю: він дістав дозвіл К.Розумовського перелити стару запорозьку артилерію і зробити нові гармати та ядра. Російський уряд на петиції Запорожжя дав за 20 років три гармати, і Запорожжя в Глухові вилило 5 гармат та 8 мортир. Лантух з триумфом повернувся на Запорожжя. Головною його перемогою було повернення популярності. Новолітня рада 1758 року знову обрала Лантуха на кошового.

Коли партія Лантуха на раді 1758 р. взяла гору, повернулася і стара політика рішучої боротьби з розбишацькою гайдамаччиною. Якщо Лантух виявляв якесь співчуття до гайдамаччини на території Нової Сербії, то він же раніше змагався припинити гайдамаччину на торговельних шляхах, що пролягли через запорозький степ. Лантух вирішив ліквідувати Мигею. На Мигею було відряджено надійну експедицію на чолі з Дмитром Стягайлом, писарем Доном, осавулом Харьком Ведеркою, яких старшинська сходка Коша обрала на гардову паланкову старшину. Команду 400 козаків було зібрано не з сіроми куренів, а з заможних козаків з зимівників, містечок та сіл, як свідчать примітки походження у списку 9/III-1758 р. Нова паланкова старшина одержала писану інструкцію знищити гайдамаччину.

Мигея пала. Кримсько-польський шлях відчинив двері. Гайдамаки розбіглися по степу. Слід їх відзначився в травні: 15/V пограбували на останнє гардовий табун, а 22/V - село Турія в Новій Сербії. Кош примушений був відрядити на той бік ще військового осавула з новою командою. Після Мигеї настала черга Інгула. 31/VIII-1758 р. Стягайло дописував до Коша про обслідування Інгула. За постановою сходки, 11 гайдамак у листопаді було повішено. У 1759-1760 рр. кошовим урядом правив Олекса Білецький у дусі політики Лантуха. Цебто у влади стояла таж сама партія. К.Розумовський вимагав надіслати злодіїв до Глухова, щоб судити їх на підставі прав малоросійських. Він скаржився в ордері 6/XI-1759 р., що В.З. не видає злодіїв на суд до Глухова, нікого не розшукує. Кош в квітні відправив до Глухова двох злочинців, а в травні десять. Біля Умані польська команда розбила чату, і ті втекли на Інгул, але тут команда Стягайла розвіяла всі гайдамацькі притони. Гайдамаччина стихла.

Не можна сказати, що знищення гайдамаччини йшло гладко. В квітні 1759 р. на Гарді команда не захотіла катувати за гайдамаччину. Виникли заколоти, проте Кош підтверджував попередні директиви.

Гайдамаччина затихла на ціле десятиліття аж до Коліївщини. Листування Коша з польськими губернаторами 1761-1767 років свідчить про розвиток торгівлі, ярмарки з участю запорожців на Польській Україні, добрі стосунки з Кошом. Меркантильні інтереси вийшли на передній план, ніяких ознак бурі було не чути. Запорожжя було зайнято боротьбою за кордони на Самоткані, Домоткані та Орелі. Всі петиції 1760-1767 рр. зосереджують увагу на питанні про кордони з Новою Сербією та на орельських слободах, всі сили йдуть на боротьбу за них. Запорожжя здужало затримати наступ ново-слободської і молдавської колонізації на Синюсі, Самоткані і Домоткані, а на Орелі озброєною силою команд Косапа і Порохні повернуло кордон 1709 року. Керуюча верства сподівалась на силу старих універсалів і грамот, сподівалась на повернення анексії царськими грамотами, хазайнувала на степу, торгувала і не чекала бурі.

Несподівано зашуміла Коліївщина, назріла війна за Богом-рікою, а тут зовсім раптово зробився в самій Січі так званий бунт сіроми 1768 р. Справді, до Коліївщини з Гетьманщини, може, й досягли чутки, що десь хвилювались кріпаки-селяни у 1767 р. (Соловьев - 1885. - Т. 27. - С. 292-293).

Запорожжя за XVIII ст. змінило політику щодо єврейського населення Польської України. За часи Калишевського установились близькі стосунки в торговельних справах. На Запорожжі єврейська торговельна компанія веде торг з Польською Україною та Кримом. Сам Калишевський листується з уманським кагалом, а особисто з равиним доктором Марком Лазаревичем. Коли гайдамаки з Запорожжя пограбували містечко Джурилів, старшинська сходка ухвалила задовольнити претензії євреїв на 6.000 крб. і одночасно відмовилась задовольнити претензію польських старост на чолі з Потоцьким, власником Умані (ЗА. - Спр. 313-315). На Запорожжі примічається немало козаків єврейського походження, як Василь Перехрист, син єврея Айзика, в Січі в товаристві з 1722 р., а потім він у Чигирині доживає віку і підтримує тор-

говельні стосунки з Запорожжям (ЗА. - Спр. 19, 147, 184); писар Семен Чернявський, єврей з Туреччини; писар Горлинський-Семенов, єврей з Бреславлі із Шлезії (Питання про взаємовідносини Запорожжя з євреями XVIII ст. розроблено в новій розвідці С.Борового. Див.: Боровой - 1934)¹. Ця риса примічається всього періоду 1722-1775 рр., який охоплює документи зазначених фактів. Цебто ідеологічно гайдамаччина з Запорожжя мала напрямок не проти містечкового єврейства, а проти панства.

Коліївщина вибухнула несподівано для Коша. Давно було не чути про гайдамацькі наїзди. 1759 р. наїзд гайдамак пограбував Сміду, 1760 р. гайдамаки спалили слободу Ташлик. Напередодні Коліївщини головний персонаж Максим Залізняк навіть не жив на Запорожжі. Залізняк перебував в Очакові з 1762 р. Кош співставляє це перебування Залізняка з розбишацькими наїздами на Очаківському степу. Уманське повстання описували запорожці, які за торговельними справами опинились тоді на Польській Україні, коли в квітні 1768 р. почалась Коліївщина. Товариш куреня Іванівського Максим Висоцький оповідав, як Максим Залізняк вийшов з Матронинського монастиря з 30 гайдамаками. В Умані Висоцький побачив силу немалу. Товариш Донського куреня Лаврентій Конторжей спіткав під Уманем табір Залізняка коло двох тисяч чоловік. Він бачив, що в Умані "католицького закона людей" було цілком знищено, а вся влада опинилася в руках Залізняка. Мешканці Умані Паламар та Остап Бочка оповідали, як свідки про уманські події. Гардовий полковник Мусій Головка бачив Залізняка особисто. Головка переказував привітання Залізняка кошовому та його загрозу дійти і до Січі.

Паланкова старшина дописувала до Коша, як з Запорожжя, зокрема з Гарду та Ингула, чати посунулися на Польську Україну, на зимівниках захопили коней і зброю. В травні 40 гайдамак з Очаківського степу пограбували хутір військового осавула Си-

¹ Названа стаття С.Борового вийшла в світ після написання роботи А.А.Рябинина, хоча должна была быть опубликована в 1930 г. в Киеве (Боровий С.А. Єврей в Запорозькій Січі // Праці Інституту єврейської культури ВУАН. - К.; Справи: Боровой - 1934; Гісцова, Демченко - 1994. - С. 225).

дора Білого і пішли на Умань. Крива влада запитувала Кош, чому Залізняк називає себе запорозьким полковником і ніби повстання робиться за наказом Коша. Старшина Семен Галицький приїхав з Очакова і доводив, що там чути, ніби гайдамаки роблять повстання за указом з Петербургу. Кош не може дати собі ради, як тут бути і що робити. За травень і червень він нічого не робив, щоб припинити гайдамацький рух, поки гайдамаки не спалили польське містечко Палієво Озеро і навіть погромили татарське містечко Балгу. 2/VII-1768 р. Малоросійський генерал-губернатор П. Рум'янцев пише таємного листа до Коша з відомостями про цей погром і надсилає допис з фортеці Св. Єлизавети про участь у ньому 300 запорожців. П. Рум'янцев вимагав рішучих заходів припинити гайдамацький рух.

Тоді тільки Кош починає організовувати команди, щоби ловити гайдамак. 9/VII Кош дав наказ отаману Ірклієвського куреня Герасиму Спичаку йти з командою на Гард, 10/VII наказ отаманам куренів Переяславського Михайлу Дегтяру і Величківського Данилу Кучеру їхати з командами дубами на низ Дніпра ловити гайдамак, що втекли з Умані після повстання. 29/VII Кош одержав грамоту Катерини II від 12/VII 1768 р., яка починається такими словами: "Мы съ крайнимъ удивленіемъ увѣдомитья принуждены, что партія запорожскихъ козаковъ, которыхъ предводители называютъ себя и подписываются Максимъ Железнякъ, Андрей, атаманъ Каневскій курінной, Никита Швачка, атаманъ Журинловскій курінной, и Андрей Односумь... будто она прислана по указу нашему отъ тебя кошевого отамана и всей старшины для освобождения православныхъ изъ подданства Римского дворянства и отъ барскихъ конфидератовъ" (ЗА. - Спр. 227).

Катерина була здивована цими подіями, але не менш була здивована і запорозька старшина. Осінь минула в ловлі гайдамак. Пушкарня переповнилась в'язнями, 3 гайдамак повішено (ЗА. - Спр. 228). Кош дописував, ніби повстання роблять посполиті. А тут насувалась війна: 2/XI інгульський полковник Тарас Чорний доповів, що на зиму в Криму чекають війни. 6/XI ахтирська провінціальна канцелярія повідомила, що 52 колодника з гайдамак, які надсились з Києва в Москву, розбили кайдани і втекли. Шукали їх на Запорожжі. А тут виявився дуже тривожний симптом

настроїв товариства: довибиш Нестор Головка склав акта - отамани ухвалили, покарати на горло злочинців-гайдамак, а козаки відмовились їх бити і звільнили. Довбиш вже добре знав практику нового бюрократизму і додав реєстр звільнених (ЗА. - Спр. 228).

Війна дійсно насувалась. З паланок писали до Коша, що людиність рушила з півдня на північ за Українську лінію. В багатьох козаків не було зброї. Недорід трави зробив скрутне становище годувати худобу і коней. В Січі починалась мобілізація. Курені поповнилися козаками. Збільшилась дорожня хліба через те, що Донське Військо припинило його продаж запорожцям. Мобілізація проводилась не гаразд: з Протовіці Йосип Рубан дописував про малу кількість мобілізованих. Кош дав наказа палити зимівники і хутори тих, хто не бажав воювати, а затриманих силою надсилати до Січі. Різдвяні свята на Січі почались бунтом сіроми, а рада на новоліття 1769 р. не відбулась.

Описано бунт у літературі з дописів самого Калнишевського до малоросійського генерал-губернатора П. Рум'янцева, новоросійського губернатора О. Ісакова та до кременчуцького обер-коменданта В. Чорткова (Скальковський - 1885-II, - С. 355-356; Греков - 1927, - С. 226-232). А. Скальковський з цих джерел каже, що натовп озброєних сіромах припинив промову кошового, розігнав збори і після того з сокирами та шаблями кинувся на хати старшин, пограбував та зруйнував їх. Після того звільнили з Пушкарні ув'язнених за Колівщину гайдамак, озброїли їх і хотіли підняти все Військо. Кошовий одягся в чернечий одяг і втік до Кодаку.

Допит сіромахи, товариша куреня Куцєвського Федора Глухого малює бунт трохи інакше. Ось як шабля та хутро Калнишевського опинилися в руках Федора Глухого: "Родился въ якому именно мѣстѣ не знаю, поелику малолѣтнимъ его въ Сѣчь завезлы. Служилъ онъ в разныхъ козаковъ, а 768 году бунты въ Сѣчь встали было служилъ онъ въ куренного Куцєвского Демка Швеця и въ самое бунтовое время декабря 25 числа ввечеру почувъ онъ около куреней шумъ и какъ прибѣгъ Демко зъ куреня, то увидѣлъ что другие козаки одинъ в другого шаблю с рукъ вививаютъ, вивавши побѣгъ на берегъ и наполь хутра шумток. Хозяинъ его реченный Демко Швецъ его допрашивалъ не былъ ли

он [Глухий] на томъ бунтъ и какъ усмотрѣлъ в него тотъ шматокъ хутра, то велѣлъ ему отдать отнести въ браму, а про шаблю хазяину не объявлялъ. Послѣ того на другой день той же хазяинъ его Федора отъ себя [на зимовникъ] отправилъ". Товариш куреня Донського Грицько Заблуда на слідстві відповідав, що пояс Калнишевського, персидський, срібний, він знайшов на горіщі куринної будки, а поховав пояс Іван Дробот (ЗА. - Спр. 234).

Заблуда, Дробот, Глухий з сіроми грабували самого Калнишевського. Вони серед головних звинувачених на слідстві, їх заслали до Сибіру. З оповідання цих трьох сіромах ясно, що вони були центральною пружиною бунту. Хазяїн зимівника Демко Швець дуже легко утихомирив сіромаху і примусив віддати хутро, а на другий день навіть з Січі відрядив. Заблуда і Дробот думають тільки про те, як на горіщі сховати пояс Калнишевського. Тут нема нічого щодо промови Калнишевського або зборів. Тут тільки розбишацький або п'яний Майдан шумів.

Інша сторінка слідства трохи проливає світла. Серед головних звинувачених знайома постать пружини попередніх бунтів 1747 та 1756 років Василя Кишенського. Дуже загадково виплило це ім'я в слідстві і загинуло - Василь Кишенський далі згадується як померлий (волею чи неволею - невідомо). Ні Глухий, ні Дробот, ні Заблуда не мали такого талану, щоб вступати в дискусію з людиною такого видатного розуму, як Калнишевський. Тому всіх трьох не можна вважати організаторами, ідеологами бунту.

З переляку Калнишевський утік, згадуються ще інші старшини в утікачах, а хто іменами невідомі. Ховалися не тільки в Кодаку, а й в Кам'янському ретраншементі. Проте бунт затих на другий день. Демко Швець утихомирив Федора Глухого, мабуть на цей же зразок товариство перейшло в спокій. Калнишевський написав листів до П. Румянцева, О. Ісакова, В. Чорткова (може з Кодака). В Січі стало тихо. Минуло два з половиною місяці. Старшина осмілила і призначила слідство. Сходка 12/III-1769 р. ухвалила Слідчу комісію в складі комісії старшини Омелько Шпак, Яков Розколупа, Олекса Вірменко та Василь Пишмиг. Всі вони були неписьменні, тому, як звичайно, призначено писаря Семена Масвського.

Пограбована старшина почала правити гроші з бунтівників. Кош наказав зробити опис майна, окрім одягу та зброї. Писар ко-

дацький Іван Золотаревський на Протовчі і Василь Пишмиг на Кодацькій паланці збирали "бунтовшицьких" коней. Срібла погорілого в реєстрі зазначено на 2.573 крб., коні - 1.702 крб. та 1.300 крб. за коней з Протовчі. 22 травня 1769 р. 25 колодників передано старшиною Золотаревським до Новоросійської губернської канцелярії на заслання до Сибіру. 11 чоловік затримано в Ново-Січенському ретраншементі.

Тепер подивимось зі слідства, яку ж старшину пограбувала сірома? Претензії заявлено: кошовий Петро Калнишевський на 1.739 крб. 26 коп.; Андрій Лях - 1.143 крб. 20 коп.; Павло Головатий - 354 крб. 80 коп.; Микола Косап - 296 крб. 30 коп.; Супрун - 182 крб. 34 коп.; Кушевська кухарська будка - 148 крб. 77 коп. Разом з дрібними претензіями 10.524 крб. Слідча комісія задовольнила до 3/ХІІ-1769 р. на 5.296 крб. та ще правила 1.322 крб. Отже, пограбованого було втрачено не так і багато.

З кухарської будки пограбовано речі Кушевського куреня: сокир 15, скатертей 2, казан, положів 6, рушників шитих 10, свердлів 2, шкла на 10 крб., двісті свічок. Тут же речі куринного кушевського Демка Панченка, Федора Великого (полковника інгульського), значкового товариша Краснощока, Романа Гунки (Бугаєвського), кухаря "теперешнього" Прокопа Звірневича, кухаря Трохима Дрізда. Останній старий кухар (Дрвздъ) доживав віку. Іван та Роман Кухаренки в реєстрі Кушевського куреня 1756 р. записані за зимівником. З цієї родини 1792 року вийшов на Кубань Герасим Кухаренко, батько письменника Якова Герасимовича. Яка солідарність була Кушевського куреня з Калнишевським? Тут або куринь його захищав, або маємо помсту куреню за Калнишевського.

Андрій Лях подав реєстра пограбованого на 1.143 крб., але з цього реєстра винний лях складав 800 крб. Лях перелічував:

"Мушкетелу 4 янтаки по 800 вьнь.....	480 крб.
Горьлки бочку 80 кварть.....	160 крб.
Бочка меду сиченого 80 кварть.....	24 крб.
Воску забитного 14 вьнь.....	8 крб. 40 коп.
Прьсного меду.....	80 крб.
Цьновой посуду 4 пуди.....	48 крб."

Далі йде перелік хатнього рухомого майна:

"Бекеша лисича добримь сукном.....	12 крб.
Ковдра.....	9 крб.
Друга ковдра.....	3 крб.
Килимовъ 3.....	6 крб. 60 коп.
Свита зелена.....	5 крб.
Чобитъ чорнихъ 2 паръ, сап'яновихъ пара.....	3 крб.
Штанів голландського сукна 4.....	8 крб."

Тут в наявності весь гардероб заможного старшини. В кухарській будці ми бачимо ще сорочки та рушники. Може Лях просто не записав цю дрібницю. Кінське убрання:

"уздъ 6, триног 6 на 5 крб., шори на 12 крб."	
Побутова риса: Лях вже знає смак чаю:	
"Чайниковъ 4, чашок карфунихъ 3, простихъ 10 паръ.....	7 крб.
Сахару 20 фунт.....	4 крб. 56 коп.
Чаю фунт.....	3 крб.
Рису 2 пуди.....	4 крб.
Розинковъ пудъ.....	1 крб.
Саль двъ.....	3 крб."

Грошей готівкою бунтарі знайшли в Ляха 57 крб., розбили грубу (кафельну) на 20 крб., 3 скрині на 7 крб.

Винний льох Андрій Лях, очевидно, мав не для особистої потреби, а просто торгував в Січі, коли продаж горілки був найбільшою з прибуткових статей торгівлі. Реєстр Павла Головатого прямо поділено на шинковий льох та на будку (хату).

Бунтарі виточили горілки бочку, терна прилитого барильце, меду бочку, вина "вънь" сто, мушкетелю "вънь" 200.

В хаті Головатого пограбовано:

"смушок 110 по 29 коп., тютюну на 18 крб., сукна з хутра лисячого на 12 крб., вибойки шленської на 3 крб. та сукна з хутра чихирогового на 5 крб., різного посуду на 5 крб. 80 коп."	
--	--

В Головатого бунтарі пограбували ще дві книги - "Дестамонтъ" та "Полууставъ", які коштували 5 крб. 80 коп., що виявляє деяку письменність судді.

Все пограбоване майно отамана кушевського Демка Панченка складало: сорочки 2 на 1 крб., пояс на 2 крб., та убранки на 1 крб. 50 коп.

Кухар Трохим Дрізд мав самий повний гардероб: свита кармазинова 14 крб., друга свита синя на 4 крб. 20 коп., третя білого сукна 1 крб. 50 коп., шапка з полкою синьою околицею 2 крб., чобіт дві пари товстих 1 крб., пара сап'янових 2 крб., бугас червоний 2 крб. 50 коп., штани бизові сині - ціна їх три полтини, пояс калмайковий зелений 1 крб. 50 коп., пояс білого полотна 20 коп., сорочок 4 нових 2 крб., чорних смушок три на 4 золотих ціною, ніж 50 коп.

Козак Краснощок, ім'я якого ми стріваємо у місії Андрія Порохні по опису запорозьких земель, як старожилого козака, має кирею синю на 9 крб. та чоботи сап'яні на 2 крб.

Ось який скарб кинулась грабувати сірома. Очевидячки почалося з шинків, потім перекинулось на хати. Окрім того, майор Никифоров, описуючи бунт 1749 р., каже, що військова старшина за звичаєм поїть сірому горілкою в Рідзвяні свята ще до ради.

З реєстрів Слідчої комісії ясно бачимо, що не тільки сірома бунтувала. 15/III-1769 р. Кош доручив Пишмичу (голови комісії) перевести опис майна бунтарів по зимівниках. 36 бунтівників, яких заслали до Сибіру, були не тільки сіромахи:

1. Василь Кишенський, зимівник на р.Тернівка, худоби 18 животин, коней продано на 68 крб., шабля, рушниця (5 крб.), лядунок дві, грошей готівкою 62 крб. 50 коп., "обльками" (вексельми) на 500 крб.

2. В Коренівського (куреня) Федора Білого - коней 21, худоби 11, бджіл пращерів 5, дубок 1.

3. Крилівського (куреня) Гаврила Погорілого - коней 456, грошей готівкою на 2.500 крб., червонців 76 (з пограбованого?).

Бунт 1768 р. затих сам собою. Бунтарі вийшли неорганізовано. Смерть Василя Кишенського переплутала карти партій. Хазяїн Демко Швець утихомирив сіромаху Федора Глухого. Старшина повернулась на Кош. Новолітньої ради не відбулося. Калнишевський лишився на уряді. Старшини обдивились і побачили, що Дробот, Заблуда, Глухий не так то страшні, як ім це здавалося 25 грудня, 12 березня наступного року сходка ухвалила Слідчу комісію, а далі - заслала бунтарів до Сибіру.

Ходили глухі чутки щодо обрання на кошового Пилипа Федорича, а Кишенського на суддю, ходила кримська легенда. Бунт

вибухнув несподівано, стихійно. Виступ проти Калнишевського готувався на новолітню раду, а не тепер. Січковий майдан переплутав карти організаторів.

Бунт у Корсунському курені стався 7 грудня 1769 р. Документи ЗА малюють обставини досить ясно (Спр. 233). Свідчення значкових товаришів - отамана Петра Остроуха, колишнього отамана і депутата Законодавчої комісії 1767 р. Мосея Скапи, Павла Куделі, Прокопа Тарана, Клима Радка та Савви Коби оповідають, як на нараді в курені 7 грудня обговорювали, кого слід за "жалуванням" до двору відрядити, Микита Дорошенко назвав старшини зрадниками. Він був не один, його підтримали дехто з товариства і закидали старшині зраду за "цяцьки". Дійсно, депутат Скапа прийшов на нараду з медаллю, яку одержав як нагороду або пам'ять за Законодавчу комісію. Очевидячки товариство чекало від депутатів не медалей, а здійснення тих побажань, тих вимог, які зазначило в наказі депутатам 1767 року. Крім Дорошенка, бунтарями названі товариші Сидір Усатий, Антон Калміуський, Петро Трушенко, Іван Дригожила і Трохим Лабаза. Вони не обмежились тільки протестом, а після наради побили Скапу. Кошовий надіслав команду заарештувати бунтарів і вони деякий час противились. Тільки 11/І-1770 р. Кош дійсно їх заарештував і передав до Ново-Січеського ретраншементу. 3/ІІІ-1770 р. Кош призначає слідство в особі значкового товариша Платірівського куреня Олексі Тесленка і писаря Семена Маєвського, відомого нам зі слідчої комісії з приводу бунта сіроми 1768 р.

В травні 1770 р., коли Кош був на поході на р.Бокованці, з Січі від судді Миколи Косапа одержано листа від 8/V з повідомленням, що козаки Корсунського куреня в Січі вимагають звільнити ув'язнених бунтарів і не хочуть вийти в похід, поки тих не буде звільнено. Врешті-решт козаки послухали судді, а все ж деякий час стояли на р.Базавлуку і хотіли обрати собі нового отамана (Скальковський - 1885-ІІ. - С. 357). Кош вважав небезпечним тримати винних в Ново-Січеському ретраншементі, де скупувались ще заарештовані за бунт сіроми, і в серпні, за ордером головнокомандуючого П.Паніна, передав всіх їх до Білівської фортеці на заслання до Сибіру (ЗА. - Спр. 233).

Таким чином, Кош розцінював бунт у Корсунському курені тою ж ціною, як і бунт сіроми. Коли бунт сіроми лишив деяку неясність у меті бунтарів, відзначився стихійністю, бунт у Корсунському курені наявно виявив незадоволення зрадою старшини, яку товариство бачило в невиконанні наказу депутатам Законодавчої комісії, в заміні реальних вимог та очікуємих грамот, яких вимагав наказ, "цяцьками" - нагородами царського уряду.

Подивимось тепер на історію цієї депутатської комісії, яку виконував Скапа з Павлом Головатим в Законодавчій комісії. Обрання депутатів до Законодавчої комісії 1767 р. не задовольнило запорозьку громаду. Запорожжя звикло після 1742 р. надсилати депутації в складі військових старшин та 17 курінних отаманів, як всі депутації за жалуванням 1746-1765 рр.

21 березня 1767 р. було одержано ордера Малоросійського генерал-губернатора про порядок обрання: П.Рум'янцева призначив незвичайні для Запорожжя двоступеневі вибори - курінь обирав п'ять уповноважених, а всі вони - одного депутата. В наказі депутатам запорожці мріють про обрання вільними голосами, про Переяславську раду, про статті Хмельницького 1654 р., а не про ці обмежені вибори одного депутата. В списку уповноважених ми бачимо всіх курінних отаманів, тут же в складі їх все знаєме товариство - колишні кошові Григорій Лантух і Пилип Пилипенко, старшини Павло Головатий, Микола Косапа, Андрій Лях, Федір Товстоног, Андрій Носань, Кирило Санбор, Лук'ян Великий. Тут же бачимо значкових, які посідають полковничі уряди - Омелько Шпак, Антон Мандро, Сава Циподрига, Тиміш Лелека, Сава Третяк, Осип Рубан, Сава Шустовал, Тиміш Сукур, Василь Чуб, писар Григорій Ляхович (заступник Глоби), Данило Малиновський та інші (Флоровський - 1912. - С. 375-377). Цебто старшинська верства мала обрання депутатів цілком в своїх руках.

В листі до П.Рум'янцева Калнишевський писав, що В.З. ображено призначенням одного депутата і вирішило відрядити двох: суддю Павла Головатого, який правив Кошем за відсутністю кошового в Петербурзі у 1765-1766 рр., та курінного отамана Мусія Скапу. З депутатами відрядили писаря Степана Роменського.

Депутати не мали в Законодавчій комісії сприятливих умов завити претензії В.З. Їх змішали з російськими козаками і чорно-

сотними мужиками, як писав Головатий до Коша. Депутати вимагали шляхетського жаловання, але не одержали відповіді на петицію до цариці. Найгірше всього - депутати не мали змоги оголосити свого наказу декларативно. Двічі вони виступали в обговоренні дрібних сторонніх питань: з приводу шляхетського стану за офіцерський ранг у Терському Війську та заперечували пропозиції елизаветрадського депутата М.Белезлія, який пропонував не дозволяти торгівлі особам не купецького стану (Флоровский - 1912. - С. 356). Проте і ці виступи характерні: перше питання стояло близько до претензій самої запорозької старшини на nobilitatio, а друге порушувало інтереси всього запорозького товариства, що торгувало в силу козацького стану прав, а не купецьких. Депутати запитували в Коша відомостей "о вишедших с под російской державы и поселившихся под владением крымского хана, то есть на Кодиме в местечках Голтг и Балтг народах". Бутогардова паланка такі відомості подала (ЗА. - Спр. 201).

Двічі виступали депутати в комісіях з приводу торговельних та митних питань, які зачіпали інтереси Запорожжя. Депутат Харкова І.Черкес вніс пропозицію встановити пряий торговельний шлях на Крим через фортеці Козловську і Олексіївську (Бахмут - Перекоп), минаючи Січ з двома перевозами через Дніпро. Головатий і Скапа висунули проти пропозиції Черкеса думку, що цей шлях зачепить митні інтереси ногайців на перевозі та окрім того порушить угоди малоросійських купців з запорожцями на пересування краму звичайним шляхом через Січ. Депутат Воронежа С.Севастьянов вніс пропозицію заборонити ввіз солі з Криму, щоб припинити вивіз за сіль срібної монети, якої замало було в Росії. Головатий і Скапа рішуче висловились проти заборони, яка загубила б 5.000 запорозьких солевозів, які вивозять сіль з Криму, деякі до 100 возів. До першої пропозиції запорозьких депутатів відхилити проект І.Черкеса приєдналися депутати Києва, Чернігова та ще семи малоросійських полків, до другої, проти Севастьянова - всі малоросійські депутати (Флоровский - 1912. - С. 361-362). Таким чином, торговельні інтереси Запорожжя депутати все ж таки в комісії оборонили. Наказу ж вони так і не встигли декларативно оголосити, щоб не виконали основного доручення товариства, з яким депутатів надіслали до комісії - силу статей

Богдана Хмельницького 1654 р., права Запорожжя на територію на підставі універсалу 1655 р., звільнення мита на сіль, рибу і закордонний крам, вигнати небажану воєнну колонізацію, щоб повернути анексії Ново-Сербії, Ново-Слободського полку, форт. Св.Єлизавети і земель між Калміусом та Доном. Депутати Законодавчої комісії зробили, на думку товариства, дуже замало, оборонили тільки status quo, а не виконали наказу. Бунт у Корсунському курені явився логічним наслідком невиконаної місії.

Почалась війна 1769-1774 рр. Заколоти не зникли. Де-не-де вони вибухали проти старшини в командах на поході. В кінноті самого Петра Калнишевського, де о-дву конь були заможні козаки зимівників, містечок, сіл, майже всю війну ніяких заколотів не чули. Тільки одного разу в липні 1769 р. двохтисячна команда Олекси Чорного, яка з регулярно кіннотою майора Зорича йшла з Мигейського броду на Очаків, поробила невеличкий вибух з приводу повного безхліб'я. Відраджено було 7 чоловік з куреня в пікеті. Три дні козаки були без сухарів, бо регулярна кіннота нічого не давала, а продовольчі магазини армії запорожцям не постачали. Козаки тікали з пікетів і не дозволяли скласти реєстрів неслухняних у курнях. Кош доручив розслідування комісії в складі значкових Пилипа Федоровича Пилипенка, Павла Головатого, Софрона Чорного та Максима Висоцького (ЗА. - Спр. 235).

В піших (морських) командах, навпаки, вибухи йшли один за одним. Сірома турбувалась з різних дрібних приводів. Команда Герасима Летючого захопила татарських коней. Коли розподіляли здобич, виникло незадоволення проти отамана Корсунського куреня Петра Остроуха та значкового Кліма Радка, які захопили здобич собі. 24/VI-1769 р. Кош дав наказ Пилипу Стягайлу, якому підлягала команда Летючого, припинити виступи проти старшини і неслухняних карати. Восени незадоволення Остроухом та Радкою не стихло. Кош був примушений 28/XI-1769 р. (щоб попередити бунту в Корсунському курені, де як об'єкт вибуху фігурують ті ж самі Клим Радко та Петро Остроух) дати наказ повернути захоплених коней до команди на дуван. Цей бунт примусив Кош і далі йти назустріч вимогам товариства: 18/II-1770 р. Кош дав наказ, щоб Остроух та Радко повернули гроші за коней, яких встигли надіслати на зимівники та продати (ЗА. - Спр. 42).

В грудні 1769 р. в команді, яка була в гору Дніпра, товариш куреня Щербинівського Трохим Кияниця лаяв полковника за зачинення шинка. Писаря в команді прийшлося змінити. В команді Летючого заколоти не припинились. Товариство 15/IV-1770 р. утворило раду й ухвалило: "просим високого Коша, чтобы быть Герасиму Летючому главным командиромъ [на низу Дніпра]. Какъ было в нас чотири полковника, потому и порядку в нас не било, что много пановъ имѣтся", писала рада до Коша. Що думали на той час отамани? 6/V-1770 р. Данило Третяк пише з низу Дніпра до Миколи Косапа (до Січового Коша): "Не оставьте приговоръ [сходки старшин] дать тамошним атаманам куринимъ, дабы они своимъ куринимъ приказамъ здышим [наказним на поході] атаманамъ, чтобы каждый своего куриня въ страсть добромъ порядку содержали и не допускали к бунтамъ копасним намъ старшинамъ неспокойствамъ какъ то било сего теченія [травня місяця] 14 дня очень худо и опасно камандъ нашей на собранной обидей Сходки через слабое здешнихъ атамановъ содержаніе подчиненныхъ".

Калнишевський надсилав листи до команд з порадами слухати старшин. Кош змінив деяких, навіть двох старшин. Сходка ухвалила на заслання Кліма Кирпу, а Кліма Радку було засуджено 21/X-1770 р. Кош надіслав Радку до генерала Ф.Остермана в числі семи чоловік, що були засуджені за грабунки (ЗА. - Спр. 266).

На Різдвяних святах 1772 р. Іван Садило, товариш куреня Сергієвського, напившись горілки, пішов до хати судді Косапа і намірився вбити. Садило за походженням був кріпак з села Бородина коло Москви. Якийсь майор купив його і привіз до Стародуба, відтіля продав київському комендантові. Звідти він утік на Польську Україну й з чумаками до Січі. В поході під Кінбурн Садило був у команді Летючого. Сходка ухвалила надіслати козака, як росіянина за походженням, до київського коменданта. Через рік Садило повернувся до Січі, бо його старий поміщик вже помер.

1733 р. в команді Опанаса Колпака під Кінбурном був замах вбити Колпака. Коли Колпак наблизився до Кінбурна з кіннотою, йому дали керування і морською (пішою) командою Летючого. Колпак наказав останній вийти проти турок. Іван Щербина та Юхим Великий почали його лягати, а згодом бити - "до крайняго увечья". Коли бунтарів було потім в Коші заарештовано, Микола

Немилостивий та Іван Гончар заручились за них. Щербина та Великий втекли, а заручників Кош ухвалив заслати.

В двох дунайських командах теж було не гаразд. За 1771-1774 роки команди скидали писарів, яких ставив Кош. Писарі взяли велику силу. Фактично керували командами, ігноруючи полковників та сходку курінних отаманів, затаювали гроші за здобич і в штабах П.Рум'янцова (Першої армії) та Г.Потьомкіна (командира корпусу) випрошували собі "цяцьки" - нагороди. Штаби зі свого боку не розуміли істоти бунтів і вважали за "мазепин дух" (Рябинин-Скляревський - 1927). Калнишевський змінював старшину та надсилав листи до товариства з порадами слухати полковників, поважати старість, не бити писарів.

За війну ясно поглибилось соціальне розшарування товариства, керуюча верства значно відірвалася від сіромн, яка за війну сильно збідніла. Авторитет старшин захитався. З 1765 р. Кош не поновлявся новими виборами. Десятиліття старшина посідала посади, а з 1767 р. не видно і санкцій ради. Бунт 1768 р. був Пірровою перемогою керуючої старшинської верстви - вона перемогла, затримала владу в своїх руках і загубила той ґрунт, на якому зросла сила Запорожжя.

3. Кримська легенда: економічний ґрунт легенди, договірний принцип державного життя. Взаємовідносини з Кримом. Докази Чемериса та Пилипа Федоровича. Як здійснилась легенда у 1775-1776 рр. Трагедія запорозького історичного процесу.

За чотири останні десятиліття Нової Січі чимало разів ходила легенда, ніби Запорожжя знову нахилиється на бік Криму. Певних документів не було, а вища російська влада підозрілим оком дивилась на сприятливі стосунки Запорожжя з Кримом, надсидала доглядачів на Запорожжя, або вимагала припинити зв'язки з емігрантами, або обвинувачувала старшин у змові. Легенда виникла і серед запорозької людності і лунала по стегу неясними відгуками в запорозьких бунтах.

Народилась легенда в сломинах козака-промисловця про привольні кримські лимани, соляні озера, коси Азовські і Кубанські,

коли до інструмента 1740 р. не полягала між Кримом та Запорозжям якась межа.

1725 р. полтавський житель Турчанинов оповідав про Запорозжя: "табуни конські і скотина ходять на степах за Переволочною без всякої опасности". А нехфорощанський козак Веклич додавав: "кони запорозжські по сему боку Самари на степахъ къ Нехфорощи и сторожей у коней запорозжских не живеть" (Эварницкий - 1903-II. - С. 1120). За кримську добу 1712-1734 рр. запорозжці користувалися багатими ловами на Азовських і Кубанських косах, вони згадують їх в петиціях, вони ведуть за них уперту і навіть криваву боротьбу з Доном (ЗА. - Спр. 8-10). Василь Кишенський на очі сіроми малоється в образі героя-борця за коси, куди ходили два десятиліття сіромахи бадаться рибою і в Новолітню раду кидали жереб. Старожилі козаки Олекса Вербецький та Олекса Шекеренко оповідають про кримську добу, як колись Едисанська орда виходила з Очаківського степу за Дніпро, а на Очаківським степу запорозжці вільно пасли свої табуни і бадались рибою на Тилігулі, Березані, Кодимі (ЗА. - Спр. 12).

С. Мишецький з оповідань запорозжців каже: на В.З. дано було ханом перевози (Кайдак, Микитино, Кам'янка, Кизикермень), через них йшли валки з Гетьманщини і з Криму і запорозжці податок брали. Перевіз через Бог-ріку, де йшли з валки з Гетьманщини та Польщі на Очаків. Татари дали дозвіл сіль брати з озера. А мито за сіль брали з запорозжців менше від малоросіян (История... - 1847. - С. 10). "Памятайте же вы ъли у нас хлѣбъ и соль и жилиште у нас добре" - пише хан Каплан-Гирей 1735 р. до В.З., коли Запорозжя, хоч і оголосило російську протекцію і заприсягло, а хиталось на той і на інший бік (Скальковский - 1885-II. - С. 50).

Один шматок запорозжкої території за кримську добу був деякий час окупований. У 1709-1714 рр. Самара лічилася в межах російських, а 1714 року фактично була звільнена за Константинопольським трактатом. С. Мишецький переказує, як підчас Перської війни 1725 р. Полтавського малоросійського полку козаки, що населяли слободи коло Богородичанського ретраншементу, за відсутністю запорозжців у поході, зруйнували Олешки і як запорозжці, повернувшись, знищили оселі цих козаків (История...

1847. - С. 11). Запорозжці згодом захопили і в Богородичанах ліса та добра (Соловьев - 1885. - С. 304).

Таким чином кримська легенда для сіроми-промисловців полягала глибоко в ґрунті економічних обставин. Запорозжя за кримську добу, порівнюючи з "тіснотою", на яку запорозжці скаржились у петиціях після анексії земель запорозжських Донським Військом за Калміусом, од Дніпра-Переволочні до Синюхи під Ново-Сербію, на Ингулі, Самоткані і Дюмоткані під Єлизаветград, Ново-Слободське поселення і Молдавський полк.

Запорозжці в своїх петиціях до двору писали чимало разів, що вони "добровольно под Державу Российскую пришли" разом зі всією Україною за Богдана Хмельницького. Те ж саме декларацією В.З. оголосило в наказі депутатам Законодавчої комісії 1767 р. (Скальковский - 1886. - С. 314-315; Флоровский - 1912). Те ж саме в петиціях вони підкреслювали добровільне приєднання до Росії з "прежними правами и вольностями" у 1734 р. А в цих правах і актах 1654 та 1734 рр. було договірне начало. Запорозжці висували ті питання, що Запорозжя не було завойованою країною. Те ж саме між Запорозжжям і Кримом існували договірні підвалини васальних взаємовідносин у 1712-1734 рр. Запорозжя міжнародним актом Константинопольського трактату 1712 р. (ст. III) вишло всією територією з васальної підлеглості від Росії, але ця стаття не визначала підданства Криму або Туреччині.

Запорозжя прийняло кримську протекцію за часи хана Каплан-Гирея (1707-1709, 1713-1716, 1730-1736 рр.) і за його ж вишло з Криму. Його листування з Кошом за 1730-1734 рр., що збереглося в запорозжському архіві і надруковано А. Скальковским (1885-II. - С. 50-52), свідчить про це договірне начало, договірний характер васалітету. Каплан переконув запорозжців зберегти васалітет, він навіть не загрожує їм за перехід до Росії, ніби визнає на це їх право. Коли самий проект зміни протекції став наявним фактом, Каплан продовжує листування з Кошом і не безрезультатно. 1735 р. запорозжці надсилають листа, і Каплан негайно повідомляє: "Лист Ваш прислалисте до брата моего Орь-бея, же жичите себя повернуть впрядь подъ Крымскую нашу сторону иже отъишите намъреніе, которое взялисте было предъ себя одыти до Москвы". Каплан закликає гетьмана Пилипа Орлика прийти з

Салоник. Листування Орлика з Кошом хоче вплинути на переконання В.З., на його волю прийняти ту чи іншу протекцію. Запорожці відповідають на лист з докорами за утиски запорожців за часи міжусобиці в Криму 1724-1726 рр., яка завірюха поробилась не за царювання Каплан-Гирея, а за хана Менгли-Гирея II. Запорожці тримали сторону ногайців і разом з ними поділили долю бунтарів (Смирнов - 1889).

Граф Й.Вейсбах переконує запорожців, що "тіє мѣста ваши собственныя, которыми вы чрезь несколько соть летъ непрекословно со всѣхъ сторонъ владѣете, и что въ оныя мѣста, яко вамъ принадлежація, ни Россія, ни Порта, ни Ханъ Крымскій и никто вступать не можетъ и не имѣть...", понеже оныя вамъ принадлежать." (Скальковский - 1885-II. - С. 64).

Договірний принцип полягав в практиці державного права Запорожжя, згадаємо акти 1670, 1709, 1734 рр. За царювання Анни, коли хиталось саме самодержавство, листи Й.Вейсбаха 1734 та Б.Мініха 1735 рр. до Коша, грамота Анни 1735 р. визнавали його як ґрунт добровільного васалітету. Коли за царювання Єлизавети, самодержавство закріпилося, договірний принцип, навпаки, захитався, і вищий уряд почав дивитися на Запорожжя як на підданих. "Божією милостією" у 1744-1745 рр. сенат розглядає проєкт київського генерал-губернатора М.Леонтєва замінити виборчу старшину на старшину за призначенням. 1745 р. до Січі доглядачем відряджається капітан І.Колобакін, чи не хитається Запорожжя, і доводить про кримську легенду (Єварницький - 1903-II).

Договірний принцип хитається за кримську добу за царювання Саадет-Гирея та Менгли-Гирея, коли запорожці підтримують ногайську партію (Смирнов - 1889). Саме на цю добу припадає спроба Запорожжя змінити кримську протекцію на російську: 1716 р. зараз же після першого царювання Каплан-Гирея кошовий Іван Малашевич пише листа до гетьмана (Єварницький - 1903-II. - С. 1083-1093). За часи Черкеської війни і Менгли-Гирея 1725 року знову були спроби кошового Івана Гусака та згодом Павла Сидоренка і напередодні війни 1735-1739 рр. остаточно за того ж самого Івана Малашевича. Тяга до зміни протекції зовсім не почувается за роки, які припадають на добу панування малоросійської старшини на Гетьманщині, коли полковники Андрій Марко-

вич, Михайло Милорадович, Василь Танський та Антон Галаган знищили правосуддя, пригнічували козаччину податками та роботами (Лазаревский - 1898. - С. 89-90). Теж саме на добу суду над Павлом Полуботком та реформ Малоросійської колегії (Костомаров - 1905. - С. 217-258).

Наскільки великий вплив на розвиток кримської легенди мали емігранти 1709 р., які перебували в Криму і за кордоном, документів замало. Що цей вплив все ж був у наявності, заперечувати не можна - гетьманат Орлика за 1712-1734 рр. був, зрозуміла річ, номінальний. Все ж деякі його зв'язки з Запорожжям були. Каплан-Гирей сподівався на авторитет Орлика затримати Запорожжя під суверенітетом Крима. Листування Коша з Орликом 1734 р. свідчить, навіть за зміною протекції, про дійсну повагу до номінального ж гетьмана. В рішучій 1734 рік у травні запорожці заприсягли російському суверенітетові. Війна вже насувалася. 23 квітня Пилип Орлик оголосив свій маніфест до запорожців. Вже 5 травня французький посол повідомив своєму уряду, що запорожці вже задекларували своє підданство Росії. Дати подій збігаються. Орликові пошастило зібрати невеличку кількість козаків (Борщак - 1924. - С. 119-121, 124). Але хитання в Запорожжі безперечно було: Б.Мініх радив В.З. не нахилитись на бік Криму, з тією ж метою збирав у Лубнах нараду курінних отаманів (ЗА. - Спр. 2).

Після війни звістки про еміграцію губляться на деякий час у запорозькому архіві. У 1755 р. командуючий Українською лінією генерал-аншеф П.Салтиков надіслав до Коша таємний наказ розвідати про перебування в Криму емігрантів-мазепинців Федора Мировича та Федора Нафимовського, які ніби нахилили Запорожжя під кримську протекцію. П.Салтиков наказав припинити зносини Мировича та Нафимовського з Запорожжям та Малоросією. Кош відрядив до Криму писаря Василя Романовського. Той подав відомості дуже об'єктивні про емігрантів - ніби вони політичної ролі не грають. Кош надавав цій справі важливого значення. Про це свідчить місія Івана Глоби до самого П.Салтикова заспокоїти підозріле око вищої влади. Не тільки П.Салтиков, а одночасно і Малоросійська генеральна канцелярія та київський губернатор І.Костюрін надсилають такі ж самі запитання (ЗА. - Спр. 18).

У 1755-1756 рр. вища краєва влада чекала війни з Туреччиною. Одержувались відомості ніби за Богом-рікою орда готується до війни. Посол польських конфедератів відвідував Крим. П.Салтиков, К.Розумовський, І.Костюрін вимагали таємного розвідування з боку запорожців на території Криму. Лякав війною і російський резидент у Константинополі О.Обресков. Запорожці, навпаки, одержували з Криму самі мирні відомості. Халим-Гирей прихильно ставився до запорожців, задовольняв їх претензії. Татарські отари гуляли на запорозькому степу, запорозькі солевози та крамарі великими валками їхали без перешкод до Криму, ніякої підготовки до війни запорожці не бачили (ЗА. - Спр. 36). В таких зовнішніх обставинах вибухнув бунт на раді 24/VI-1756 р.

Зміна Портою Халим-Гирея і призначення ханом Крим-Гирея (Кирим-Гирея) 1758 р. означало перемогу в Криму ногайської партії. Для стосунків Запорожжя з Кримом натурально поробились сприятливі умови. Навпаки, російський резидент при Порті О.Обресков лякав Колегію іноземних справ та краєвих начальників новим ханом, ніби він обіцяв Порті приборкати Запорожжя. З першого ж року стосунки складались досить щирі. Взаємні претензії розв'язувались безпосереднім листуванням з ханом і каймаканами. Крим-Гирей попереду всього вимагав повернути 1774 коней, що запорожці заграбували в едисанських ногайців за часи походу проти Халим-Гирея. Кош згодився це задовольнити. Проте й кримський уряд почав уважливо ставитись до вимог і претензій Коша (ЗА. - Спр. 49, 71, 78). Авторитет Запорожжя в Криму настільки підвищився, що у 1761 та 1763 рр. торгівельна компанія полтавських купців, яка вела справи з Кримом, звернулася до Коша з проханням знизити торгівельне мито (ЗА. - Спр. 69). У 1760 р. Крим-Гирей прохав листом кошового Олексу Білеського дати наказ не чинити образ та грабунків ногайцям, сам одночасно дав наказ в Криму щодо запорожців (ЗА. - Спр. 78).

Комісії 1760 та 1763 рр. розв'язали всі взаємні претензії. 1761 та 1762 рр. російська краєва влада та О.Обресков чекали війни і залякували Запорожжя. Те ж саме було у 1764 р. Але в ці роки відмічаємо найбільш близькі безпосередні зносини Крим-Гирея з Кошом. Кош завжди знав, як хан збирався на Черкеську війну 1761 р., або на Волощину 1764 р. Татарські отари мирно паслись

тоді на запорозькому степу, а листи хана запевняли Кош у приятельських стосунках (ЗА. - Спр. 97, 120). 1764 р. хан ніби мав намір напасти на Ново-Сербію, проте стосунки з Запорожжям лишались ті ж самі (ЗА. - Спр. 119). З листами до хана з Коша їздили: гардовий полковник Опанас Товмач, писар Самійло Недзельський, писар Артемії Васильович Кумпан за 1761 р., судді Пилип Федорович Пилипенко та Іван Горбоніс за 1762 р. Таким чином, живий зв'язок був у наявності. Імена посланців належали до керованої верстви. Крим-Гирей виявляв самостійницький нахил у дипломатичних зносинах, як свідчить французький консул Пейсонель та й турецькі історики Криму (Смирнов - 1889. - С. 233-237). ЗА зберігає чималу низку листів Крим-Гирея.

У вересні 1764 р. Порта позбавила Крим-Гирея влади і призначила ханом Селим-Гирея III (1764-1767 рр.), який продовжував політику Крим-Гирея (Смирнов - 1889). Ось на цей період припадає один донос на Калнишевського, про який розповідає історик С.Соловйов (1885. - С. 324-325). У 1765-1766 рр. депутація запорожців на чолі з Калнишевським перебувала в Петербурзі з петицією за землі. Як доводив писар Павло Савицький, Калнишевський висловився своїм товаришам, що надії на праведне рішення справи нема і треба прохати підданства у султана. За Максуд-Гирея у 1767-1768 рр. стосунки між Запорожжям і Кримом погіршились. Максуд порушив добрі стосунки попереднього десятиліття, заарештував запорозьких солевозів після того, як запорозькі гайдамаки пограбували містечко Балту, а російський відділ війська зайшов за гайдамаками. Максуд був проти війни з Росією, і арешт запорожців, мабуть, не грав такої важливої ролі, яку надав йому А.Скальковський (1886. - С. 9). Факт дрібний, а наслідок був з нього драматичний: інцидент з Балтою поробився за *casus belli* для війни між Туреччиною і Росією. 19/X-1768 р. Крим-Гирей знову повернувся до влади і відвідав султана (Смирнов - 1889. - С. 260). Саме на цю дату припадає приїзд на Запорожжя султана-ського емісара з листом і пропозицією перейти на бік Туреччини (Соловьев - 1885. - С. 577).

3/XII-1768 р. П.Рум'янцев описав Катерині II цей приїзд у Січ емісара султана: "Не вмьщастся въ моемъ понятіи, какъ бы могъ султанъ такого эмісарія отправить прямо и явно, къ сему войску,

не імввши никакихъ предувѣренній или поводу, которого международное право подвергаетъ участи самого злышого преступника и когго, въ показаніе своей подданнической вѣрности, кошовому атаману надлежало бы самого средствами прикритыми генерал-губернатору въ Кіевъ и тѣмъ самимъ пресѣчь дальнія покушенія. На сего злодѣя кошевой рапортуеть къ Восейкову, что черезъ нѣскольکو дней съ письмомъ отвѣтнымъ къ султану отправить”.

Туреччина оголосила війну 25/XI-1768 р. за невиконання вимоги вивести російське військо з Поділля та Польщі (Соловьев - 1885. - С. 538). Приїзд турка з листом султана до Коша припадає на листопад, цебто після оголошення війни.

Листування з Кримом продовжувалось і після оголошення війни. В жовтні в Кош приїхав Алі-ага з листом перекопського каймакана Саліх-аги. Каймакан повідомив, що Крим-Гирей наказав відпустити всіх солевозів і купців, і прохав звільнити затриманих в Січі. Відомості про повернення Крим-Гирея до влади очевидячки дуже подобались у Січі: Калнишевський надіслав хану листа з привітанням вороття і подякою за звільнення солевозів. Приїзд Алі-аги С.Соловйов, за дописом П.Рум'янцева до Катерини, взяв за турецького посла. П.Рум'янцев дійсно 8/XI-1768 р. писав до Коша догану з приводу Алі-аги. Листування Калнишевського з Крим-Гиреем Кош від П.Рум'янцева затаїв (в ЗА нема такого допису). Через місяць після від'їзду Алі-аги з Січі наїзд Крим-Гирея на Ново-Сербію і Єлизаветградську провінцію, а Калги-султана - на околиці Бахмута почали війну. 15 січня 1769 р. хан перейшов кордон коло Орлика, зруйнував слободу Аджамку та декілька сіл і хуторів. З Єлизаветградської провінції було зведено більш 1000 полонених, багато худоби, спалено більше 1000 будинків. Калга-султан у той час робив наїзд на Бахмут і захопив там коло 800 полонених (Соловьев. - 1885. - С. 565). Наїзд минав запорозькі оселі. Французький консул де-Тотт, учасник походу в почті хана, в своїх "Mémoires"¹ пояснює фактичний запорозький нейтралітет таємною дипломатичною угодою Крим-Гирея з Запорозжям: "Коли ми збирались [в похід]..., прибув гонець з пос-

¹ У А.А.Скальковського і А.А.Рябинина напечатано по-французьки. Даем в українском переведі О.В.Малецької і І.В.Сапожнікова.

ланням до Калги-султана, який одержав від цього принця нейтралітет з правом відхилити любе прохання [наказ] генерал-губернатора [фортеці] Св. Єлизавети" (Скальковський - 1886).

А.Скальковський вважає це свідцтво казкою (1886. - С. 17-18). С.Соловйов його минає. Намагається зменшити авторитет Тотта в описанні наїзду на Ново-Сербію В.Смирнов (1889. - С. 262-265). Автор перекладу мемуарів Тотта С.Шербина звернула увагу на цей факт, але, за цензурними умовами, не подала коментар (Записки Тотта... - 1883. - С. 164). Тотт дає дату виходу в похід 7/І-1769 р., звичайно, за новим стилем. Цебто, якась угода з Калгою-султаном могла бути на його шляху між Перекопом та Бахмутом у листопаді або грудні 1768 р. (старого стилю). З.А. має натяк. П.Рум'янцев наказав Кошу розвідати командою кримським кордон на лівому березі Дніпра. В листопаді Андрій Порохня з запорозжями дійсно розвідав, але допис Коша до П.Рум'янцева каже, що полковник Кас'яненко з Кінських Вод дійшов навіть до Берди і ніяких татарських загонів не здибав. На Андрія Порохню після того Павло Савицький закидував, ніби той не хоче йти проти татар і випустив Шантемира з його загonom. Калга-султан йшов на Бахмут запорозькими землями. Жодної звістки про якісь сутички або дрібні образи нема за ці дні в документах запорозького архіву. Щодо нейтралітету Запорозжя, коли татари напали на фортецю Св.Єлизавети, запорозькі з Гарду переказували настрої товариства досить правдиво - історія боротьби Запорозжя за землі з Ново-Слободським поселенням знає запорозьців, звинувачених в загрози силою знищити Єлизаветград. Тотт занотував правильно. Коли Крим-Гирей проводив свій наїзд на Ново-Сербію, в Січі був розгاردіш після бунту 25 грудня (старого стилю) 1768 р. Хан, певне, не був свідомий про цей бунт, нічого не згадує про нього і Тотт (Записки Тотта... - 1883). Запорозжя не вжило ніяких заходів допомогти Єлизаветграду або Бахмуту. Кош ніби не чув, що діється на сході та заході його території.

Перевіримо дати за запорозьким архівом. 19/X-1768 р. Кош одержав листа каймакана про вороття до влади Крим-Гирея та звільнення солевозів. Напередодні походу Крим-Гирея на Нову Сербію, вже після маніфесту Катерини II з оголошенням війни, 25/XI-1768 р. старого стилю кошовий Калнишевський листом ві-

тає Крим-Гирей, приносить ширю подяку за звільнення солевозів і за наказ не робити утисків запорожцям (ЗА. - Спр. 189). Хан був тоді в Каушанах і запорозький дипломатичний кур'єр, очевидно, їхав до Каушан. Тоді згадує про цей лист, а допис Калги-султана (з Перекопа до Каушан) і натяк на згоду може бути у зв'язку з контактами Андрія Порохні, а не в зв'язку з цим листом кошового. Ще з 5/X-1767 р. вся воєнна влада над запорозькими паланками лівого берега Дніпра постановою ради була об'єднана в руках Порохні. Тоді ще Кош дав наказ проточанському полковнику Опанасу Колпаку та самарському Гнату Писанці зібрати команду та йти до Порохні на Орель (ЗА. - Спр. 207). На Орелі утворився справжній фронт. П.Рум'янцев закидає Запорожжю, що воно приймає ворожих послів, а на північному кордоні своїх земель утворило справжній фронт і не пускає до себе жодного чоловіка. В таких сумнівних обставинах починалась для Запорожжя російсько-турецька війна 1769-1774 рр.

В Січі вибухнув бунт сіроми 25/XII-1768 р. Врешті-решт старшина знову опанувала владу, створила слідчу комісію, ув'язнила діячів бунту в Ново-Січенському ретраншементі. Отже, це останнє і не дозволило заховати від пильного ока краюєвої влади зв'язків бунту з кримською легендою. Чомусь довго тримали бунтарів в Ново-Січенському ретраншементі: 12 бунтарів надіслано на заслання тільки у 1771 р. Товариш куреня Нижис-Стеблівського Семен Чемерис на допиті в ретраншементі висловився, що "согласники" бунту 1768 р. і тепер [1772 р.] є в Війську Запорозькому на поході. Майор Л.Микульшин, комендант ретраншементу повідомив про це суддю Миколу Косапа (ЗА. - Спр. 234). 16/IV-1773 року Чемерис утік з в'язниці. З доказів Чемериса Л.Микульшин почав обвинувачувати колишнього кошового Пилипа Федоровича Пилипенка не тільки в співчутті бунту, але у змові з бунтарями і в згоді з Кримом. 19/VI-1773 р. головнокомандуючий Другою армією князь В.Долгоруков написав ордера до Коша: "Изъ шедшого ко мнѣ от секундъ-майора и Новосеченского коменданта Микульшина рапорта извѣстенъ я о присланномъ къ нему для исследования прошлаго 1772 года мая 21 числа приличившемся сообщникомъ въ происходившемъ в 768 году въ Сечи запорожскомъ бунтѣ козаке Чемерисѣ, кой и показалъ нѣкоторые обстоятель-

ва, касающіеся в томъ бунтѣ до бывшего кошового Филиппа Федоровича и протчихъ козаковъ, но по многимъ отъ коменданта требованіямъ сихъ людей Кошъ войска Запорожского далъ ему знать, что не находитъ нужды в высылкѣ того старшины и казаковъ и что надлежитъ слѣдствие оставить; почему и хотя и отдаю все сіе обстоятельство во власть В.З., однако желать бы имѣть увѣдомленіе объ открывшейся тутъ причинѣ к пресѣченію Чемерисова дѣла, коменданту же Микульшину повѣленіе отъ меня дано отправить его куда отъ Коша будетъ назначено".

Кош був примушений як-небудь ліквідувати несприятливе для старшини обвинувачення. Калнишевський балансував між ліквідацією бунту засланням і компромісами внутрішньої політики в масі. Чемерис утік, здається, за допомогою товариства, бо ніхто з інших бунтарів цього не зміг зробити. На Л.Микульшина Кош поскаржився малоросійському генерал-губернатору П.Рум'янцеву, зачепивши дрібні зневаги, і той звільнив Л.Микульшина з Ново-Січенського ретраншементу.

Лишилось щось відповісти В.Долгорукову. 1/VII-1773 р. Кош дописує: "На бывшего кошового Филиппа Федорова сіе уже въ другой разъ показанія послѣдовали, но какъ первой на его Федорова показывалъ несправедливо; оноє жъ при нашемъ всемъ обществѣ и при ему Микульшину зговорить, яко сей Чемерисъ показываєтъ имъ з страху либо с какого сердца, потому и что всѣ козаки на которыхъ онъ вмѣстѣ з Филиппомъ Федоровымъ показывалъ нѣкоторые побити в сраженіяхъ противу неприятеля, а другіе померли, протчіежъ въ дунайскихъ командахъ находятся; а сверхъ того яко сей бунтъ сдѣлался былъ на кошового и на старшину отъ единого неразумія и уже самія возмутители оноє отослани въ ссылку и теперь находится войско въ немалой тихости и что къ отправленію государственной службы настоитъ надобность общественнымъ приговоромъ тоє слѣдство оставить вовсе и передать все забвенію, а Чемериса отправить въ ссылку в отдаленія отсель мѣста; для чего къ майору Микульшину что надлежитъ слѣдствие оставить писано" (ЗА. - Спр. 324).

"Согласники" Чемериса робили одну справу. В березні 1770 р. в Щербинівському курені готувалось повстання: хотіли Кални-

шевського забити, російський гарнізон з ретрашементу вигнати, обрати на кошового Пилипа Федоровича Пилипенка і проголосити турецьку протекцію (Скальковский - 1885-II. - С. 357-358). Очевидячки, це була програма 1768 р., що тепер трохи запізнилась, бо Туреччина за літню кампанію 1769 р. зазнала поразки, і момент був не зручний.

За літню кампанію 1769 р. Пилип Федорович перебуває при похідному Коші. 1770 року він не виїждить у поле. Або сам він заховався в тій, або партія Калишевського не висувала таку видну людину поруч з теперішнім кошовим.

Скінчилась війна. Запорожці повернулися з Дунаю, Очаківського степу, низу Дніпра і з Криму. По осені 1775 р. розтеклися по промислах. Прогної, лимани, Буг та Інгул залюднилися запорожцями. Несподівано зашуміла буря. На рибалках, де бадались рибою козаки, почули чудні вісті: Січі нема, Коша нема, Запорожжя скасовано. Армія Текелія прийшла тихим літнім ранком на Січ, заарештувала кошову старшину, порушила Запорожжя на віки.

Згодом почули на рибалках нові вісті: на Січі сидить комендантом Петро Норов, своя людина, колишній самарський полковник. Старшина ніби зрадила - сидить по зимівниках або шукає ласки П.Текелія, О.Прозоровського, В.Чорткова, всього генералітета, який з Г.Потьомкіним та П.Рум'янцевим утворив руїну Січі. Восени 1775 р. промисловці не повернулись на Січ з лиманів, як звичайно робилось у минулі роки, в три минулі століття історичного Запорожжя. По весні 1776 р., навпаки, з Січі з паспортами П.Норова посунули на лимани та ріки останні сіромахи, що затримались на Січі та по паланках (ЗА. - Спр. 365). На Кізім Мисі, Тилігулі, Кодимі, Дністрі скупчилися 6-8 тисяч запорожців. З Бога-ріки рушили на Дунай (Рябинин-Скляревський - 1927).

Рушила, звичайно, сірома. Зимівник, хутір, слобода, містечко лишились нерухомо чекати слушного часу легалізуватися в новому державному укладі. На "Крим" стихійно рушила та верства Запорожжя, яка бадалась рибою на кримській території (з Очаківським степом), чумакувала, а не сиділа на землі постійними колоністами, та верства, серед якої "кримська легенда" знаходила ґрунт росту та жити (ЗА. - Спр. 365).

Трагедія історичного життя Запорожжя XVIII ст. полягала в тому, що Крим дивився на Запорожжя як на буфер на шляху імперіалістичного наступу Росії, а самодержавний уряд останньої як на чергову анексію. 1724 року гадяцький житель Дорош Гапоненко переказував після приїзду з Криму погляд кримців на запорозьку політику: "хан запорожцев не отдал под російскую державу, запорожцы первая стража от русских и за ними мы безопасны и стада наши ходят до самой русской границы, ежели де запорожцевь отдают въ російскую державу, то де не только что стада наши и дѣтей нашихь потаскають и весь Крымъ запорожцы узнали" (Эварницкий - 1903-II. - С. 1103). Розподіл Туреччини - катехизис політики російського самодержавства за XVIII ст. (Кочубинский - 1899. - С. 522). За цим принципом слідом йшла анексія областей. Прутський договір 1711 р. на три десятиліття затримав імперіалістичний наступ на море і Дунай. Белградський трактат 1739 р. узаконив реванш за Прут, Кючук-Кайнарджийський мир 1774 р. відчинив двері до анексії Запорожжя, Криму, Очаківського степу. Обидва останні трактати були здобуті Б.Мініхом і П.Рум'янцевим військовими походами, в яких запорожці чималого успіху здобули своєю кров'ю і наблизили час анексії своїх "Вольностей". Серед товариства лунала думка про цю трагедію історичного життя і вона творила "кримську легенду".

4. Керуюча верства Коша. Хронологія кошових. Кошові кримської доби. Кошові хуторської ідеології. Кошові кримської легенди. Старшина останнього періода Січі.

В хронології кошових, що подав А.Скальковский (1886. - С. 328-329), маємо деякі перерви і неповності. За документами, що надрукував Д.Яворницький (1903-II), значно виявляються вже імена кошових кримської доби. Запорозький архів подає ще імена, яких не подав А.Скальковский.

Таблиця складається з цих відомостей в такому вигляді:

1. *Герасим Криса* - 1700, 1704 (Костомаров - 1905).
2. *Кость Гордієнко* - 1701-1703, 1705, 1708-1712 (Костомаров - 1905).

- 2-а. *Яким Богуш* - 1712 (наказний) (Костомаров - 1905).
3. *Лук'ян Тимофеїч* - 1706 (Скальковский - 1886. - С. 328).
4. *Петро Сорочинський* - 1707 (Костомаров - 1905).
5. *Іван Малашевич* - 1715 (Скальковский - 1886. - С. 328).
- 1716 (Эварницкий - 1903-II. - С. 1089).
- 1717 (Эварницкий - 1903-II. - С. 1094).
- 1719-1720 (Скальковский - 1886. - С. 328).
- 1731-1732, 1734-1737 (ЗА).
6. *Іван Пилипович* - 1721 (Скальковский - 1886. - С. 328).
7. *Василь Єрофесвич Гуж* - (Эварницкий - 1903-II. - С. 1105).
- 1725 (Скальковский - 1886. - С. 328).
8. *Федір Мартинович Шишацький* - 1724 (Эварницкий - 1903-II. - С. 1106; История... - 1847. - С. 6).
9. *Іван Петрович Гусак* (Іванець) - 1726 (Эварницкий - 1903-II. - С. 1129).
- 24/VI-1728 (Эварницкий - 1903-II. - С. 1136).
10. *Павло Федорович Сидоренко* (Паско) - 1727 (Эварницкий - 1903-II. - С. 1129).
- 1/І-1728 (Эварницкий - 1903-II. - С. 1132).
11. *Іван Білецький* - 1730 (ЗА).
- 1733 (ЗА).
- 1735 (Эварницкий - 1903-II. - С. 1144).
- 1738 (Скальковский - 1886. - С. 328).
12. *Яков Тукало* - 1733 (Скальковский - 1886. - С. 328).
- 1739 (История... - 1847. - С. 7).
13. *Іван Хомич Черевко* - 1740 (Эварницкий - 1903-II. - С. 1089; История... - 1847. - С. 7).
14. *Кость Малашевич* - 1739 (Скальковский - 1886. - С. 328).
- 4/І-1743 (ЗА).
15. *Стефан Остапович Уманський* - 1741 (Скальковский - 1886. - С. 328; История... - 1847. - С. 7).
16. *Семен Єремей Тимошей* - 1742 (Эварницкий - 1888. - С. 74; 1903-II. - С. 1323).

17. *Яким Ігнатович* - 24/VI-1743 (Эварницкий - 1903-II. - С. 1409).
- 1744 (ЗА; Эварницкий - 1903-II. - С. 1408).
- 24/VI-1748 (Андриевский - 1886).
- 1749 (Андриевский - 1886).
- 24/VI-1750 (Андриевский - 1886).
- 1751 (ЗА).
- 1754 (ЗА).
18. *Василь Григорович Сич* - 1745 (ЗА).
- 1746 (Скальковский - 1886. - С. 328).
- 1/І-1750 (Эварницкий - 1903-II. - С. 1700).
19. *Павло Іванович Козелецький* - 1747 (ЗА).
- 24/VI-1752 (Эварницкий - 1888. - С. 46-50).
20. *Марко Кондратович Ус* - 1/І-1748 (ЗА).
21. *Данило Стефанович Гладкий* - 1753 (ЗА).
- 1757 (ЗА).
22. *Григор Федорович Лантух* - 1756 (ЗА).
- 1757 (ЗА).
- 1758 (ЗА).
- 1761 (ЗА).
- 1763 (ЗА).
23. *Олекса Білецький* - 1759 (ЗА).
- 1760 (ЗА).
24. *Петро Іванович Калнишевський* - 1762. - 1765-1775.
25. *Пилип Федорович Пилипенко* - 1764.

Література щодо кошових кримської доби дуже бідна: запорозький архів зберігся з тієї доби тільки за останні чотири роки 1730-1734. Навіть така значна фігура, як *Кость Гордієнко*, за ту добу замало освітлена літературою. Відомості зникають з 1712 р.

Кость Гордієнко як кошовий примічений того року в Туреччині разом з гетьманом Пилипом Орликом (Боршак - 1924. - С. 144-145). Того ж року приїхав до Січі (Костомаров - 1905. - С. 757). С. Мишецький був у Новій Січі 1737-1740 рр. і чув свіжі оповідання запорожців. С. Мишецький називає його "Кость Гордієнковъ сынъ Головка". За Мишецьким, Гордієнко-Головка на Запорожжі жив з своєю сім'єю, а коли в Січі, то в курені Платнірівському. "Во ономъ куренѣ жилъ кошевой Кость Гордієнковъ, который съ Мазепою измѣнилъ Россію. Нынѣ оного кошевого сынъ живеть, Василій Головка" (История...-1847. - С. 6, 10, 39). Пам'ятник на могилі в Кам'янській Січі свідчить, що Гордієнко помер тут 1730 року (Скальковскій - 1886. - С. 270). Отже, життя Костя Гордієнка на Запорожжі у 1712-1730 рр. не підлягає сумнівності.

Його син, Василь Головка, за реєстром 1756 р. зазначений як отаман того ж самого Платнірівського куреня (ЗА. - Спр. 28). На війні 1769-1774 рр. на посаді полкового осавула кінноти Калнишевського (ЗА. - Спр. 215).

Таким чином не тільки сам Кость Гордієнко, а й його син, останній до кінця Січі, належали до впливової верстви запорозької старшини. Ясно, що Кость Гордієнко-Головка не вмер політично після Полтави 1709 р., а Платнірівський курінь поважав цю родину до кінця Січі.

Друга значна фігура за кримську добу - кошовий *Федір Мартинович Шишацький*. Мишецький ставить його в лави видатних кошових: "Шишацкій зъло былъ строгой и содержалъ козаковъ крѣпко" (История...- 1847. - С. 6). Місце Шишацького С. Мишецький зазначає після Костя Гордієнка-Головка. Певний документ каже про 1724 р. (Еварницький - 1903-III. - С. 1106). Можливо, що Шишацький був кошовим у 1713-1714 та 1722 рр., коли дійсно імена кошових не виявлені. Походження Шишацького нагадує Шишацьку сотню Миргородського полку. С. Мишецький (у 1737-1740 рр.) згадує про Шишацького, як про живого, а не про небіжчика. Синодик Нехворощанського монастиря має допис куреня Корсунського від Федора Шишацького (Еварницький - 1888. - С. 214). З родини Шишацьких Гаврило посідав місце ігумена того ж Нехворощанського на Орелі монастиря 1743 р. Отаманування Федора Шишацького припадає на добу суду над Павлом Полубот-

ком та Малоросійської колегії, тому не дивно, що Шишацькі ховались за клубок ченця. Останнім з Шишацьких в запорозькому архіві лишив слід Варлаам. Учений молодий чернець з Київського Межигірського монастиря, він 1760 р. в Петербурзі, 1768 року в Москві; його листи до Калнишевського і Глоби доброю українською мовою малюють його настрої на чужині (ЗА. - Спр. 215). Варлаам скінчив свою кар'єру після Запорожжя 1812 р., коли його звинуватили в зраді, як Могильовського єпископа за часи окупації французькою армією (Хойновскій).

За кримську добу особливо значну сторінку історії Запорожжя заповнюють Малашевичі. Їхня діяльність ясно відбивається документами запорозького архіву. Вони виявляють іншу орієнтацію, ніж Гордієнко, Шишацький, Богуш, вони на чолі партії старшини, яка хоче змінити кримську протекцію на російську.

До біографії *Малашевичів* подав певні відомості міщанин Павло Руденко (згодом полтавський війт). Павло Руденко сам колись козакував на Запорожжі в товаристві куреня Донського. 1771 р. Руденко просить Кош видати йому свідоцтво такого змісту: дід Руденка Яків Рудий перед сім'ю за 80 років (1691 р.) мешканець Чигирини "в Малоросійському шляхетстві служба, достаточную свою отъ грунтовъ осѣдлось имѣль, егда же вся Украина [Правобічна] во владѣніе польское вошла [1702 р.]" Рудий з двома своїми небожами Іваном і Костянтиним вийшов на Запорожжя, де в курені Пашковському немало часу служив (цебто брав участь в кампанії 1709 р.). Одружившись у Полтаві, Рудий лишив своїх небожів в Січі. Рудий за женьитьбою в Полтаві записався міщанином і свій ґрунт мав. Від Рудого пішли в Полтаві Руденки. Онук Якова Павло козакував на Запорожжі в Корсунському курені 13 років. Наприкінці 1740-х рр. Павло Руденко, Матвій Кованько та Іван Ніженець, такі ж самі запорозькі козаки-полтавські міщани ввозили сіль з Криму на Січ, звідтіля на Гетьманщину (ЗА. - Спр. 19, 31). Далі кампанія в розкладі. Іван Ніженець розвив торгівлю бакалійним крамом з Кримом і навіть їздив за товаром до Царгорода. Павло Руденко за часи війни 1769-1774 рр. почтавав в армію В. Долгорукова хліб з Польської України і поробився полтавським війтом.

В синодику Неворошанського монастиря рід Малашевичів записано разом з куренем Пашковським: "Гордія, Євдокію, Олексу, Параскевію, Константина". Під словом "род" Д.Яворницький розуміє самого кошового Івана (1888. - С. 213). Невідоме ім'я "Гордій" нагадує якийсь зв'язок з родиною Костя Гордієвича Гордієнка-Головка. Мабуть, між цими сім'ями існували родинні зв'язки. А.Скальковський дуже полонізував походження кошових Гордієнка, Малашевичів, Білецьких, тут певна річ, що це не зайді з польської шляхти, як він думає, а еміграція козацчини після ліквідації у 1702 р. повстання Самуся, Абази, Палія. Кость Малашевич старший з братів. Іван був кошовим мало не всю кримську добу, "хотя ево не малое время и скидывали, но паки въ кошевые принимали", каже С.Мишецький (Історія... - 1847. - С. 6). Таким чином, соціальні і родинні зв'язки тягли Малашевичів до Полтави, Гетьманщини, до орієнтації на ідеологію городової козацчини. Тому ролі Івана Малашевича у зміні протекції зрозуміла.

Помер Іван Малашевич на поході під Очаків "на Бут-ръкъ", як пише Мишецький, 1737 р. Кость Малашевич, як пише Павло Руденко, змінив на поході Івана після смерті останнього (ЗА. - Спр. 19). В депутаті до двору 1742 р. Кость названий "бувшим" кошовим, що збігається зі свідцтвом Павла Руденка. У 1743 р. півроку був кошовим вдруге. 1745 р. брав участь у комісії розмежування з Доном, як старожидий козак Калміуської паланки (Еварницький - 1903-ІІ. - С. 1437, 1448). Кость Малашевич 1748 р. був обраний на кошового тільки на півроку Новолітньою радою, коли сірома взагалі підтримувала борців за Калміус та Азовські коси, а 24/VI-1743 р. його змінив Яким Ігнатович. Ця риса подає натяк на те, що Кость орієнтацією чимось відрізнявся від Івана.

Родина Малашевичів не зникла з документів і далі. Остап Малашевич, товариш куреня Полтавського, у 1751-1760 рр. був канцеляристом при Коші, згодом робиться полковим писарем (ЗА. - Спр. 19). Після зруйнування Січі осадив слободу і закріпачив деяких запорозьких сіромах¹. В біографії Івана Малашевича стрінемо ще одну цікаву рису. 1735 р. Іван з кіннотою запорозьців вступив на Польську Україну в складі армії генерала Й.Вейсбаха.

¹ Сноска не раскрыта. Возможно, ЗА. - Д. 365. Пашков Полубот

Тут він розшукав Андрія, сина Лук'яна, відомого співробітника Палієва за часи повстання Самуся (Костомаров - 1905. - С. 509). Андрія Лук'яновича було привезено до Січі, де він вступив в товариство куреня Донського під прізвиськом Ляха (ЗА. - Спр. 19).

Андрій Лук'янович Лях весь час належить до впливової кошової старшини, обирався на посаду військового осавула. На війні 1769 р. в походному Коші перебуває як значковий військовий старшина, бере участь у депутатіях до двору і різних комісіях. Після скасування Запорозжя nobilitується в числі значкової старшини і кінчає дні в Чорноморському війську на Кубані. 1804 року він був ще живий, і в документах зазначається як приятель кошових Чепіги, Бурсака і старшини Герасима Кухаренка - батька письменника (Рябинин-Скляревський - 1927). Історія дитинства Андрія Лук'яновича Ляха подає натяк на еміграцію Лук'яна, Палієва співробітника, після повстання Самуся 1702 р. на Запорозжя разом з Рудим 1706 р. Лук'ян Тимофійович (здається, одна і та ж особа) був кошовим на Січі, що дуже правдоподібно.

Не один тільки Рудий (Рудь, Рудій) є в козацьких актах (АЮЗР. - 1868). Малашевич та Лук'ян Тимофійович емігрували на Запорозжя після Карловицького трактату 1699 р., коли Туреччина віддала Поділля Польщі, повернувшись туди і шляхта, і повстання Самуся 1702 р. було невдалим. Брацлавський (за М.Костомаровим - надністрянський) полковник Андрій Абаза 27/III-1703 року був покараний на горло (АЮЗР. - 1910; Костомаров - 1905. - С. 459, 514). Родина його втекла на Запорозжя. Реєстр 1756 р. зазначає Григорія Андрійовича Абазу отаманом Незамайського куреня. У 1761 р. бачимо його на чолі депутаті до двору. Зімівник його був на Великому Лузі. Здається, того ж емігрантського походження були кошові Іван та Олекса Білецькі.

Про значкову старшину кримської доби запорозький архів має невеличкі відомості з біографії Стефана Решетила. Він був суддею за останні часи (у 1730 р.). Є натяк на те, що взагалі він належав до орієнтації Івана Малашевича. А.Скальковський писав, як купка товариства на Січовому майдані Олешківської Січі на чолі з Решетилом вимагала вирішити справу зміни протекції (1885-ІІ. - С. 46). У 1734 р. Решетило на чолі депутаті до Й.Вейсбаха (Еварницький - 1903-ІІ. - С. 1199). Й.Вейсбах надіслав Решетила до Пе-

тербурзького двору (ЗА. - Спр. 1), а у 1738 р. він наказний кошовий у Січі. 1745 року Решетило - старожиллий козак Калміуської паланки, член комісії з Доном 1745-1746 рр. Запорозький архів за кримську добу зберіг дуже небагато документів та й їх замало і писали, бо тоді в Війську був тільки один писар. Канцелярія зростає вже після 1740 р. Тоді ніби скінчилися легендарні часи Запорожжя, і великі томи архіву подають певні джерела на добу його останніх 35 років. Проте радикального зламу в складі старшини не було - всі кошові і далі вийшли з верстви курінних отаманів кримської доби.

Серію кошових цієї нової формації починає товариш куреня Кисляківського *Іван Хомич Черевко* 1740 року (История... - 1847. - С. 7). 1742 року він у складі депутації до двору, коли вища запорозька старшина на чолі з чотирма колишніми кошовими поїхала подивитися на сюзеренну владу над Запорожжям. Далі Іван Хомич не грає ролі головних діячів. Ще раз він згадується 1743 року в претензії до Війська Донського, коли донці розбили його човен на Кривій косі (Эварницкий - 1903-II. - С. 1576).

Зовсім нічого не лишили за собою Стефан Остапович Уманський та Семен Єремеїч Тимошей. За ними йде талановита людина - *Яким Ігнатович*. Він тричі обирається Купальською радою 24/VI, коли сірома взагалі замало перебуває на Січі, а на Майдані панують крамарі та хуторяни. Дійсно, він є представником цієї верстви в політиці Коша. Яким Ігнатович походженням з Польської України: у 1764 р. колишній запорожець Семен Бойко з містечка Лісянки вимагав 130 крб. зі спадщини, як борг, коли Бойко та Яким були товаришами куреня Вищестеблівського (ЗА. - Спр. 164). Це дає натяк на компанейські торговельні підприємства Якіма Ігнатовича. Не зайва річ зауважити, що запорожець Яким у 1732 р. гайдамачив на тому ж Поділлі та Київщині, як занесено в акті Барського староства (АЮЗР. - 1910. - С. 75). Він більше відомий без прізвища, в складі депутації до двору 1742 р. був названий Яким Малий, в актах розмежування з Донським Військом 1746 р. називався або "Якимь Белой" або "Якимь Игнатовь". Ці акти свідчать, що він був людина письменна. Участь у комісії 1746 р. на чолі депутатів старожилих козаків, які пам'ятали кордон 1714 р., нагадує, що Яким пережив всю кримську добу на За-

порожжі. За ту добу Яким правив уряд військового осавула. За часи отаманування Якіма Ігнатовича зросли торгівля та колонізація Запорожжя. Навіть тоді, коли на уряді кошового його змінюють Данило Стефанович Гладкий та Григорій Лантух, Яким Ігнатович грає роллю центральної людини, як свідчать скарги Коша на гетьманського резидента сотника Зарудного (Эварницкий - 1888. - С. 49-50) та допис доглядача майора Федцова (Андрієвский - 1886). В реєстрі 1756 р. Яким Ігнатович був записаний на чолі значкової старшини куреня Вищестеблівського (ЗА. - Спр. 28). До смерті він жив у Січі в хаті з двох кімнат, описання якої подав А. Скальковський (1886. - С. 252). В цій хаті творилась вища запорозька політика у 1746-1754 рр., а, мабуть, і далі до смерті.

Зовсім непримітним пройшов в історії Запорожжя кошовий *Павло Іванович Козелецький*. В депутації 1742 р. він отаман куреня Корсунського. Здається, він був того ж самого напрямку торговельної політики, як і Яким Ігнатович. За часи його отаманування 1747 р. лишилися документи про суперечку з Кримом, що хотів влаштувати Кизик-Керменський перевіз через Дніпро. Торговельні інтереси примушували вести активну політику, і Запорожжя не дозволило Криму влаштувати тут постійний перевіз (ЗА. - Спр. 10). Далі ми бачимо Павла Козелецького в складі тієї таємної старшинської ради, яка направляла запорозьку політику. Походженням Павло Іванович з села Студеники Переяславського полку, його батько був значковий товариш.

Таку роллю спокійної політики грав кошовий *Данило Гладкий*. Він сподівався петиціями та згодами врятувати запорозькі кордони від тактики захоплення та анексії під Нову-Сербію та фортецю Св. Єлизавети. Данило Гладкий став на чолі депутації до двору 1755 р., на яку запорожці поклали такі великі надії (ЗА. - Спр. 27). Комісія з татарами 1754 р. розв'язувала деякі непорозуміння на південному кордоні Запорожжя, а північний Гладкий думав забезпечити петиціями. Людина обережної політики.

Григорій Федорович Лантух виявляє в основному той же самий напрямок, але його доба має нову значну рису - рішучу боротьбу з гайдамаччиною, що стояла на перешкоді торговельним інтересам запорозьких крамарів і хуторян. А. Скальковський вважає, що він походив з Польської України (1885-II. - С. 148), але

не подав жодного документу. Запорозький архів, навпаки, відомості зберіг. Так, 31/III-1761 р. Лантух пише листа до лубенського полковника Кулябки і прохає останнього за своїх небожів Юрієнка та Мироненка, козаків Лубенського полку. В листі до К.Розумовського 8/VII-1761 р. Лантух подає про себе біографічні відомості. Він налічує 50 років козакування та отаманування, згадує про свої заслуги на війні. Ця ювілейна згадка дає дату появи Лантуха на Запорозжі не пізніше 1711 р. Цебто Лантух прийшов за порогом з хвилею козащини після Полтави. Якщо ж 50 років Лантух рахує до отаманування Кошом (1755-1761 рр.), тоді його прихід падає на 1705 р. Далі в листі Лантух просить К.Розумовського звільнити своїх родичів із полку Лубенської Курінної сотні села Піски (на Сулі) від козачих нарядів. 28/IX-1961 р. К.Розумовський видав універсал звільнити від нарядів сотні двюрідного Лантухового брата Власа Юрченка з синами. За універсал Лантух подякував листами до К.Розумовського та генерального писаря Андрія Безбородька. 12/X-1761 р. кошовий повідомляє сотника Курінної сотні Смілянського, що небож Лантухів, за силою універсалу, не повернуться з Січі до сотні (ЗА. - Спр. 214). З цих документів ясно виявляється походження Лантуха з городової козащини Лубенського полку.

За кримську добу життя Лантуха не висвітлюється документами, окрім його отаманування курінем Рогівським. За походи Б.Мініха сам Лантух згадує свої послуги на війні. В комісії розмежування з Доном в акті 19/IX-1746 р. серед запорозьких депутатів ми бачимо ім'я Лантуха, коли за депутатів на акті, як за неписьменних розписався писар В.З. Онисим Семенович Кривицький (Зварницький - 1903-II. - С. 1490-1491). 1752 року Лантух у складі першої комісії в справах на Орелі. На уряді Лантух тримався традиції кошових керувати в згоді з старшинською школою та радою: "Без согласія общаго, по тамошнему обычаю, ничего кошовому чинить невозможно, ибо онъ [кошевой] былъ бы давно съ той должности уволенъ" - записана його відповідь в протоколі слідства Генерального суду в Глухові 1757 р. "Весь уряд кошового, - каже Лантух, - твориться въ сходкѣ его, кошевого і всѣхъ старшинъ, куртннихъ атамановъ такожъ" (ЗА. - Спр. 37). Дуже обережно Лантух ставився до автономних прав січово-

го базару. Коли за скаргою до К.Розумовського виникло листування в справі полтавського купця Івана Ніженця, 20/VIII-1757 р. Кош відповів гетьману: "Здавна въ В.З. водиться, что когда между малороссийскими и великороссийскими и иностранными купцами, проживающими и здѣсь живущими [січовими] каковъ заводъ бывасть, то кошовій атаман, не мѣшаясь въ то, передасть истца и отвѣтника въ роздѣлку злымъ съсечивъ базарнымъ и разнымъ приезжимъ купцамъ и какъ они по свосму купеческому суду осудють". Наскільки Лантух був ладний з старшинською та торговельними верствами, настільки він намагався припинити розбишацькі напади гайдамак по торговельних шляхах. А.Скальковський називає його "гроза гайдамаків" (1885-II. - С. 152). Проте слідство 1757 р. виявляє подвійну політику: він дійсно знищив розбишацтво по торговельних шляхах, а поруч з цим підтримував гайдамаччину на території Нової Сербії, як скаржився до сенату командир Ново-Сербського корпусу І.Хорват.

Особисте господарство самого Лантуха не нагадувало якогось заможного дуку - одного разу запорозький архів згадує продаж Лантухом 14 коней на Миргородському ярмарку (ЗА. - Спр. 80). Лантух відмовився від кошевства доброю волею. В листопаді 1761 р. він написав до Андрія Безбородька про думку одмовитися на Новолітній раді 1762 р. 7/XII-1761 р. А.Безбородько листом просить його далі лишитися на уряді. Все ж Лантух не взяв уряду. Проте 1763 року знову був обраний на кошового. 30/VI-1770 з листа Калнишевського з походного Коша до січового довідуюсь, що тоді Лантух ще був живий, бо перелічується в привітаннях походного Коша поважній січовій старшині. Таким чином, у 1764-1770 рр. Лантух перебував на Січі. Здається, що Лантух помер до 1775 р., тому що документи кінця Січі більш не згадують його імені. 1762 року на кошового вперше було обрано Петра Калнишевського. 1763 - останній рік отаманування Лантуха. Протягом 1765 р. на уряді перебуває Пилип Федорович Пилипенко. У 1765 р. вдруге Калнишевський і вже без зміни до кінця Січі. Петро Калнишевський, осавул за часи кошевства Лантуха, продовжує Лантухову політику. Тепер згадаємо його біографію.

Петро Іванович Калнишевський, за А.Скальковським, був шляхетського походження (1885-II. - С. 266). Документи запо-

розького архіву, навпаки, підкреслюють його "мужиче" походження, цебто з посполитих.

Відомий колонізатор Молдавського полку і упертий ворог Запорожжя Василь Зверев-Лукул 27/VI-1774 р. пише з Кременчука до Калнишевського жалібного листа, згадує "мужиче" походження як свос, так саме і Калнишевського і просить згоди (ЗА. - Спр. 353). 1768 року П. Рум'янцев і Ф. Воейков розбирали скаргу Калнишевського на поручика Момонова, який докоряв кошовому його походженням - "мужик несмысленный" (ЗА. - Спр. 214).

Листування Калнишевського з родиною теж стверджує його посполите походження. Брат Калнишевського, посполитий Ничипор Ющенко у 1768 р. дописує, як заручив свою дочку за сичового козака Семена Тугай-бея. 9 січня відбулося весілля, і Ничипор пише: "через Сгора, зятя мого Тугай бея некайший уклон і подарок посылається". Архів зберігає атостат, що видав Кош Тугай-бею "по женитьбѣ в с. Пустовойтовка Лубенського полку" (ЗА. - Спр. 147). Сава Нестерович Бутенко з Плавинців - його небож. Другий небож - Осип Парфенович Подгайський, а в Січі він - Калнишевський, полковник козацький, походженням з села Акситинці, яке належало Полетикам. Андрій Полетика листом запевняє Петра Калнишевського в добрих стосунках і сусідськи оберігає ґрунти Осипа (ЗА. - Спр. 215). Походження Калнишевського з Пустовійтівки Роменського повіту докладно подав з архіву Роменського Духовного правління Ф. Новицький (Ф. Н. - 1892). Проте, метричного запису не розшукано. Рік народження з запису на могилі Калнишевського на Соловках подав П. Єфіменко: "Скончался 1803 года октября 23 дня в субботу, 112 лѣт отъ роду" (1875). Напис зроблено у 1856 р., здається з легенди, бо відомості монастиря за 1777-1793 рр. не зазначали року народження проти імені колодника Калнишевського (Еварницький - 1888. - С. 220). Синодик Пустовійтівської церкви згадує його старшого родича Зіновія. Це ім'я подає ключ до появи Калнишевського на Запорожжі. Цей Зіновій, отаман куреня Ведмедівського, їде до двору в складі депутації 1742 р. У реєстрі 1756 р. його записано ще живим як значкового того ж Ведмедівського куреня.

Документи знають про діяльність Калнишевського з 1750 р., коли він відзначився в переслідуванні гайдамак. Далі осавул Кал-

нишевський за часи Григорія Федоровича рішуче бореться з гайдамаччиною. 1752 та 1757 року стрічаємо його ім'я в історії боротьби за орельські землі. 1755 року він у складі депутації Данила Гладкого до двору з петицією повернути В.З. землі, анексовані під Ново-Сербію, Слобожанщину, Донське Військо. 1761 року Калнишевський править уряд козацького полковника і у 1762 р. був обраний на кошового. Поруч з цим, у приватнім житті Калнишевський проводив торговельні операції в Польській Україні.

В скрині Кушевського куреня переховувались "обльки" - торговельні векселі Калнишевського. За часи кошевства правда, це відбивається в продажу коней та овець з своїх табунів та отар. Калнишевський будує два млини, але ці млини, мабуть, рангові його уряду, тому що всі розпорядження до них кошовий робить через посередництво паланок.

Історики зупиняються на оцінці Калнишевського як беззмінного кошового й приписують цю беззмінність його популярності в товаристві. А. Скальковський вважає головними рисами його характеру розвиток розуму і непохитну вдачу, що він добре знав людей, з якими в той час Кош мав стосунки (1885-ІІ. - С. 266-267). П. Єфіменко оцінює Калнишевського як кошового з твердою лінією - він міцно тримав у руках владу і не потурав інстинктам сіроми, викликав ненависть до себе безпорядних людей В.З. і двічі був у небезпеці загинути від їх рук (1768 та 1770 рр.) (Єфіменко - 1875. - С. 409-410). Вороги кошового з регулярної армії переказували оцінку зі слів Івана Якобія (начальника карантинів): "й великий плуть". Калнишевський тоді (у 1774 р.) писав люб'язні листи до генералів і уперто вів політику, корисну для Запорожжя, не лякаючись знищити Царичанський карантин, коли його поставили на торговельному шляху з Запорожжя до Гетьманщини.

Беззмінність кошевства Калнишевського не залежала від популярності в масах. Обставини склалися так, що зміни кошового не хотіла сама старшина. В новоліття 1765 р. Калнишевського було обрано на кошового проти наказу П. Рум'янцева, який заперечував зміну. У 1765-1766 рр. Калнишевський у депутації до двору клопотався за запорозькі землі. В 1767 р. в повітрі політичних обставин була справа Законодавчої комісії. У 1768 р. готувались до війни. Ради на новоліття 1769 р. не було через попередній бунт

сіроми і, як ми бачили, в масі висувалась кандидатура Пилипа Федоровича Пилипенка. Перемога хуторянської партії з ліквідацією бунту сіроми залишила Калнишевського на уряді. Далі війна зважала перевести обрання в оточенні Запорожжя регулярним російським військом, що старшинська верства розуміла добре.

Характеристика Калнишевського, що подав П.Єфіменко з оповідання рибалок-очевидців (1875. - С. 412-413), добре відповідає його документальному портрету: "Когда привезли кошевого, то онъ былъ чрезвычайно здоровъ и широко въ плечахъ". Дійсно, Калнишевський і напередодні заслання, вже духом стара людина, за чотири роки на війні 1769-1774 рр. на чолі кінноти на Очаківському степу ніколи не скаржився на старість та хворість. Або оповідання селянина Лукина, як він побачив столітнього кошового в засланні: "Пришли мы въ трапезу передъ обѣдомъ монаховъ съ порціей. Приходить человекъ незнаемый, за карауломъ три солдата съ ружьемъ. Спрашивалъ насъ любопытно: "кто царемъ теперь, какъ цари живутъ нынче и какія благополучія на Руси теперича?" Мы отвѣчали. Онъ бы и больше разспрашивалъ, да солдаты не позволили говорить".

Калнишевський дійсно був великим дипломатом. Запорожжя цинило його дипломатичні таланти і не раз надсилало депутатом до двору. Калнишевський і сам надавав велике значення дипломатії з петербурзьким урядом, але ж він добре зрозумів, що на "милость царей" покладатися не можна і давав директиви тримати Орель озброєними силами, заселяти кордони зимівниками та хуторами. Знищивши гайдамаччину і придушивши бунт сіроми, він писав до команд на поході поради листи, як батько та товариш, впливав на товариську мораль, згадував традиції Запорожжя і звертався до почуття і серця товариства.

Останній кошовий дійсно закінчив останню сторінку історії Січі як людина державного розуму, недожиного таланту підтримувати січову традицію. "Мужик несмысленный" і "великий плут", цебто демократ і дипломат, творив на чолі Коша певну запорозьку політику торговельно-хуторської верстви.

Калнишевський перш за все і був типовий представник ідеології торговельно-хуторської верстви (чи класи) Запорожжя. Він сам торгує і хазяйнує на степу. Відтіля йдуть його ідеали Запо-

рожжя: спокій від гайдамаччини, яка заважає торгівлі та господарству, колонізаційні проблеми відчиняють для нього вікно до перетворення Запорожжя на землеробську країну. Сам Калнишевський будує два великих млини навіть під час війни, ліквідує у 1774 р. вівчарство. Він у 1772 та 1774 рр. відвідує оселі Кодацької та Самарської паланок, клопочеться тут задовольнити колонізаційні питання між Самарою та Ореллю, він хутір та зимівник вважає за кращий спосіб затримати наступ на Орелі та Самоткані кордони Запорожжя. Проблема перетворення промислово-степового господарства на землеробське для Калнишевського ясна, коли побачимо в документах архіву низку розпоряджень Коша щодо засіву полей, збереження лісу, колонізації. Калнишевський сподівався дипломатією виграти час на тривалій процес перетворення промислової структури Запорожжя на землеробську. Він зрозумів, що та структура пережила свій час.

Трьох кошових висунула сірома на отаманування в післякримську добу - Василя Григоровича Сича, Марка Кондратовича Уса та Пилипа Федоровича Пилипенка. Всіх трьох обрано Новолітніми радами, а Купальськими радами скинуто: у 1748 р. - Марка Уса, а у 1750 р. - Василя Сича. Товариш куменя *Менського Василь Григорович Сич* був обраний вперше 1745 року безпосередньо за проектом київського генерал-губернатора в сенаті перетворити запорозьку старшину на старшину за призначенням. Відомо, що сам проєкт виник з допису з Січі писаря Павла Чернявського (Андрієвський - 1886). Стан на Запорожжі тоді почувався непевний і Колегія іноземних справ відрядила шпиком на Січ капітана І.Колобакіна, який доводив про незадоволення товариства "тісною" (колонізація Капніста, анексія Доном території між Калміусом та гирлами). Більш того, І.Колобакін писав 31/І-1745 р., що товариство згадує життя під кримською протекцією "тогда свосвольныхъ добычей много имѣли" (Еварницкий - 1903-ІІ. - С. 1725-1726). Поробилась "кримська легенда". За часи Сича загострились стосунки з Доном. Комісія в жовтні 1746 р. не мала змоги здобути тут "прутський" кордон. На 1747 р. Сича не обрано, а на уряді кошового опинився Павло Козелецький. Проте сірома на Новолітній раді 1748 р. все ж висунула кандидатуру калміуського полковника Марка Уса, який поліпшив стосунки з Кримом та

загострив боротьбу за Калміус з Доном. Купальська рада посадила Якіма Ігнатовича, який посідав і 1749 рік, хоча сірома й змагалась скинути його на новоліття. 1749 року відбулась комісія з Кримом, щоб досягнути з ним згоди в прикордонних справах. Російський член комісії майор О.Никифоров сам пропонував закликати Сича до її складу, як знавця Криму (ЗА. - Спр. 2). Результат дійсно був блискучий - претензії взаємно ліквідовано, складено угоду надалі, зроблено прецедента, щоб у майбутньому розв'язувати непорозуміння безпосередньо комісіями. На 1750 рік Сича в третій раз обрано на кошового на Новолітній раді і знову 24/VI-1750 року скинуто на Купальній. Кінець Сича має два варіанти. Миргородський обозний Федір Москов пише: "бывшой кошевой атаманъ Василь Сичъ найденъ во взятїи отъ гайдамаковъ разграбленнхъ въ тѣхъ татарь вещей и денегъ приличенъ і потому оной Сичъ отправленъ в киевскую губернскую канцелярію подъ караулъ (гдѣ онъ умре) по искательству тою причиною состою". Москов заарештував Сича, коли керував малоросійською трьохтисячною командою на Запорозжі (Еварницький - 1888. - С. 117). Справа же кійвської губернської канцелярії каже про "измену" кошового Сича (Тищенко - 1929. - С. 208).

Кошовий *Пилип Федорович Пилипенко* був на уряді тільки у 1764 р., але його ім'я слідства про бунти згадують до кінця Січі, як кандидата на кошового кримської орієнтації, проте сама керуюча верства Коша заповняла князя В.Долгорукова, що всі обвинувачування Пилипенка є побрехеньками сіромі.

За отаманування Пилипенка Кош видав чимало писаних інструкцій: депутатам в різних комісіях, зокрема, з Кримом, Андрію Порохні в боротьбі за орельські землі, паланковій старшині тощо. Почувається, що у Коші на чолі влади посіла письменна людина. Коли згадаємо ще наказ депутатам Законодавчої комісії 1767 р., який вийшов з-під пера Пилипенка, висновок буде ясно обґрунтований низкою документів. А.Скальковський негативно поставився до Пилипенка: "партия простолудиновъ восторжествовала и въ кошевые избранъ немощный 80-ти лѣтний старикъ Филиппъ Федоровъ, атаманъ Каневского куреня" (1885-II. - С. 260).

Обрання Пилипа Федоровича здійснилося в порушення царської грамоти 18/VIII-1763 р., яка забороняла вибори "безъ важныхъ

причинъ и безъ конфирмаціи Е.И.В.". Рада 1/І-1764 р. обрала колишнього суддю Пилипенка на кошового, на суддю Мусія Сухого, на писаря Андрія Семеновича Товстника, на осавула Платніривського отамана Макара Нагая. Андрій Товстик (Лохвицький козак Яновський, швагер Максима Яновського, приятеля Калнишевського) в комісії в справах гайдамацьких сварився з комендантом фортеці Св.Єлизавети М.Муравйовим. Макар Нагай, колонізатор Саксагані і відзначився суперечками зі слобожанами. Цебто, коло влади стала партія з певною демократичною фізіономією і політичною орієнтацією. Кош відряджає Івана Глобу з листом до кійвського генерал-губернатора І.Глебова. 27/ІІІ І.Глебов довів до сенату про обрання, як про звичайну зміну. 19/IV-1764 р. Катерина грамотою до К.Розумовського вимагала пояснення порушення грамоти від 18/VII-1763 р., але обрання не скасувала.

Небагато часу минуло, як 5/V-1764 р. указом утворено Новоросійську губернію та призначено ще не малий шматок запорозької землі в її межі. Кош дав рішучу відсіч на Орелі і на Саксагані. На Орелі Микола Косап з 300 озброєними запорозжцями робить об'їзд спірного кордону. Андрій Порохня з Олексою Шекеренком та Олексою Краснощоком роблять опис кордону з Орелі до Азовських кос. Кош вимагав звільнити з посади коменданта Старо-Самарського ретраншементу, орельського поміщика, князя С.Баратова і командир Української лінії П.Олиці ці вимоги задовольнив. Кош зробив реєстр цих зайдів на Самарі (ЗА. - Спр. 165). Таким чином, такої рішучої політики Кош не виявляв, доки кошовим не став "немоцный старикъ". Одночасно досить мирно проведено комісію з Кримом. Утворились гарні стосунки з очаківським Реджед-пашою, і кораблі з краном, що йшли з Царгорода, пересунулись на Запорозжя (ЗА. - Спр. 157). Пилип Федорович мав гарні стосунки з малоросійською генеральною старшиною, які склалися ще за Лантуха, але орельським поміщикам Павлу та Семену Кочубеям твердо висловив права В.З. на орельські землі.

На раді 1765 року Пилип Федорович odmовився від влади і торговельно-хутірська партія обережної політики висунула Калнишевського. А.Скальковський помилявся, що Пилип Федорович від старості і хворості пішов до монастиря. Навпаки, ми бачимо його автором наказу депутатам Законодавчої комісії 1767 р., його

ім'я лунає в зв'язку з бунтами 1768-1770 рр., він в таємній раді вищої старшини 1766 р., до нього шле привітання з походного Коша сам Калнишевський у 1770 р., як асистент або радник якого він пережив саму Січ, і вища влада іпанує його рангом полковника армії. У 1778-1779, 1783-1784 рр. Пилипенко ще видавав атестати колишнім запорожцям (Еварницький - 1903-ІІ. - С. 2097).

Фамільний архів Пилипенко (ОКІА)¹ подає відомості до родинного оточення Пилипа Федоровича. В урочищі Пилипчани коло Варвиці на початку XVIII ст. проживав козак Варвицької сотні Федір Філя, звідки пішли Пилипенки. Далі бачимо родинні зв'язки з Іваном Домонтовичем (запорозький старшина 1740-х рр., діді малоросійський бунчуковий товариш), Григорієм Кониським, Бугаєвським (один з них був у Січі під прізвиськом Гуня) та Федором Гулаком (запорозький старшина). Наприкінці століття в Пилипчанах проживали возний Григорій, сотенний хорунжий Кирило, полковий хорунжий Іван та Федір Пилипенко, що дослужився в армії до майора. В Варві ім за родинною спадщиною від Стрешенцевих перейшов ґрунт з хатою, де жив прикажчиком син священика Роман Чубинський, який у 1749 р. емігрував з Фастова.

Отже, Пилип Федорович вийшов з оточення малоросійської козачої старшини, що посідала дрібні сотенні та іноді полкові уряди. Напевне, освіту він одержав десь у Варві або Переяславі, як Василь Суліма. В реєстрах писався "Федоров" або "Малий", а прізвиське Пилипенко підписував тільки в документах після Січі.

Слідом за кошовими значну роль в вищій колегії Коша грали судді. З біографій крошових ми довідуємось, що Семен Єремеїч, Калнишевський, Пилипенко попереду правили уряд судді, а потім їх було обрано на кошового. Суддя заступає кошового в Січі, як Павло Головатий у 1765-1766 рр., Іван Бурнос, Микола Косап та той же Павло Головатий за війну 1769-1774 рр. Суддя в складі важливіших депутацій та комісій, як Стефан Решетило у 1734 р., а Павло Головатий у 1774 р. в депутаціях до двору, які були початком і кінцем дипломатичних зносин Коша з Петербургом, або Пилип Федорович до хана Крим-Гирея перед загрозою війни.

¹ Ссылка не раскрыта. По-видимому имеется в виду фонд Пилипенко-Дьяковых (См.: Рябинин - 26. - С. 85).

Кримські комісії в своєму складі взагалі мали колишніх кошових та судей. Звичайно в судді обирався старий курінний отаман.

Микола Тимофеїч Косап вийшов на Січ за кримську добу (до 1734 р.) "в совершеннихъ лѣтах", - пише про нього кошовий Калнишевський. Прізвиське Косапа нагадує касапів, що втікали з Дону після Булавинського бунту. Реєстр 1756 р. та інструкція Коша 1762 р. лічать його отаманом Дерев'яківського куреня. Вибори 1767 р. депутата до Законодавчої комісії висунули його кандидатуру. У 1769 р. на війну в походному Коші він іде на посаді обозного. 1773 року він обраний на суддю. У 1774 р. помер у Січі. Біографія Миколи Косапа типова для судді - довгий шлях громадських обов'язків і магістратур минає запорозький старшина до свого уряду і за часи свого уряду (ЗА. - Спр. 215).

Бунт 1749 року намагався скинути суддю Микиту Самбока (Еварницький - 1903-ІІ. - С. 1781; Андриевский - 1886. - С. 459). Реєстр 1756 р. зазначає Самбока в числі значкового товариства куреня Менського, 1766 року Самбок знову на уряді судді, коли суддя Павло Головатий заступає кошового Калнишевського. Так, сам Павло Головатий після смерті Миколи Косапа посідає уряд судді після перерви. Кишєвського висовують на суддю бунтарі у 1765 та 1768 рр. Мусія Сухого у 1764 р. обрано вдруге. Цебто, уряд судді звичайно тримає в своїх руках невеличка купка значкової старшини з двох течій впливових верств В.З.

В колегіальному уряді Коша великого значення набув писар В.З. Вся колегія звичайно складалась з людськ истисъмєнних. Писар був редактором всіх актів, які виходили з Коша в дипломатичних зносинах з сюзеренною владою, знавцем всіх старих грамот та універсалів, що удосконалювали права В.З. у всіх галузях життя, він був їх охоронником ("Військова архіва"), юрисконсульт. Старшина не підписувала ніякого документу. Писар ставив стереотипний підпис "Кошовий Якимъ Ігнатовичъ зъ старшиною і товариствомъ". Тому писар сидів на уряді іноді дуже довго.

За кримську добу відоме ім'я тільки *Олекси Вербецького* (ЗА. - Спр. 12). Він, як старожил того часу, визнається Никифоровим за знавця Криму в комісії з татарами 1749 р. Він подає відомості, де, з якого часу кочували ногайські орди на степу за 1714-1740 роки. Помер він дуже старим на Запорозжжі. Біографія Вербецько-

го не освітлюється документами. Є тільки глухий натяк у петиції 1746 р., що на протязі кримської доби був один писар, який ніби стверджує його довгу магістратуру. Окрім того, серед старого значкового товариства ніхто не називався колишнім писарем.

Писар 1744 року *Павло Чернявський* відомий проектом перетворення запорозької старшини на старшину за призначенням. Атестат на ім'я Павла Андрійовича Чернявського, сина польського шляхтича і комісара староства Солецького, належить, мабуть, йому (ЗА. - Спр. 147). За ним Онисим Семенович Кривицький в комісії з Доном у 1747 р. підписує акти за всю неписьменну старшину, в тому числі за Якимом Ігнатовичем і Лантухом.

Більш ясні відомості маємо про писаря *Артема Васильовича Кумпана* (або Васильєва в російських документах). За 1740-ві роки Кумпан відзначається в улаштуванні торгівлі з Кримом. Він сам вивозить сіль, складає торговельні зобов'язання. У 1750-х рр. посідає уряд військового писаря. У 1758 р. в депутатії до двору клопочеться за землі. В реєстрі Уманського куреня його ім'я в числі значкових козаків. Зимівник на Великому Лузі нагадує, що Кумпан був типовий запорожець торговельно-хуторської верстви. Подорожі з дипломатичними дорученнями до Криму свідчать про нього як знавця Криму і татарської мови.

Іван Опанасович Чугуєвць походженням з татарських мурз, що тікали на Запорожжя за ногайської заварухи часів Халим-Гиря 1747 р. Комісії з татарами 1749, 1752, 1754 рр. вимагали знання політичної ситуації у Криму. Комісія 1749 р. мала прецедент писаря в особі Михайла Ахмстовича (Опанасовича) Довбні, теж татарського походження. Довбня прийшов в Січ у 1718 р. і пристав до куреня Конеловського. За війну 1736-1739 рр. розшукав у Криму багато полонених запорожців, у 1749 р. - секретар комісії з татарами. Слідом за Довбнею робить кар'єру Чугуєвць. У 1754 р. він писар В.З. У 1755 р. в депутатії до двору знайомиться з петербурзьким урядовим світом, а у 1761 р. вдруге їде до Петербургу і здобуває собі посаду урядовця комісії "Иностранныхъ дѣлъ" з рангом колезького асесора. Проте Чугуєвць і далі був корисним, бо колегія призначила його постійним комісаром в комісії з татарами, а Запорожжя мало в ньому свою людину.

Чугуєвця змінив *Дмитро Романовський*. Запорозький архів у документах 1755-1756 рр. зберіг дві риси для його характеристики. У 1755 р. його родич Василь Романовський їздив у Крим знайомитися з мазепинською еміграцією, а наступного року він сам, разом з кошовим Лантухом, обвинувачується в тому, що потурав гайдамачині в Новій Сербії. Він помер у 1757 р. За ними знову йдуть Кумпан і Кривицький, яких у 1758-1761 рр. примічено в справі перелиття запорозької артилерії. Петербурзький уряд за все 45-літнє існування Нової Січі дав війську тільки три гармати, очевидячки, не маючи віри Запорожжю. У 1758 р. рада ухвалила перелити старі гармати та здобути матеріали для нових у Глухові. Подорож Лантуха до Глухова у 1757 р. підготувала місію у К.Розумовського 1761 р. Кумпан і Кривицький прийняли від майстра Чернявського п'ять нових гармат та вісім мортир з комплектами ядер. Цебто, на писарів В.З. товариством покладалось місії не тільки дипломатичного змісту, а взагалі такі, де вимагалось доручити справу освіченій людині.

Андрій Семенович Товстик, з письменної козачої родини Яновських з Лохвиці, довгий час посідав посаду писаря Кодацького перевозу. Він відмовився від спадщини на ґрунті Лохвиці на користь значкового товариша, приятеля, кума і кореспондента Калишевського, Максима Івановича Яновського, а той, в свою чергу, у 1767 р. - від спадщини на Запорожжі після самого Андрія Семеновича на користь його брата Єлисея. У 1759 р. в комісії з Ново-Сербією Товстик так рішуче виступив проти коменданта фортеці Св.Єлизавети Матвія Муравіова, що той заарештував його на деякий час. У 1764 р. Товстик на уряді військового писаря разом з кошовим Пилипом Федоровичем, в період загострення боротьби за кордони з Новоросійською губернією (ЗА. - Спр. 33).

Після Товстика останнє десятиліття уряд писаря В.З. посідає *Іван Яковлевич Глоба*. Ґрунт Глоби, як свідчать його листи до генерал-губернатора П.Рум'янцева, лічилися у межах 1-го сотенного правління Полтавського полку. У 1760-1761 рр. швагер Глоби Василь Бойко проживав в м.Полтаві і теж лічився в Полтавському полку. За нього Глоба і прохав губернатора (ЗА. - Спр. 232). 11/XI-1769 р. Федір Глоба із Полтави, здається, брат, повідомляє про здоров'я матері Івана Яковича (ЗА. - Спр. 252). 14/III-1769 р.

Іван Черняк з Петрівки пише до Глоби листа з докором, що Іван Якович за подорож на Полтавщину не відвідав приятеля і брата свого. 29/III-1769 р. Черняк клопочеться за ґрунт Петра Кованька, який перебуває в Січі. Він просить Кованька оголосити ґрунт за Матвієм і видати "закладное письмо". Про Кованька довідуємось зі справи Базарного суду: полтавські міщани Кованько, Іван Ніженець і Павло Руденко склали в Січі торговельну компанію. Чи був Глоба в родинних зв'язках з Іваном Черняком, полтавським полковником початку XVIII ст. (Востоков - 1889. - С. 1-17), напевне сказати не можна. Втім, козачо-міщанський осередок оточує його родинне походження та зв'язки з батьківщиною.

Вперше в січовому архіві ім'я Івана Глоби, товариша куреня Полтавського, здибаємо 1749 р. в реєстрі запорозьких претензій до Криму, де Глоба зазначався в мандрівці по Кримському степу. У 1752 р. його ім'я вперше стрінемо на дипломатичному акті в комісії розмежування з Гетьманщиною. На Самарі та Орелі Глоба склав протокола з мотивами на права В.З., позиченими з універсалів та грамот, які служили підставою прав запорозьких. Підпис зазначає і посаду Глоби - підписарій Самарської паланки. Отже, Глоба вперше відзначається як знавець державного права Запорожжя на підставі юридичних актів. Далі, на протязі 23 років, до кінця Січі, документи запорозького архіву поступово малюють його кар'єру. Писар на перевозах, старший підписарій Кошової канцелярії, військовий писар з 1762 р., з перервою тільки на 1764 рік, хоча і тоді Глоба виконує дипломатичне доручення до київського генерал-губернатора. Документи останнього десятиліття Січі юридично обґрунтовані і свідчать про його широке знайомство з темою, знання дипломатичних обставин часу. Глоба справедливо придбав у літературі ім'я "канцлера В.З.". Приватне листування Глоби має теплі приятельські стосунки зі своїми кореспондентами з паланок, земляками з батьківщини і солідарність з Калнишевським. Кошовий і писар не порушно ув'язані в один вузол політичного життя. Глоба поділив участь Калнишевського і після Січі - після 15-річного ув'язнення Іван Яковлевич помер у 1791 р. в Туруханському монастирі в Сибіру (Ефименко - 1875).

Осавули грали менш значну роллю в політиці Коша, ніж судді та писарі. Галузь їхньої діяльності - стежити за припиненням здо-

чинств і тримати порядок у Січі, по шляхах та селах, примушувала обирати на осавулів не дипломатів або лідерів яких-небудь партій, а просто людей сильної вдачі з пануючої верстви, як Андрій Порохня. За відсутністю таких, задовольнялися і курінним отаманом, який добре порядок в курені тримає, як Яків Качалов або Сидір Білий, що не відзначалися особливими талантами.

Андрій Порохня з давньої козачої сім'ї. Його батько Іван Порохня - запорожець (ЗА. - Спр. 19). Зимівник Порохні був на Тернівці в Крутлому Бутягу. У 1754 р. він калміуський полковник і наводить лад на Калміусі і Азовських косах. Слідом за урядом паланкового полковника Порохню обрано на військового осавула. Далі Порохня не на уряді, реєстр 1756 р. записав його, як значкового товариша куреня Сергієвського. У 1764 р., за часи кошового Пилипенка, Кош доручає колишньому осавулу опис запорозьких земель разом з товаришами куреня Пластунівського Олексом Шекеренком та Переяславського Олексом Краснощоком, які од старих чули і з дитинства знати довелось (ЗА. - Спр. 165).

У 1763 р. Порохня, як осавул, проводить слідство в справі суперечок калміуського полковника Лаврентія Череди за Азовські коси з Військом Донським, дебо прикордонні питання були Порохні знайомі (ЗА. - Спр. 153). Перехід орельських слобід з підданства малоросійських поміщиків до підданства В.З. 1764 року мав вигляд воєнного стану на Орелі. І ось на цій позиції оборони Запорожжя Андрій Порохня тримає без жодної перерви фронт до кінця Січі. Спочатку він орельський, потім - протовщанський полковник 1765 року, згодом у 1767 р. всі лівобережні паланки знаходяться під керівництвом Порохні, він же керує тут і під час війни 1769-1774 рр. Досить повно його діяльність на Орелі видна з документів, вже надрукованих А. Скальковським (1885-І; 1886-ІІ; 1886) та Д. Яворницьким (1903-ІІ). Діяльність його за війну проти Криму, навпаки, досить млява і викликала у 1769 р. незадоволення з боку Паніна, докори в бездіяльності проти Шатемір-аги, навіть доноси (ЗА. - Спр. 247). За обох кошових, Пилипенка й Калнишевського, Порохня проводить орельську політику "Запорожжя для запорожців". З початку мобілізації 16/XI-1768 р. він висловився за мобілізацію козаків-господарів зимівників, а не молдиків та наймитів, притягнутих до курінних обов'язків (ЗА. -

Спр. 228). Його кіннота і складалася з зимівників. Наскільки калміуський період діяльності Порохні нагадує нахил до промислової партії, настільки орельський - нахил до політики колонізаційної. Він добре знав про небезпеку на Орелі та Калміусі і відчував загрози на Кінських Водах та Берді.

Осавул *Сидір Білий* досить повно освітлений істориками колонізації Кубані та Чорноморського війська. Сидір Білий мав хутір чи зимівник на Самоткані. За браком сіна зимою 1770-1771 рр. 76 волів з цього хутора було перегнано до слободи Пушкарівка. Фаміліяти Молдавського полку визнали 18 волів за своїх (ЗА. - Спр. 289). Цей інцидент стверджує, що Сидір Білий був звичайний хуторянин-старшина, не забував користуватись своїм урядом, мав чимале господарство, втручався в суперечки зі слобожанами на кордоні. Хутір Білого пограбували гайдамаки, коли йшли з Очаківського степу на Умань у 1768 р. Білий у складі останньої депутації їде клопотатися за землі до двору - він добре розумів, що клопочеться за свій хутір. Колонізація Кубані після Січі для нього реставрація того ж самого хутора.

Яків Смельянович Качалов відомий з оповідання Коржа (1842. - С. 2, 36). Реєстр 1756 р. записав у Сурах Кодацької паланки зимівник Якова Качалова, значкового товариша куреня Левушківського (ЗА. - Спр. 28). Сусідами навколо порозкидано зимівники товариша куреня Канівського Григорія Залізняка (брата Максима); товариша куреня Кушевського Івана Кухаренка; військового писаря, значкового товариша куреня Уманського Артемія Василіча Кумпана; товариша куреня Тимошівського, полкового писаря Григорія Легкоступа; отамана Пластунівського куреня, що був у 1769 р. членом Слідчої комісії з приводу бунтів сіроми 1768 р. Олексі Вірменка (ЗА. - Спр. 234). Корж оповідає: "Зимовникъ свой со скотоводствомъ [Качалов] имьль при рькѣ Сухой Сурѣ, гдѣ нынѣ я проживаю и въ той самой хатѣ, которую [Качалов] выстроилъ, и которая хата до сего времени существуетъ, безъ всякой перестройки гораздо уже больше 100 лѣтъ. Она построена съ липового дерева резаного и вся рубленая, пространствомъ небольшая, безъ всякихъ пристроекъ, кроме сѣней". У 1762 р. Кош дав інструкцію трьом курінним отаманам, в тому числі Левушківського куреня Якову Качалову провести ревізію паланок (опис дво-

рів) (Скальковский - 1882. - 535-537). Качалов був осавулом вже за часи кошевства Калнишевського, а не за дитинства Коржа, як той оповідав. У 1769 р. Яків Качалов в походному Коші на посаді військового хорунжого (ЗА. - Спр. 215). За часи війни Качалов одержав у числі 12 запорозьких старшин нагороду - золоту медаль (запорозькій старшині, як не дворянам, давали медалі, а не "ордена"). Корж додає, що після скасування Січі Качалов одержав чин майора армії, а жив до 1800 р., помер у віці 101 року. Сусіди Качалова змагаються nobilitуватись після Січі - Олекса Вірменко захопив 1.500 десятин землі на Мокрій Сурі та повігання з хат запорозьких же хуторян, які тягалися з ним два роки в сенаті (Корж. - 1842. - С. 38). Легкоступ теж одержав 1.500 десятин "пожалованням" (Багалей - 1885).

Паланкова старшина географічно не відокремлюється від кошової. Рада або Кош ставлять щороку старшину на паланки. В біографіях кошової старшини ми бачили, як паланкова магістратура була середнім ступенем для обрання на вищу. Тепер зупинимось трохи на звичайному типі паланкової старшини того осередку, який не посідав кошових посад, а задовольнявся своїми зимівниками або рибним заводом.

Гардовий полковник кінці Січі товариш куреня Васиюринського *Іван Трохимович Сухина* не відзначався ніякими талантами, "був сам собі козак". Він, як слід, виконував уряд на Гарді. Запитував Коша про куре ефимка, щоб мито правити на перевозі, припиняв гайдамаччину, добре тримав кордони з Ново-Сербією та Молдавським полком. Січ зруйновано. Івана Сухину запитала влада явитись до суду за скаргою слобожан. Сухина утік за Дунай (ЗА. - Спр. 365). На заклик Г.Потьомкіна до запорозців на Очаківському степу, 12/II-1788 р. Сухина повернувся з-за Дунаю з Катирлезького гирла, цебто з Задунайської Січі (Эварницкий - 1903-II. - С. 2102, 2104).

Сухина був двічі одружений, його син від другої дружини - знаменитий декабрист повстання 1825 року Чернігівського полку Іван Іванович Сухинов. Слідство, що відбулося у зв'язку з арештом декабриста Івана Івановича, подає цікаві факти щодо його батька. Після вороття з-за Дунаю Іван Сухина - службовець Нижнього Земського суду в Криліві (Сухина був людина письменна).

Коли повіт було перенесено до Єлизаветграда, Сухина перейшов у село Устівку (Олександрія) на ту ж посаду "столоначальника" і здобув ранг колезького регістратора. Згодом у Кам'янці був волосним головою та сільським засідателем. Кінець-кінцем кинув службу і осів у селі Красно-Кам'янка, де набув 112 десятин. Займався скотарством і землеробством, сам орав землю. Теж бадався сіллю - вивозив з Криму. Радник херсонського губерньського правління Савоїн подає свій висновок: "образъ жизни и обращеніе его семейтва необыкновенно простое и свойственное, лучше сказать, вовсе необразованному чельвеку" (АКНГ. - 1826. - Спр. 5)¹. Такий побут, як описує Корж про Качалова або слідство про Сухину, дійсно був натуральний для запорозької старшини. Опис пограбованого майна навіть кошової старшини 1768 р. не подає нічого в суперечність такому висновку.

Більш освіченою була верства нових полкових писарів. Але й тут не можна чекати якійсь вищої освіти. Звичайно, то була Січова школа, згодом служба молодиком при кошовому, згодом канцеляристом у Кошовій канцелярії, а далі підписарій паланки, писар перевозу й паланковий писар або "полковий старшина", як любили називати себе писарі нової формації. Така біографія Антона Головатого, Григорія Василенка, Дмитра Сіромахи (Корнієвського), Стефана Биковського та інших.

Де кілька слів треба сказати і про січове духовенство. В умовах ідеології XVIII ст. воно грало деяку роль, проте не таку значну, як йому приписує А. Скальковський. Полтава та зруйнування Січі 1709 р. на чверть століття розірвали церковні взаємини Києва з Запорожжям. Київський архієпископ *Феофан Прокопович* у 1709 році оголосив "анафему" Мазепі та надрукував "Слово похвальное Петру Великому". Колишній вихованець іезуїтської колегії Св.Афанасія в Римі, Прокопович явив з себе слугу самодержавства. Коли запорожці знову опинились під російською сюзереною владою, напрямок Прокоповича взагалі панував у Києві, відквіля з Межигірського монастиря Запорожжя одержувало січових ченців. За останнє десятиліття на чолі чорного духовенства стояв

¹ Архів канцелярії новоросійського генерал-губернатора (ГАОО. - Ф. 1. - Оп. 2-а).

Володимир Сокальський, "начальник" січових церков, коли містечкові та слобідські парафії підлягали до Старо-Кодацького духовного правління на чолі з Григорієм Порохнею.

А Скальковський перебільшує значення Сокальського. Документи архіву не подають ніяких відомостей про його роль, окрім того, що у 1768 р. Петро Калнишевський під час бунту переодягся в чернечий одяг (цебто з допомогою Сокальського) і утік до Кодаку, та подорож у почті кошового до Кодаку ж у 1772 р. Сам А. Скальковський зауважив, що Кош свавільно керував церквами (1885-І. - С. 132). В літературі яскраво виявляється роль Сокальського в день кінця Січі 1775 року. А. Скальковський наводить народну пісню, де Сокальський порадив запорожцям скоритися і навіть загрожував прокльонами тим, хто виступить проти війська П.Текелія (1886. - С. 192-196). До Туреччини з запорожцями Сокальський не втік, навпаки - нова влада прихильно ставиться до нього. Народна уява в піснях не мириться з тим (Біднов - 1927. - С. 94, 98, 102). Цебто, Сокальський у 1775 р. грав ту ж саму роль виправдовування самодержавства, яку Феофан Прокопович у 1709 році. Напередодні кінця Січі він набував собі ранг архімандрита. Духівництво, як і старшина, протягала руки до "цяцьок" та рангів і викликала бунти в Корсунському курені та на Дунаї.

Біле духовенство відріжнялось від чорного, київського. Парафії посідали свої люди, здебільшого родичі старшини: Григорій Іванович Порохня, брат Андрія, керував Старо-Кодацьким Правлінням; в слободі Петрівка Іван Золотаревський, брат Василя, що їздив столицником 1764 року; в м. Кам'янка Григорій Ковалевський, брат Івана Ковалевського, теж депутата 1762 року; в Старо-Самарському ретраншементі Іван Гамалія (ЗА. - Спр. 3, 147).

З внутрішнього листування Коша з Григорієм Порохнею виявляється мета будівлі запорозьких церков: Кош хотів, щоб нові підданці або громадяни Запорожжя з орельських слобід не ходили до церков ландміліційських ретраншементів і не потрапляли там під вплив того духівництва. Цебто мета була суто політична. Іван Гамалія викликав обурення ландміліційського керівництва екстенією за кошового. Григорій Порохня після скасування Січі перейшов з чорноморцями на Кубань. Слов'янсько-Новоросійська консисторія наклала на Івана Золотаревського у 1779 р. заборону

служити, а в 1787 р. вислала з Петрівки (ОСНК. - Спр. 61)¹. В слободах на Орелі - Могильові, Гупалівці, Бабайківцях, Личковій Кош або Духовне правління посадило таких самих парохів. Всі парохі на Запорозжі обиралися громадою і були, здається, неабиякі освічені. Григорій Порохня вчився тільки в Старо-Кодацькій школі. Такої ж освіти були й інші, але Кош і хотів, щоб не було впливів ландміліційського духовництва і використовував запорозьке біле духовенство в політичному напрямку.

Тут слід ще згадати про перебування на Запорозжі Тарловського, раніше капелана Олексі Розумовського. *Кирило Тарловський*, лейб-кампансець, цебто брав активну участь у тому вибуху, який у 1742 р. посадив Єлизавету. До 1761 р. Тарловський перебував у Петербурзі, йому з Січі надсилалися подарунки рибою, він листувався з Кошом, через нього надсилалися листи з Коша до своїх депутатів. 1760 року Тарловський ще писав до Калнишевського з Петербургу (ЗА. - Спр. 84). Коли померла Єлизавета і за нове царювання явилась небезпека жити в Петербурзі, Тарловський утік на Запорозжя і поселився на хуторі на Самарі. З хутора він листувався з Кошом, іноді підписуючи свої листи псевдонімом "Філон". Порівнюючи листи бачимо, що без сумніву вони вийшли з-під пера одного автора. Коли на Самарському степу несподівано для Запорозжя почали будувати нову Українську лінію фортець, яка великим клином влізла на запорозькі землі, "Філон" пише до Коша: "Конец нашим степям" (ЗА. - Спр. 260; Новицький - 1909. - С. 4).

Степам дійсно прийшов кінець. Ретраншементи й армія Текелія припинили струмочок життя Запорозжя з трьохсотлітнім старим укладом. Але не можна сказати, що Запорозжя не мало сили далі продовжувати цей уклад. Запорозжя було в процесі переходу з форми степового промислового господарства на форму землеробського. Порівняємо: такий самий процес помічається у XVIII ст. в Молдаво-Бесарабії, де полудневий степ тримався до першої форми, а північна половина давно вживала другої. Коли Запорозжя налічувало за часи Лантуха до 40.000 товариства, цеб-

¹ Опись Судебного стола Славяно-Новороссийской консистории (ГАОО. - Ф. 37).

то всього населення припустимо до 100.000, а Молдавія - 135.000 (Кочубинський - 1899), така паралель робиться ще більш правдоподібною. Всі запорозькі заколоти за цей період трансформації мають певні підвалини в економіці, соціальному розшаруванні і політичних обставинах часу.

Кінець степам прийшов раптово, але як логічна послідовність запорозького історичного процесу.

Останній день Січі настає несподівано. Барометр Січового майдану показував гарне повітря: війна скінчилась, на Січ посунулись валки, ще за останні два-три роки поживалися торгівельні стосунки з Польською Україною. Крим після війни втратив давнє політичне значення, але Запорозжя встановило добрі стосунки з Туреччиною через Очаків: Кош по весні звільнив турецьких полонених, приймав з приводу обміну полоненими посланців Єрлі-Топчі-баші та Сеїд-Мустафу, які були надіслані очаківським пашею, а сам надіслав до Очакова старшину Григорія Покося (ЗА. - Спр. - 360 та 345-346). Торговельні справи в Очакові йшли добре - сам кошовий продавав там отари овець. На кордоні з Новоросійською губернією дійсно стояли хмари, але так було з 1764 р., до цього звикли. Справді, що в слободі Лихівка пікнери заарештували писаря Комісарівської [Калміуської - ?] паланки Дем'яна Ілліча Вірменка з трьома козаками і Новоросійська канцелярія надіслала всіх чотирьох у кайданах до Москви (Зварницький - 1903-II. - С. 2005-2006). Але ж і кошового Сича колись в кайданах до Києва вивезли, а отже стоїть Січ і без Сича двадцять років! Справді, депутати В.З. Сидір Білий та Антон Головатий нічого не здобули в Петербурзі, навпаки, писали до Коша, як Г.Потьомкін, П.Рум'янцева, В.Чортков та сенатори докоряли В.З. сваволею, Вірменком, навіть вівцями кошового (ЗА. - Спр. 334), але так бувало з першої депутації 1742 року (Зварницький - 1903-II. - С. 1322-1323). Отже, все це було колись.

Однієї літньої днини, 4 червня 1775 р., на світанку, коли в Січі не було нікого, окрім старих старшин, отаманів та невеличкої купки чергових на курінних обов'язках. На базарі досить буває крамарів та чумаків, але то неорганізована сила, - ось такого ранку на Січ за наказом Катерини II йшли: 8 полків регулярної кінноти, 13 донських полків, 10 піших регулярних і всі 20 сербських

та Молдавського полку ескадронів та 17 пікінерських. Цебто на Запорожжя було направлено армію, якої в той час досить було для окупації Крима або Польщі. Січ захоплено, Запорожжя окуповано, військову старшину було заарештовано.

Як назвати цей акт? Кінець-кінцем, за наслідками цієї події, він став анексією Запорожжя, але в той момент він ще не був анексією, а кінцем васалітета. Ще 7 травня 1775 р. "Государственный Советъ" ухвалив після реляції П.Рум'янцева (про дунайські бунти запорожців) "истребить Кошъ сихъ козаковъ, какъ гнѣздо ихъ свосвольствъ, и, усмиря, учредить надъ ними начальство" (Архив... - 1869. - С. 217-222). Цебто "Советъ" ухвалив провести в життя проєкт М.Леонтьєва 1744 року. Проєкт М.Леонтьєва та постановою "Советъ" 1775 р. перетворили васалітет в підданство.

Окупацію було здійснено без перешкод. П.Текелій організував управління Запорожжям теж з рисами місцевої автономії: на чолі поставлено запорожця, колишнього самарського полковника Петра Олексійовича Норова з рангом підполковника армії і титулом коменданта. Ми знаємо, що звичаєве військове управління в Києві, Кременчуці, на Лівій полягало в той час на "комендантах". Паланки було названо "уездами", але на чолі них теж поставлено запорожцю старшину: Новоселицького - Сидір Білий, Калміуського - Бершадський, Перевізького - Шульга, Личковського - Чернявський, Гардового - Побігайло. "Смотрителем" Самарського перевозу призначили Легкоступа.

Перемога і для Петербургу була несподівано легкою. Тоді тільки схаменилися і почали її реалізувати. 29/VII-1775 р. указ до Г.Потьомкіна оголошує: "Запорожская Сечь по самодержавной воли Е.И.В. власти за учинение оною буйствъ, грабежи и накопец за исповиновение уничтожена была". Але і тут указ залишив ще вікно до минулого: сенат наказав видати жалування депутатам столичників Опанасу Колпаку та 17 курінним отаманам вже неіснуючої Січі. Катерина II 3/VIII видає маніфест, де виправдовує свій самодержавний деспотизм до Січі (Василенкова-Полонська - 1927). Далі азовський губернатор В.Чортков, за наказом Г.Потьомкіна, доручає П.Норову ордером 4/I-1776 р. скласти списки старшин на службу. Серія ордерів П.Текелія 1776 року торкаєть-

ся справи звільнення старшин з рангами армії, ніби Запорозьке Військо ще існує (ЗА. - Спр. 365). Ранги приваблюють старшину до нового ладу, її нобілітація почалась. Обвинувачення старшини обмежується справами боротьби за кордон з Новоросійською губернією. Секвестр на майно: зимівники, табуни, отари накладено 22/XII-1775 р. на Калнишевського, Порохню, Глобу, Мусія Чорного. Секвестровано зимівника Івана Сухини за втечу від суду. Низка указів та ордерів задовольняє дрібні претензії сербів, словобожан зі секвестрованого майна, але лишок лишився за ними (Ефименко - 1775). Заслано Петра Івановича Калнишевського, Павла Фроловича Головатого, Івана Яковлевича Глобу.

1776 рік кінчався, і тільки тоді князь О.Прозоровський, заступник Г.Потьомкіна, побачив, що сірома зірвала всі пляни - сірома рушила на Туреччину, на Очаківський степ, на Дунай. 11/XI-1776 р. князь О.Прозоровський надіслав грізний ордер до П.Норова з приводу нового захоплення запорожцями сіножат, чому запорожці зимівниками осіли [за кордоном] "чего и при Сечь" не бувало і що сила запорожців рушила на Крим (власне на степ і Дунай). На думку О.Прозоровського, це "доказывает общее недоброжелательство запорожцовъ къ высочайшему Е.И.В. правительству и желаютъ лутчее себя сыскать покровительство отъ татаръ нежели отъ собственнаго своего государя". Князь всю зневагу повертає на П.Норова: "Вы поставлены тутъ дабы изъ непорядочнаго и зловреднаго скопища людей здѣлать порядокъ... или обяты вы интересомъ, что запрещасть вамъ все видѣть..."

Сірома рушила на Очаківський степ та Дунай. Старшина і хуторська верства зачепилися за нобілітацію, за землю. Крамар-козак з Гетьманщини повернувся на батьківщину. Петербурзькому урядові лишилось останнє намагання провести в життя - повну анексію Запорожжя. О.Прозоровський в ордері до П.Норова додає: "теперь нѣсть время чгобъ ихъ [запорожців] стонять, потому что полки идутъ къ Крыму, то они съ пользою быть могут. Смотрѣть чгобъ Запорожцы никуда не отъѣзжали" (ЗА. - Спр. 365).

Запорожці були ще потрібні як військова сила. Вони відчинили ворота Очакова у 1788 р. в образі "Върнаго Войска Черноморскихъ козаковъ", як колись запорожці 1737 року за часи Б.Мі-

ніха той же Очаків брали з моря, 1769 року перемога запорозької фльоти на низу Дніпра (команда Стягайла) відчиняла шлях до Чорного моря. 1771 року дві дунайські команди Сідловського та Мандра прийшли морем в Дунай і опанували дельтою Дунаю. Запорожці під назвою чорноморців відсувались поки що з Дніпро-Богського степу на узбережжя Чорного моря, тільки після анексії Криму 1784 року та Очаківської області 1791 р. послідовно вони робляться зайвими для плянів розподілу Туреччини і тоді їх 1792 року пересунуено на Кубань. Цю дату і слід вважати остаточною в процесі анексії степу.

Текелієве "атакування" Січі 1775 року відрізняється від попереднього зруйнування Січі 1709 року Яковлевим та Галаганом. У 1709 р. відбувся воєнний штурм, старшина на чолі з наказним кошовим Петром Сорочинським полягла головою. У 1775 р. подія мала вигляд coup d'état. Самодержавство виправдовувало обидві події в документах: 1709 року в грамоті Петра I "нашому подданному гетману Івану Скоропадському" (ПСЗ. - 1830. - С. 452-453) та маніфестом Катерини II 1775 року. Обидва документи виправдовували свою "самодержавною волю", інкримінували Запорожжю сваволлю. Між цими датами лежить вся історія боротьби Запорожжя XVIII століття за державне право - "Сваволлю". Сірома витримала уперту боротьбу до кінця і заколоту XVIII ст. є дійсно симптоми цієї боротьби, тоді як старшина разом з хуторською верствою пережила процес колонізації, обростання ґрунтами і прагне, подібно малоросійській старшині, початку nobilitacji. Обидва документи кінець-кінцем виправдовують імперіялістичну анексію трохи не на все століття.

Трагедія запорозької історії XVIII століття полягала в тому, що самі запорожці допомагали прискорити цей процес своєю участю в війнах. Сірома зрозуміла помилкову на її погляд тактику старшини в державному керуванні і виявила свою волю зупинити хід процесу заколотами, а далі, після "атакування" Січі, півстоліття обороняли свої права в Задунайській Січі.

Рябинин Скляревский

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ¹

*Литература, использованная в статье
А.А.Рябинина-Скляревского*

- Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев с 1715 по 1774 г. // ЗООИД. - 1886. - Т. XIV. - С. 283-715.
- Андриевский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767 гг.) // ЗООИД. - 1893. - Т. XVI. - С. 117-266. - (Материалы); 1894. - Т. XVII. - С. 85-154. - (Материалы).
- Андриевский А. Реляции Киевских генерал-губернаторов за 1768 и 1769 гг. // ЧИОН. - 1893-а. - Кн. VII. - С. 73-211.
- Архив Государственного совета. В 5 т. Т. I. Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768-1796 гг.). Протоколы совета.
- Ч. 2. Отделение юридическое. СПб.: Тип. Второго отд. Собств. Е.И.В. канцелярии, 1869. - 932, XLVIII с.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (АЮЗР). - В 12 т.:
- Ч. III. - Т. II. Акты о казаках (1679-1716 гг.). - К.: Унив. тип., 1868. - IV, 197, 846, III с.
- Ч. III. - Т. III. Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной России в 1696-1726 гг. - К.: Унив. тип., 1910. - XII, 829 с.
- Багалей Д. Наследники запорожских земель // КС. - 1885. - Кн. IV. - С. 783-790.
- Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736-1739 гг. Первые три года войны. / В. 2 т. - Т. I. - СПб.: Тип. Стойкова, 1906. XLIX, 556 с.
- Бантъш-Каменский Д. История Малой России. / В 3-х ч. - Ч. III. - М.: Изд. М.Н. Степанова, 1842. - 239, 99 с.

¹ Составил И.В. Сапожников.

- Біднов В. Січковий архимандрит Володимир Сокальській в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // ЗНПШ. - 1927. - Т. СХVII. - С. 81-102.
- Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи: по материалам сечевого архива // Истор. сборник. - Вып. I. - Л.: Изд-во АН СССР, 1934. - С. 141-190.
- Борщак Ілля Гетьман Пилип Орлик і Франція // ЗНПШ. - 1924. - Т. СXXXIV-СXXXV. - С. 79-136.
- Василенкова-Полонська Н. З історії останніх часів Запорожжя // Записки Історико-філологічного відділу УАН. - 1926. - Т. 9. С. 1-54. - (отд. оттиск).
- Василенкова-Полонська Н. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей // Записки Історико-філологічного відділу УАН. - 1927. - Кн. 12. - С. 1-39. - (отд. оттиск).
- Востоков А. Полтавський полковник Іван Черняк // КС. - 1989. - Т. XXVII. - № 10. - С. 1-17.
- Греков В. Бунт сіроми // Записки Історико-філологічного відділу УАН. - 1927. - Кн. XI. - С. 226-232.
- Григорович В. Записка о пособиях к изучению южно-русской земли, находящихся в военно-ученом архиве Главного штаба: Из XX т. Зап. Имп. Новорос. ун-та с прил. - О.: Тип. Ульриха и Шульце, 1876. - 45 с.
- Грушевский М. История украинского козачества. / В 2-х т. - Т. II. Первое десятилетие XVII века. (Извлечено из VII и VIII тт. "Исторії України-Русі"). - С.Пб.-К., 1914. - 476 с.
- Ефименко П.С. Калнишевский, последний кошевой атаман Запорожской Сечи. 1691-1803 // РС. - 1875. - Т. XIV. - Кн. IX. - С. 405-420.
- *Жизнь Евгения Савойского. - Издано по повелению фельдмаршала Бурхгарда Миниха. - С.Пб., 1740.
- Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // ЗООИД. - 1913. - Т. XXXI. - С. 54-74. - (протоколы).
- Записки Манштейна о России 1727-1744 гг. - С.Пб.: Тип. Балашева, 1875. - VI, 378, V, 15 с. - (Прил. к журн. "Русская старина").

- Записки Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербия // КС. - 1883. - Т. VI. - Кн. 9-10. - С. 135-198.
- История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / Ред. А.Бодянский. М.: В унив. тип., 1847. - VIII, 45 с.
- [Корж Н.Л.] Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. - О.: Гор. тип., 1842. - 94 с.
- Костомаров Н.И. О казаках: по поводу статьи П.А.Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадах "Русского архива" // РС. - 1878. - Кн. III. - С. 358-402.
- Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. - Кн. VI. - Т. XV. Руина: Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича; Т. XVI. Мазепа и мазепинцы. - С.Пб.: Изд. Стасюлевича, 1905. - 815 с.
- Кочубинский А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: Из истории Восточного вопроса. Война пяти лет: 1735-1739. - О.: Тип. Штаба Одес. воен. округа, 1899. - IV, 526, LXII с.
- Лазаревский А. Суды в Старой Малороссии // КС. - 1898. - Т. LXI. - № 7-9. - С. 75-115.
- Лебединцев А.Г. Ханская Украина // Зап. Одес. о-ва истории и древностей. - 1913. - Т. XXXI. - С. 1-22.
- [Лассота Э.] Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Пер. и примеч. Ф.Бруна. - С.Пб.: Тип. П.П.Меркулева, 1873. - 95 с.
- Маркевич А. Письмо гр.Вейсбаха к запорожскому кошевому в 1734 г. // ЗООИД. - 1900. - Т. XXII. - С. 129-135. - (протоколы).
- Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских казаков // ЛЕАК. - 1909. - Вып. 5. - С. 1-99.
- Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. - Т. III. - М.: Мир, 1913. - 232, 72 с.
- ПСЗ. - Собр. 1. - Т. IV: 1700-1712. - С.Пб., 1830. - 881 с. - С. 45
- *Пузыревский А.К. Регулярные армии в век Людовика XIV и Петра.

- Рябинин-Скляревський О.О. Запорозькі бунти дунайців 1771-1774 рр. і початок Задунайського Коша // Наук. зб. за рік 1927. - К., 1927. - С. 65-83.
- Скальковский А. Из истории Запорожья: Внутренние распоряжения // КС. - 1882. - Т. IV. - Кн. XII. - С. 527-537.
- Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого архива: В 3 ч. - 3-е изд., испр. и доп. - О.: Тип. А.Шульце:
Ч. I. - 1885. - 302 с.
Ч. II. - 1885. - 358 с.
Ч. III. - 1886. - 330, II с.
- Слабченко М. Паланкова організація Запорізьких Вольностей // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. - 1929. - Вип. 6. - С. 159-241.
- Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // ЗООИД. - 1889. - Т. XV. - С. 152-403.
- Соловьев С. История России с древнейших времен. - Кн. VI. - Т. XXVI-XXIX. - С.Пб.: Изд. "Общ. польза", 1885. - XXIX, XII, 1178 с.
- Тищенко М. Фонди установ Київщини XVIII віку // Центральний архів стародавніх актів у Києві. - К., 1929.
- Флоровский А.В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной Комиссии 1767 г. // ЗООИД. - 1912. - Т. XXX. - С. 329-377.
- Ф.Н. Родина Калнишевского // КС. - 1892. - Кн. 5. - С. 247-277.
- *Хойновский. Дело об измене архиепископа Могилевского Варлаама Шишацкого.
- Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. / В 2 ч.:
Ч. 2. - С.Пб.: Тип. Калиновского, 1863. - V, 878 с.
- Шульгин Я.Н. Несколько данных о школах в правобережной Украине в половине XVIII в. // КС. - 1891. - Т. XXXIV. - № 7-9. - С. 97-118.

- Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. - С.Пб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1888. - 248 с.
- Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков: В 2 ч. - Владимир: Типолитограф. губерн. правл. - 1903.:
Ч. I. - С. 1-1072;
Ч. II. - С. 1073-2108.
- *Яворський М. Нариси історії України. - Хрк.: Держ. вид. України, 1925.

Литература, использованная в книге

- А.Л. [Лазаревский] Запорожцы посылают из Петербурга в Сечь за водкой // КС. - 1889. - Т. XXVII. - Кн. 1. - С. 224-225.
- Агульников С.М. Задунайские казаки после 1828 г. XIX ст. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - Сек. III-V. - Запоріжжя, 1997. - С. 10-11.
- Андрієвський А.А. О ссорах между татарами и запорожцами // ЧИОН. - 1888. - Кн. 2. - Отд. 1. - С. 181-182.
- Андрієвський А.А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев // ЧИОН. - 1895. - Кн. 9. - С. 42-64.
- Апанович О.М. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. // Наук. зап. ін-ту іст. АН України. - 1953. - Т. 5. - С. 109-136.
- Апанович О.М. Архів Коша Запорозької Січі // АУ. - 1989. - № 6. - С. 13-27.
- Апанович Ол. Архів Коша Запорозької Січі // Розповіді про запорозьких козаків. - К.: Дніпро, 1991. - С. 266-289.
- Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. - Т. I. / Упор. Гісцова Л.З., Автономов Д.Л. та ін. - К., 1998. - 696 с.
- Ба-ский Г. Песня Запорожцев о выселении в Турцию по уничтожении Сечи // КС. - 1882. - Т. II. - Кн. 6. - С. 554-555.
- Государственный архив Одесской области. Путеводитель. / Сост. А.Д.Бачинский, В.П.Канюк, С.В.Кульчицкий, И.А.Хиони. - О.: Од. кн. изд-во, 1961. - 388 с.

- Бачинський А.Д. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин і культурно-побутових особливостей задунайських запорожців // Старожитності Причорномор'я. - О., 1995. - Вип. 1. - С. 53-65.
- Белоусова Л., Сапожнікова Г., Сапожніков І. Опис документів в справі "О казаках Войска Черноморского, жительствовавших около Одессы и пожелавших переселиться по-прежнему в Войско" // Сапожніков І.В., Сапожнікова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820 гг.). - О., 1998. - С. 209-237. - (Прил. № 51).
- Белый А. Материалы для истории Запорожья: Войсковой атаман С.И.Белый // ЗОИД. - 1877. - Т. X. - С. 486-491.
- Белый А. Материалы для истории Запорожья: Сидор Игнатьевич Белый // ЗООИД. - 1879. - Т. XI. - С. 501-502.
- Біднов В. Аполлон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений панові президенту Чесько-Словенської республіки проф. доктору Т.Г.Масарикові для вшанування 75-літньої річниці його народження. - Ч. I. - Прага, 1925. - С. 291-356.
- Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г.А.Потемкиным. Ордера 1790 и 1791 г. // Вестн. Екатериносл. земства. - 1905. - С. 1-126. - (отд. оттиск).
- Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г.А.Потемкиным. Ордера (1775 и 1776 гг.) // ЛЕАК. - 1905-я. - Вып. 2. - С. 1-134.
- Бойко А.В. Матеріал до історії запорозького козатства після скасування Січі // Південна Україна XVIII-XIX ст.: 36. наук. ст. - Запоріжжя: "Тандем-У", 1999. - Вип. 4 (5). - С. 40-47.
- Бойко А.В., Маленко Л.М. Матеріал до історії Азовського козацього війська. - Запоріжжя, 1995. - 220 с.
- В.А. [Антонович] Поселение запорожцев в Банате // КС. - 1882. - Т. II. - Кн. 6. - С. 549-552.
- Василенко В. Из народных воспоминаний об О.М.Гладком и возвратившихся с ним Запорожцах // КС. - 1885. - Т. XII - Кн. 6. - С. 344-350.
- Водотика С.Г. Наукове життя Одеси 1920-х рр. (структура та взаємодія дослідних установ гуманітарного профілю) // Одесі -

200. Матеріали міжнародної конференції. - Ч. II. - О., 1994. - С. 111-113.
- Гавриил [Розанов] Всеподданническое донесение императрице Екатерине II генерал-поручика Тежелія об уничтожении Запорожской Сечи // ЗООИД. - 1852. - Т. III. - С. 587-590.
- Гладкий В.О. Осип Михайлович Гладкий: Кошовой атаман Задунайской Сечи. 1789-1866: Биограф. очерк // РС. - 1881. - Т. XXX. - Кн. 1. - С. 381-392.
- Голобуцкий В.А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Ист. записки. - М., 1949. - Т. 30. - С. 211-231.
- Голобуцький В.О. Чорноморське козацтво за Бугом: (До питання про соціально-економічний розвиток степової України наприкінці XVIII ст.) // Наук. зап. ін-ту іст. АН України. - 1952. - Т. 4. - С. 133-157.
- Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. - К.: Изд-во АН УССР, 1956. - 415 с.
- Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - К.: Госполитиздат, 1957. - 463 с.
- Голобуцкий В. Запорозьке козацтво. - К.: Вища школа, 1994. - 541 с.
- Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. / Собраны и изданы И.И.Дмитренко. - С.Пб.: Тип. Штаба Отд. корпуса жандармов, 1896. - Т. I-III; 1898. - Т. IV.
- Т. I: Кубанский край. Кавказская линия. Черноморское войско казачье. Хоперские казаки: 1737-1801 гг. - 897 с.
- Т. II: Бумаги Императрицы Екатерины II, Потемкина-Таврического, Суворова-Рымнического, Голенищева-Кутузова, де-Рибаса, де-Нассау-Зиген, П.Е.Потемкина, Меллера-Закомельского, Горича, Кречетникова, В.В.Каховского, М.В.Каховского, Ферзена, Мекноба, Гудовича, Пустошкина, Репнина, Толстова, Мордвинова, Жегулина, Габлица, Зубова, Дерфельдена и Дивова: 1787-1795 гг. - 475 с.
- Т. III: Войско верных Черноморских казаков: 1787-1795 гг. - 799 с.
- Т. IV: Материалы по истории Кубанского казачьего войска: 1795-1800 гг. - 496 с.

- Дмитренко И.И. Описание казачьих дел Московского отделения общего архива Главного штаба. - С.Пб.: Тип. Штаба Отд. корпуса жандармов, 1899. - 538 с., 47 с. прил.
- Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и доносения: В 4 т. / Под ред. Н.Дубровина. - С.Пб.: Тип. Имп. АН.
- Т. I: 1775-1777 гг. - 1885. - 872 с.
- Т. II: 1778 г. - 1885-а. - 924 с.
- Т. III: 1779-1780. - 1887. - 741 с.
- Т. IV: 1781-1782. - 1889. - 1004 с.
- Журин Г. Из рассказов о запорожцах и гайдамаках // КС. - 1886. - Т. XV. - Кн. 8. - С. 758-760.
- Запорожская Сечь на Дунае: Рескрипт генералу от кавалерии Михельсону // РС. - 1900. - Т. CI. - Кн. 3. - С. 768.
- Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края / А.Негри, Г.Соколов, И.Михневич и др. // ЗООИД. - 1850. - Т. II, отд. II и III. - С. 740-787.
- Змієнко Всеволод // ЕУ. - 1994. - Т. 3. - С. 835.
- Змієнко Всеволод Юхимович // Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917-1921 роки. - К.: Тир. центр УРІ, 1995. - С. 157-158 с.
- Зуйченко П.И. Песня на исход Запорожцев на Дунай // КС. - 1885. - Т. XII. - Кн. 6. - С. 363-364.
- Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. - 1904. - Т. XXV. - С. 20-40. - (Протоколы).
- Ісасіко Л.М. М.Ф.Комаров - бібліограф з Одеси // Одеса - 200. - Матеріали міжнародної конференції. - Ч. II. - О., 1994. - С. 20-21.
- Кондратович Ф. Задунайская Сечь: По местным воспоминаниям и рассказам // КС. - 1883. - Т. I, янв. - С. 27-66; Т. 2, февр. - С. 269-300; Т. 4, апр. - С. 728-773.
- Репринтно переиздано: Задунайська Січ: Зб. наук. ст., матеріалів та републікацій / Відп. ред. О.А.Бачинська; Наук. ред. І.В.Сапожников. - О.: ОКФА, 1998. - С. 10-130.
- Короленко П.П. Азовцы // КС. - 1891. - Т. XXXIV. - Кн. 7. - С. 53-74; Кн. 8. - С. 171-194.

- Репринтно переиздано: Задунайська Січ: Зб. наук. ст., матеріалів та републікацій / Відп. ред. О.А.Бачинська; Наук. ред. І.В.Сапожников. - О.: ОКФА, 1998. - С. 215-260.
- Короленко П.П. Предки кубанских казаков на Днестре и на Днестре. - Екатеринодар: Тип. П.Ф.Бойко, 1900. - 203 с.
- Короленко П.П. Головатый - кошевой атаман Черноморского казачьего войска. - Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правл., 1904. - 201 с.
- Левченко М. Потомки запорожцев на острове Лети // КС. - 1882. - Т. II. - Кн. 5. - С. 344-345.
- Луцулеску. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // КС. - 1889. - Т. XXIV. - Кн. 1. - С. 117-154; Т. XXIV. - Кн. 2. - С. 314-336; Т. XXIV. - Кн. 3. - С. 685-703.
- Репринтно переиздано: Задунайська Січ: Зб. наук. ст., матеріалів та републікацій / Відп. ред. О.А.Бачинська; Наук. ред. І.В.Сапожников. - О.: ОКФА, 1998. - С. 133-213.
- Мисечко А. Місце одеської "Просвіти" в українському русі на початку ХХ ст. // Південь України. Одеса: Четвертий Міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. - О.: Астропринт, 1999. - С. 125-131.
- Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные в 1826 г. - С.Пб., 1827. - 63 с.
- Письмо кошевого Осипа Гладкого к А.А.Скальковскому // КС. - 1883. - Т. V. - Кн. 4. - С. 902-903.
- Пономаренко Н., Сергієнко Г. Задунайська Січ (1775-1828 рр.) // Козацькі Січі: нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст. - К.: Запоріжжя, 1998. - С. 190-235.
- Пряхин А.Д. История советской археологии: 1917 - середина 30-х гг. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 1986. - 288 с.
- Рыстенко А.В. Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей. Вып. I. Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма. - О.: Б.и., 1910. - 88 с.
- То же // ЗООИД. - 1910-а. - Т. XXVIII, ч. II. - С. 35-120. - (Материалы).
- Савич А. Народные рассказы об Осипе Мих. Гладком // КС. - 1889. - Т. XXIV. - Кн. 2. - С. 485-487.

- Сапожников И.В. Сечь Задунайская // Правители Европы. - О.: Полис, 1998-б. - С. 519-520.
- Сапожников И.В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов: К 210 годовщине штурма Хаджибейского замка. - Ильичевск: Элтон-2-Гратек, 1999-а. - 80 с.
- Сапожников И.В. Хаджибей та Північне Причорномор'я у 1780-х роках: До 210 річчя штурму Хаджибейського замку. - Іллічівськ: Элтон-2, 1999-б. - 84 с.
- Сапожников И.В. Козацький полковник Іван Сухина // КС. - 2000. - № 1. - С. 93-96.
- Сапожников И.В. Остров Березань и его штурм 7 ноября 1788 года. - Ильичевск: "Элтон-2" - "Гратек", 2000-а. - 116 с.
- Сапожников И.В. Штурм острова Березань черноморскими козаками. - К. - Іллічівськ: "Элтон-2" - "Гратек", 2000-б. - 128 с.
- Сапожников И.В. Іван Сухина - невідомий кошовий отаман Черноморського козацького війська // Південна Україна XVIII-XIX ст.: 36. наук. ст. - Запоріжжя: "Тандем-У", 2000-в. - Вип. 5 (6). (в печаті).
- Сборник военно-исторических материалов. В 16 вып. - С.Пб.: Восн. тип.
- Вып. IV. Письма и бумаги А.В.Суворова, Г.А.Потемкина и П.А.Румянцева 1787-1789 гг. (Кинбурн-Очаковская операция) / Под ред. Д.Ф.Масловского. - 1893. - 384, XIV с.
- Вып. VI. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: 1774-1787 гг. / Под ред. Н.Ф. Дубровина. - 1893. - 378 с.
- Вып. VII. То же: 1788-1789 гг. / Под ред. Н.Ф.Дубровина. - 1894. - 396 с.
- Вып. X. Всеподданнейшие донесения гр.Миниха. Ч. I.: Донесения 1736 и 1737 годов. / Под ред. А.С.Мышлаевского. - 1897. - 330 с.
- Вып. XI. То же: 1737 и 1738 гг. / Под ред. А.С.Мышлаевского. - 1899. - 517 с.
- Скальковский А. Насезды гайдамак на Западную Украину в XVIII в: 1733-1768 гг. - О.: Гор. тип., 1845. - 230 с.

- Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. - О.: Гор. тип., 1841. - 437 с.
- Скальковский А. Дунайцы. Эпизод из турецкой кампании 1769-1774 гг. // ВМОИД. - 1854. - Кн. 19. - С. 9-30.
- Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // КС. - 1882. - Т. III. - Кн. 7. - С. 106-132.
- Скальковский А. Еврейский плен в Запорожье: 1770-1772 гг. // КС. - 1884. - Т. VIII. - Кн. 1. - С. 159-165.
- Скальковский А. Дунайцы // КС. - 1885. - Т. X. - Кн. 1. - С. 117-132.
- Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского // КС. - 1886. - Т. XIV. - Кн. 2. - С. 237-239.
- Скальковский А. Похороны запорожца в 1772 году // КС. - 1898. - Т. LX. - Кн. 2. - С. 43-47.
- Репринтно переиздано: Намогильні хрести запорозьких козаків: 36. наук. ст., матеріалів та републікацій / Відп. ред. І.В.Сапожников; Наук. ред. О.А.Бачинська. - О.: ОКФА, 1998. - С. 21-25.
- Скляренко Є.М. Є.О.Загоровский як історик України // Одесі - 200. Матеріали міжнародної конференції. - Ч. II. - О., 1994. - С. 91-92.
- Соколов Г. Исторические и статистические записки о военном городе Елизаветграде // ЗООИД. - 1848. - Т. II. - Отд. I. - С. 384-401.
- Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна. - 1914. - № 3. - С. 9-21.
- Фелицын Е.Д. Исторические документы из архива Запорожской Сечи // Кубан. обл. ведомости. - 1889. - № 27-29; 1892. - № 21, 25, 37-39, 42, 43, 45.
- *Фелицын Е.Д. Сборник архивных документов, относящихся к истории Кубанского казачьего войска. - Екатеринодар, 1904.
- Хмарський В.М. Про участь М.Є.Слабченка у підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. - О., 1995. - С. 115-123.

- Шмидт А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях // ЗООИД. - 1858. - Т. IV. - С. 467-469.
- Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1998. - 96 с.
- Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старини и преданиях народа. - С.Пб.: Изд-во Л.Ф.Пантелеева, 1888. В 2 частях.
Ч. I.: 294 с.; 18 ил., 4 пл.
Ч. II.: 257 с.; 35 с. ил., 2 карт., 3 пл.
- Эварницкий Д.И. По следам запорожцев. - С.Пб.: Типо-литогр. и фото П.И.Бабкина, 1898. - 324 с.
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. В 3 т. - К.: Наук. думка.
Т. I. - 1990. - 592 с.
Т. II. - 1990. - 560 с.
Т. III. - 1991. - 560 с.
- Ястребов О.В. Объяснительная записка к карте Елизаветградской провинции 1772-1774 гг. // ЗООИД. - 1886. - Т. XIV. - С. 157-165.
- Ястребов О.В. Архив крепости Св.Елизаветы // ЗООИД. - 1889. - Т. XV. - С. 548-593.

**ІМЕННИЙ СПИСОК ОСІБ,
що згадуються в праці О.О.Рябиніна-Склярівського
"Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша
XVIII століття"¹**

- Абаза Андрій** (брацлавс. полковн.) - 89, 105, 152, 153
- Абаза Григорій Андрійович** (незамаїве курін. отаман, син Абази А.) - 89, 153
- Август III** (польс. король) - 104, 105
- Айзик** (батько Перехриста В.) - 122
- Алі-ага** (очаківський сердер) - 144
- Анна Іоанівна** (рос. імператриця) - 97, 98, 99, 108, 109, 138
- Байда Корній** (зап. козак) - 95
- Баратов С.Ю.** (князь, рос. військов.) - 163
- Безбородько Андрій Якович** (генер. писар Гетьманщини) - 156, 157
- Белезлій Михайло** (депутат законодав. комісії) - 132
- Бершадський Станіслав** (зап. старшина) - 176
- Биковський Степан** (зап. писар, полков. старшина) - 172
- Бистрицький Семен** (зап. писар, полковий старшина) - 102
- Бібиков Олександр Ілліч** (рос. військов.) - 97

¹ Склад І.В.Сапожников. Використано "Показчик імен" з книги "Архів Коша..." (1994. - С. 202-219), початковий варіант якого, вірогідно, підготував О.О.Рябинин-Склярівський.

- Білецький Іван* (кошов. отаман) - 148, 152, 153
- Білецький Олекса* (кошов. отаман) - 96, 121, 140, 149, 152, 153
- Білий Григорій* (зап. старшина) - 118
- Білий Сидір Гнатович* (осавул В.З.) - 101, 123-124, 169, 170, 175, 176
- Білий Степан* (зап. козак) - 96
- Білий Федір* (зап. козак) - 129
- Богацький* (суддя В.З.) - 112
- Богацький Василь* (зап. козак) - 112
- Богацький Юхим* (зап. козак) - 112
- Богаченко Семен (Богацький)* (зап. козак) - 96
- Богун Яким* (кошов. отаман, наказн.) - 148, 151
- Бойко Василь* (козак, полтавс. мешкан., швагер Глоби І.) - 167
- Бойко Семен* (зап. козак, мешкан. Лисянки) - 154
- Боксет Даниель, де* (рос. військов. інженер) - 109
- Бочка Остап* (уманський мешкан.) - 123
- Брюховецький Іван Мартинович* (кошов. отаман, гетьман лівобер. України) - 83
- Бугасвський Роман* - див.: *Гуля Р.*
- Буринос Іван Григорович* (суддя В.З.) - 164
- Бутенко Сава Несторович* (племінник Калнишевського П.) - 158
- Василенко Григорій Іванович* (зап. писар., полков. старшина) - 172
- Ведерка Харко* (зап. старшина) - 94, 121
- Вейсбах, фон Йоган* (київський ген.-губерн.) - 104, 105, 106, 108, 109, 138, 152, 153
- Веклич* (нехворощанс. козак) - 136
- Великий Лук'ян* (зап. старшина) - 131
- Великий (Лега) Федір* (полковн. В.З.) - 127
- Великий Юхим* (зап. козак) - 134
- Велі-паша* (турецьк. військов.) - 107
- Вербецький Олекса* (писар В.З.) - 96, 136, 165-166
- Висоцький Максим* (зап. старшина) - 123, 133
- Вишневецький Михайло* (польс. король) - 95, 97

- Віленев* (франц. дипломат) - 106
- Вірменко (Мальований) Дем'ян Ілліч* (зап. писар) - 175
- Вірменко Олекса* (зап. старшина) - 126, 170, 171
- Водолага Іван* (полковн. В.З.) - 110, 112, 113
- Восійков Федір Матвійович* (рос. військов. та урядов.) - 142, 158
- Галицький Семен* (полковн. В.З.) - 124
- Гамалія Іван* (священик) - 173
- Гапоненко Дорош* (гадяцьк. мешкан.) - 147
- Гладкий Данило Стефанович* (кошов. отаман) - 116, 118, 119, 120, 149, 155, 159
- Глсбов Іван Федорович* (рос. військов. та урядов.) - 116, 163
- Глоба Іван Якович* (писар В.З.) - 90, 96, 97, 99, 102, 103, 131, 139, 151, 163, 167-168, 177
- Глоба Федір* (полтавс. мешкан., брат Глоби І.) - 167
- Глухий Федір* (зап. козак) - 125-126, 129
- Головатий Антон Андрійович* (зап. писар., полков. старшина) - 101, 102, 172, 175
- Головатий Павло Фролович* (суддя В.З.) - 96, 100, 127, 128, 131, 132, 133, 164, 165, 177
- Головко Василь* (зап. старшина, син Гордієнка К.) - 150
- Головко Козьма* (зап. козак) - 86
- Головко Мусій* (полковн. В.З.) - 123
- Головко Нестор* (довбиш В.З.) - 125
- Гончар Іван* (зап. козак) - 135
- Горбоніс Іван* (суддя В.З.) - 141
- Гордієнко (Головко) Кость (Костянтин)* (кошов. отаман) - 147, 149-150, 151, 152
- Горлинський (Семенов)* - (зап. писар, можливо, він же Семенов Ф.) - 123
- Грива Григорій* (гайдамака) - 105
- Григорій* (возний, родич Пилипенка П.) - 164
- Гріненко Матвій* (зап. козак) - 86
- Гуж Василь Єрофеевич* (кошов. отаман) - 96, 148

- Гулак Федір** (зап. полковн.) - 164
- Гуня** (*Гунка, Бугасвський Роман*) (зап. козак) - 127, 164
- Гусак** (*Іванець*) **Іван Петрович** (кошов. отаман) - 138, 148
- Галаган Антон** (гетьманс. полковник) - 139
- Галаган Гнат Іванович** (зап. і гетьманс. полковн.) - 178
- Давид Петро** (зап. козак) - 132
- Дестяр Михайло** (пересл. курін. отаман) - 124
- Довбня Михайло Опанасович** (*Ахметович*) (зап. писар) - 166
- Долгоруков Василь Михайлович** (князь, рос. військов.) - 144, 145, 151, 162
- Долинський** (депутат законодав. комісії) - 99
- Домонтович Іван** (зап. старшина, згодом бунчук. товариш) - 110, 164
- Дон Яків** (зап. писар) - 94, 121
- Дорошенко Микита** (зап. козак) - 130
- Дорошенко Петро** (гетьман України) - 109
- Дригожила Іван** (зап. козак) - 130
- Дрізд Трохим** (зап. козак) - 127, 129
- Дробот Іван** (зап. козак) - 126, 129
- Єлизавета Петрівна** (рос. імператриця) - 97-98, 99, 109, 117, 120, 138, 174
- Єрлі-Топчі-баші** (турец. посланець) - 175
- Єфремов Данило** (отаман Війська Донського) - 111
- Железняк Максим** - див.: **Залізняк М.**
- Жила** (гайдамака) - 105
- Журавель Василь** (зап. козак) - 120
- Заблуда Грицько** (зап. козак) - 126, 129
- Завадовський** (гайдамака) - 85
- Завица Іван** (зап. козак) - 96
- Залізняк Григорій** (зап. козак, брат **Залізняка М.**; ще один брат **Залізняк Степан** згадується у ЗА. - Спр. 343) - 170
- Залізняк Максим** (козак, повстанець) - 90, 94, 123, 124
- Зарудний Василь** (миргород. сотник) - 155
- Збирач Василь** (зап. козак) - 87

- Зверев** (*Лунул*) **Василь** (полковн. Молдавс. полку) - 158
- Звірневич Прокон** (зап. козак) - 127
- Зембицький** (польс. шляхтич) - 105
- Зіновій** (ведмедів. курін. отаман, старш. родич **Калнишевського П.**) - 96, 158
- Золотаревський Василь** (зап. старшина) - 173
- Золотаревський Іван** (зап. писар) - 126-127
- Золотаревський Іван** (священник, брат **Золотаревського В.**) - 173-174
- Зорич** (рос. військов.) - 133
- Ібрагим-паша** (турецьк. військов.) - 117
- Іван Олексійович** (рос. цар, брат **Петра I**) - 97
- Іваненко Петро Іванович** (писар В.З., ханський гетьман України) - 91
- Ігнатович Яким Гнатович** (*Малій, Білий, Ігнатов*) (кошов. отаман) - 89, 95, 96, 100, 112, 149, 152, 154-155, 162, 165, 166
- Ісаков Олександр Степанович** (новорос. губернатор) - 125, 126
- Калга-султан** (нащад. кримського престолу) - 142, 143, 144
- Калнишевський Петро Іванович** (кошов. отаман) - 87, 88, 90, 95, 96, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 116, 122, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 141, 142, 143, 145, 146, 149, 151, 157-161, 164, 165, 167, 168, 169, 173, 175, 177
- Кальміуський Антон** (зап. козак) - 130
- Каплан-Гирей** (кримс. хан) - 136, 137, 138, 139
- Канніст Василь Петрович** (миргородск. полковн., команд. слобідс. полків) - 107, 108, 109, 111, 117
- Кас'яненко Іван** (зап. полковн.) - 143
- Катерина I** (рос. імператриця) - 84, 89, 110
- Катерина II** (рос. імператриця) - 91, 98, 99, 100, 106, 124, 141, 142, 143, 163, 175, 176, 178
- Качалов Яків Смельянович** (осавул В.З.) - 95, 169, 170-171, 172
- Кейзерлінг** (рос. військов.) - 107

- Кирила* (сотен. хорунжий, родич Пилипенка П.) - 164
- Кирилов Павло* - див.: *Козелецький П.І.*
- Кирпа Клим* (зап. козак) - 134
- Кишенський Василь* (суддя В.З.) - 11, 118-121, 126, 129, 136, 165
- Кияниця Трохим* (зап. козак) - 135
- Коба Сава* (зап. старшина) - 130
- Ковалевський Григорій* (священик) - 173
- Ковалевський Іван* (зап. писар, полков. старшина, брат Ковалевського Г.) - 173
- Кованько Матвій* (зап. козак, полтавс. купець) - 151, 168
- Кованько Петро* (зап. козак, брат Кованька М.) - 168
- Козелецький Павло Іванович* (кошов. отаман) - 96, 97, 100, 110, 149, 155, 161
- Колтак Опанас* (зап. полковн.) - 134, 144, 176
- Колюбакін Іван* (рос. військов.) - 111, 138, 161
- Конеловський Остап* (гайдамака) - 92, 93
- Конеловський Павло* (зап. старшина) - 96
- Кониський Григорій* (зап. козак) - 164
- Конторжей Лаурентій* (зап. козак) - 123
- Корж Микита Леонтівич* (зап. козак) - 170-171, 172
- Косагов* (рос. воявода) - 117
- Косап (Касап) Микола Тимофійович* (Тимофійєв) (суддя В.З.) - 90, 96, 97, 122, 127, 130, 131, 134, 144, 163, 164, 165
- Костюрін Іван Іванович* (рос. урядов.) - 139, 140
- Коцара* (син Коцара Д.) - 120
- Коцара Дмитро* (капітан ново-сербського корпусу) - 120
- Кочубей Павло* (ген. старшина, орільс. поміщик) - 163
- Кочубей Семен* (ген. обозний, орільс. поміщик) - 163
- Краснощок Олекса* (зап. старшина) - 127, 129, 163, 169
- Кривицький Онисим Семенович* (писар В.З.) - 112, 156, 166, 167
- Кривцов* (рос. військов.) - 110
- Крим-Гирей* (Кирим) (кримс. хан) - 140, 141, 142, 143, 144, 164

- Криса Герасим* (кошов. отаман) - 147
- Крошка Федір* (зап. козак) - 92
- Куделя Павло* (зап. старшина) - 130
- Куліш Степан* (полковн. В.З.) - 111
- Кулябка* (лубенс. полковн.) - 156
- Кумпан Артемій Васильович* (Васильєв) (писар В.З.) - 141, 166, 167, 170
- Кухаренко Герасим* (зап. козак, батько Кухаренко Я.) - 127
- Кухаренко Іван* (зап. козак) - 127, 170
- Кухаренко Роман* (зап. козак) - 127
- Кухаренко Яків Герасимович* (отаман Азовського Війська, письменник, син Кухаренка Г.) - 127
- Кучер Данило* (величковс. курін. отаман) - 124
- Кучер Роман* (зап. козак) - 87
- Лабазя Трохим* (зап. козак) - 130
- Лазаревич* (Рапопорт) *Марк* (доктор медицини, равин з Умані) - 122
- Лаптух Григорій Федорович* (Федоров) (кошов. отаман) - 97, 88, 95, 96, 97, 100, 101, 104, 112; 116, 118, 119, 120, 121, 131, 149, 155-157, 159, 166, 167, 174
- Лебединець Семен* (зап. старшина) - 92
- Легкоступ* (зап. старшина) - 176
- Легкоступ Григорій* (зап. писар) - 170, 171
- Лелека Тиміш* (полковн. В.З.) - 131
- Леонтівєв Михайло Іванович* (київський ген.-губерн.) - 87, 95, 105, 106, 109, 110, 111, 113, 138, 176
- Летючий Герасим* (полковн. В.З.) - 133, 134
- Липовець Василь* (зап. козак) - 86
- Лисенко* (перейславс. полковн.) - 117
- Литвин Павло* (зап. козак) - 85
- Литвин Петро Остапович* (зап. козак) - 85, 90, 94-95
- Лопатенко Павло* (зап. писар) - 102
- Лукин* (соловецький селянин) - 160
- Лук'ян* (козак, батько Ляха А., можливо, кошовий отаман *Тимофійєв Л.*) - 153
- Ляссота Ерїх* (австр. посланець) - 84, 87, 89, 95

- Лях Андрій Лук'янович** (осавул В.З.) - 89, 96, 127, 128, 131, 153
- Ляхович Григорій** (зап. писар) - 131
- Масвський Семен** (зап. писар) - 126, 130
- Мазепа Іван** (гетьман України) - 117, 150, 172
- Максуд-Гирей** (кримс. хан) - 141
- Малашевич Гордій** (зап. козак, родич Малашевичів І. та К.) - 152
- Малашевич Євдокія** (родичка Малашевичів І. та К.) - 152
- Малашевич Іван** (кошов. отаман) - 89, 99, 104, 105, 138, 148, 151-153
- Малашевич Кость** (кошов. отаман, старш. брат Малашевича І.) - 96, 148, 151-152
- Малашевич Олекса** (зап. козак, родич Малашевичів І. та К.) - 152
- Малашевич Остап** (зап. писар, родич Малашевичів І. та К.) - 152
- Малашевич Параскева** (родичка Малашевичів І. та К.) - 152
- Малиновський Данило** (зап. писар) - 131
- Мандро Антон** (полковн. В.З.) - 131
- Мандро Іван** (похідн. полковн.) - 178
- Маркович Андрій** (гетьм. полковн.) - 138-139
- Махмуд** (турецьк. султан) - 116
- Махно Іван** (гайдамака) - 92
- Менгли-Гирей** (кримс. хан) - 138
- Менгли-Гирей II** (кримс. хан) - 138
- Микульшин Лаврентій** (рос. військов.) - 144, 145
- Милорадович Михайло** (гетьманс. полковн.) - 139
- Миргородський Андрій** (писар В.З.) - 112
- Мирович Федір** (полковн., мазепинець) - 139
- Мироненко** (козак Лубенського полку, син Юрченка В., племінник Лантуха Г.) - 156
- Михайло** - див. Вишневецький М.
- Мишецький Семен Іванович** (князь, рос. військ. інженер) - 89, 101, 102, 104, 107, 108, 115, 136-137, 150, 152
- Мініх Христофор Антонович** (Бурхард Христоф) (граф., рос. військов.) -

- 105, 106, 107, 108, 109, 115, 138, 139, 147, 156, 177-178
- Момонов** (рос. військов.) - 158
- Москов Федір** (миргородс. обозний) - 162
- Мошесський Логвин** (зап. полковн.) - 101
- Муравйов Матвій А.** (рос. військов.) - 167
- Нагай (Ногай) Макар** (осавул В.З.) - 163
- Нафимовський Федір** (полковн., мазепинець) - 139
- Недельський Самійло** (зап. писар) - 141
- Немиловичий Микола** (зап. козак) - 134-135
- Никифоров Олександр Федорович** (рос. консул у Криму, майор) - 91, 101, 102, 103, 104, 110, 112, 129, 162, 165
- Ніженець Іван** (зап. старшина, полтавс. купець) - 151, 167, 168
- Норов Петро Олексійович** (кол. запорожець, рос. військов.) - 146, 176, 177
- Носань (Носакин) Андрій** (суддя В.З.) - 131
- Обресков Олексій Михайлович** (рос. посланець у Константинополі) - 140
- Односум Андрій** (гайдамака) - 124
- Олексієнко Василь** (зап. старшина) - 96
- Олексій Михалович** (рос. цар) - 98
- Олиц П.І.** (рос. військов.) - 163
- Ор-бей** (кримс. урядов.) - 137
- Орлик Пилип** (гетьман України в еміграц.) - 84, 105, 137-138, 139, 150
- Осман III** (турецьк. султан) - 116
- Остерман Андрей Іванович** (Георих Йоган Фрідріх) (граф., рос. дипломат і урядов.) - 105, 106, 134
- Остроух Петро** (курсунс. курін. отаман) - 130, 133
- Паламар** (уманський мешкан.) - 123
- Палій Семен Пилипович** (фастівс. та білоцерк. полковн., повстанець) - 105, 152
- Пайн Петро Іванович** (граф., рос. військов.) - 86, 130, 169
- Панченко Демко** (кушевс. курін. отаман) - 127, 128
- Пейсонель** (фр. консул в Криму) - 141

- Перехрист (Новицький) Василь* (зап. козак, чигиринс. купець, син Айзика) - 122
- Петрик* - див. *Іваненко Петро*
- Петро I* (рос. імператор) - 97, 107, 172, 178
- Петро III* (рос. імператор) - 87
- Пилипенко Іван* (полков. хорунжий, родич Пилипенка П.) - 164
- Пилипенко (Федоров, Малий) Пилип Федорович* (кошов. отаман) - 95, 96, 97, 99, 129, 131, 133, 135, 141, 144, 145, 146, 149, 157, 160, 161, 162-164, 167, 169
- Пилипенко Федір* (рос. військов., родич Пилипенка П.) - 164
- Пилипович Іван* (кошов. отаман) - 148
- Писанка Гнат* (зап. полковн.) - 144
- Письменний Кирило* (гайдамака) - 120
- Пилипчик Василь* (осавул В.З.) - 126, 127, 129
- Побігало* (зап. старшина) - 176
- Погорілий Гаврило* (зап. козак) - 129
- Подгайський (Калнишевський) Осип Парфенович* (зап. полковн., племінник Калнишевського П.) - 158
- Покос Григорій* (зап. старшина) - 175
- Полетика Андрій* (бунч. товариш) - 158
- Полуботок Павло Леонтійович* (наказн. гетьман України) - 139, 150-151
- Порохня Андрій* (осавул В.З.) - 95, 96, 117-118, 122, 129, 143, 144, 162, 163, 169-170
- Порохня Григорій* (священник, брат Порохні А.) - 173, 174
- Порохня Іван* (зап. козак, батько Порохні А.) - 169
- Поставець Іван* (зап. козак) - 96
- Потоцький* (польс. магнат) - 122
- Потьомкін Григорій Олександрович* (князь, рос. урядов.) - 91, 106, 135, 146, 171, 175, 176, 177
- Прозоровський Олександр Олександрович* (князь, рос. військов.) - 146, 177
- Прокопович Феофан (Слезар)* (київс. архієпископ) - 172, 173

- Радко Клим* (зап. старшина) - 130, 133, 134
- Решетило Степан* (суддя В.З.) - 153-154, 164
- Розколуна Яків* (полковн. В.З.) - 126
- Розумовський Кирило Григорович* (граф, гетьман лівобер. України) - 95, 110, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 140, 156, 157, 163, 167
- Розумовський Олексій Григорович* (граф, рос. урядов., брат Розумовського К.) - 174
- Романовський Василь* (зап. писар, родич Романовського Д.) - 139
- Романівський Дмитро* (писар В.З.) - 167
- Роменський Степан* (писар В.З.) - 102, 131
- Рубан Йосип* (зап. полковн.) - 125, 131
- Руденко Павло* (зап. козак, полтавс. купець та війт, онука Рудого Я.) - 151, 152, 168
- Рудий (Рудь) Яків* (зап. козак, полтавс. мешкан., дядько Малашевичів I та К.) - 151, 153
- Рудь* (гайдамака) - 105
- Рудь Марко* (зап. козак) - 86
- Рум'янець-Задунайський Петро Олександрович* (граф, рос. урядовець та військов.) - 95, 99, 100, 110, 124, 125, 126, 131, 135, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 158, 159, 167, 175, 176
- Русецький* (польс. військов.) - 105
- Рязанов* (рос. військов.) - 110
- Саадет-Гирей* (кримс. хан) - 138
- Савицький Павло* (зап. писар) - 141, 143
- Савойський Євген* (авст. військов.) - 107
- Савойн* (рос. урядов.) - 172
- Савчук Корній* (батько Шерстяка П.) - 92
- Садило Іван* (зап. козак) - 134
- Саліх-ага* (перекопс. каймакан) - 142
- Салтиков Петро Семенович* (рос. військов.) - 139, 140
- Самбок Микита Павлович* (суддя В.З.) - 112, 165
- Самусь Самійло Іванович* (богуславс. полковн., повстанець) - 89, 93, 105, 152
- Санбор Кирило* (зап. старшина) - 131

- Севастьянов Сергій** (депутат законодав. комісії) - 132
- Сейд-Мустафа** (турец. посланець) - 175
- Селим-Гирей III** (кримс. хан) - 141
- Семенов Федір** (зап. товмач) - 113
- Сидоренко (Паско) Павло Федорович** (кошов. отаман) - 138, 148
- Сич (Григорьев) Василь Григорович** (кош. отаман) - 90, 111, 114, 120, 149, 161-162, 175
- Сідловський (Шидловський) Яків** (похідн. полковн.) - 178
- Сірко Іван Дмитрович** (кошов. отаман) - 89, 115, 117
- Сіромаха (Корнієвський) Дмитро** (зап. писар, полков. старшина) - 172
- Скапа Мусій** (курсунс. курін. отаман) - 95, 100, 102, 130, 131, 132
- Скоропадський Іван Ілля** (гетьман лівобер. України) - 178
- Смілянський** (сотник Лубенського полку) - 156
- Сокальський Володимир** (отче Володимир, зап. священник) - 172-173
- Соколовський Микола** (батько Табанця В.) - 92
- Сорочинський Петро** (кошов. отаман) - 148, 178
- Софія** (рос. цариця) - 97
- Старий Радко (Родіон) Пилипович** (ханівск. курін. отаман) - 96, 101
- Стефан Баторій** (польс. король) - 97, 98
- Стрешенцеви** (родичі Пилипенко) - 164
- Строгий Павло** - див.: **Козелецький П.І.**
- Стягайло Дмитро** (полковн. В.З.) - 94, 121, 133, 178
- Стягайло (Старий) Пилип** (зап. старшина) - 133
- Сукур Тиміш** (полковн. В.З.) - 131
- Суліма Василь (Ведмедь)** (гайдамака) - 90, 164
- Сутрун** (зап. старшина) - 127
- Сухий Мусій Андрійович** (суддя В.З.) - 163, 165
- Сухина Іван Трохимович** (полковн. В.З.) - 95, 171-172, 177
- Сушинов Іван Іванович** (декабрист Чернігівс. полку, син Сухини І.) - 171-172
- Табанець Василь** (гайдамака, син Соколовського М.) - 92

- Танський Василь** (гетьм. полковник) - 139
- Таран Прокіп** (зап. старшина) - 130
- Тарловський Кирило (Філон)** (священник) - 174
- Тарнавіот** (депутат законодав. комісії) - 99
- Текелій Петро Аврамович** (рос. військов.) - 146, 173, 174, 176
- Тесленко Олекса** (зап. старшина) - 130
- Тимофеїч Лук'ян** (кошов. отаман) - 148, 153
- Тимошей Семен Єремеїч** (кошов. отаман) - 148, 154, 164
- Товмач Опанас** (полковн. В.З.) - 141
- Товстик Андрій Семенович** (писар В.З., раніше козак лохвицький Яновський) - 163, 167
- Товстоног Федір** (зап. старшина) - 131
- Тотт, де** (барон, фр. консул в Криму) - 141-143, 144
- Третяк Данило** (зап. старшина) - 134
- Третяк Сава** (полковн. В.З.) - 131
- Трушенко Петро** (зап. козак) - 130
- Тугай-бей Семен** (зап. козак, зять Ющенко Н., родич Калнишевського П.) - 158
- Тукало Яків** (кошов. отаман) - 104, 108, 148
- Турчанинов** (полтавс. мешкан.) - 136
- Уманський Степан Остапович** (кошов. отаман) - 96, 148, 154
- Ус Марко Кондратович** (кошов. отаман) - 149, 161
- Усатий Сидір** (зап. козак) - 130
- Федцов** (рос. військов.) - 155
- Філя Федір** (козак варвицк. сотні, старший родич Пилипенка П.) - 164
- Фрідріх II** (пруський король) - 87
- Халабуда Микита** (суддя В.З.) - 96
- Халим-Гирей** (кримс. хан) - 140, 166
- Хапенко Михайло Степанович** (гетьман правобер. України) - 83, 89
- Хмельницький Богдан Михайлович** (гетьман України) - 84, 89, 97, 98, 116, 131, 133, 137
- Хосцький** (польс. урядов.) - 97

- Хорват Іван Самійлович** (команд ново-сербськ корпусу) - 114, 157
- Циподрига Сава** (полковн. В.З.) - 131
- Чалий Сава** (гайдамака) - 104
- Чемерис Степан** (зап. козак) - 135, 144, 145
- Черевко Іван Хамич** (кошов. отаман) - 96, 148, 154
- Череда Лаврін** (зап. полковн.) - 169
- Черкес Іван** (депутат законодав. комісії) - 132
- Чернявський** (гарматн. майстер) - 167
- Чернявський** (зап. старшина) - 176
- Чернявський Герасим** (зап. писар) - 102
- Чернявський Семен Андрійович (?)** (писар В.З.) - 123, 161, 166
- Черняк Іван** (полтаве. полковн.) - 168
- Черняк Іван** (мешкан. Петрівки, родич Глоби І.) - 168
- Чорний Мусій** (зап. полковн.) - 177
- Чорний Олекса** (зап. старшина) - 133
- Чорний Сафрон** (зап. старшина) - 133
- Чорний Тарас** (полковн. В.З.) - 124
- Чортков Василь Олексійович** (рос. урядов.) - 125, 126, 146, 175, 176
- Чуб Василь** (полковн. В.З. ?) - 131
- Чубинський Роман** (прикажчик Пилипенків) - 164
- Чугусєць Іван Опанасович** (писар В.З.) - 116, 166
- Шатемір-ага** (татарин) - 169
- Швачка Микити** (гайдамака) - 124
- Швець Демко** (кушевс. курін. отаман) - 125-126, 129
- Шекеренко Олекса** (зап. старшина) - 136, 163, 169
- Шерстяк Павло** (гайдамака, син Савчука К.) - 91, 93
- Шишацький Варлаам** (священик, родич Шишацьких Г. і Ф.) - 151
- Шишацький Гаврило** (священик, брат Шишацького Ф.) - 150-151
- Шишацький Федір Мартинович** (кошов. отаман) - 148, 150-151
- Шкура Федір** (менськ. курін. отаман) - 118-119, 120
- Шнак Омелян** (полковн. В.З.) - 126, 131

- Шуба Петро** (сорочинський мешкан.) - 120
- Шульга** (зап. старшина) - 176
- Шустовал Іван** (полковн. В.З.) - 103
- Шустовал Сава** (полковн. В.З. - ?) - 131
- Щербина Іван** (зап. козак) - 134
- Юр'єв Кость** (товмач) - 113
- Юрієнко** (козак Лубенського полку, син Юрченка В., племінник Лантуха Г.) - 156
- Юрченко Влас** (козак Лубенського полку, брат Лантуха Г.) - 156
- Ющенко Ничипор** (посполитий, брат Калнишевського П.) - 156
- Яким** (зап. козак, гайдамака, можливо пізніше кошов. отаман Ігнатович Яким) - 154
- Якобій Іван** (рос. військов.) - 159
- Яковлев** (рос. військов.) - 178
- Яновський Андрій** - див.: **Товстик А.С.**
- Яновський Єлїсей** (брат Яновського А.) - 167
- Яновський Максим Іванович** (війск. товариш, родич Яновського А.) - 163, 167
- Ярошенко Яків** (зап. старшина) - 96

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

до праці О.О.Рябиніна-Склярєвського

“Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша
XVIII століття”¹

- Австрія* - 107
Аджамка, сл. - 142
Азовське море - 109, 111
Азовські коси - 113, 119,
 135, 136, 152, 163, 169
Акситинці, с. - 158
Африка - 103
Бабайківці, сл. - 174
Базавлук, р. - 92, 130
Базавлуцька Кам'янка, с. -
 92
Балта, м. - 124, 132, 141
Барське староство - 154
Басані, м. - 92
Батурицький повіт - 99
Бахмут, м. - 132, 142, 143
Бендери, м., форт. - 108
Берда, р. - 143, 170
Березань, р., лиман - 136

- Білий Камень*, ур. - 111
Білівська форт. - 130
Біляни, с. - 86
Бог (Буг) (Бог-ріка) - 84, 85,
 87, 89, 92, 93, 109, 115, 116,
 136, 140, 146, 152
Богородичанська форт. -
 136, 137
Боришполь, м. - 90
Бородино, с. - 134
Брацлавське воєводство -
 110, 111, 114, 117
Брацлавське староство -
 112
Брєславль, м. - 123
Варшиця, м. - 164
Варшава, м. - 97
Ведмедівка, с. - 85
Велика Тернівка, с. - 113

¹ Склад І.В.Сапожников. Використані “Географічні покажчики” з книг (Архів Коша... - 1994. - С. 220-224; Архів Коша... - 1998. - С. 658-666).

- Великий Кут*, ур. - 92
Великий Луг - 89, 153, 166
Венеція, республ. - 95
Вись, р. - 109
Волощина - 84, 94, 140
Воронеж, м. - 132
Ворскла, р. - 86
Гадяч, м. - 86
Гард - 92, 93, 94, 117, 122,
 123, 124, 142, 171
Гардовий повіт - 176
Гетьманщина - 84, 87, 88,
 91, 92-94, 108, 109, 122,
 136, 138, 151, 152, 159, 168,
 177
Глухів, м. - 114, 118, 120,
 121, 156, 167
Голта, м. - 93, 132
Громоклія, р. - 92, 93
Гуналівка, сл. - 174
Джурилів, м. - 122
Дніпро, р. - 84, 85, 87, 88, 89,
 106, 108, 109, 115, 124, 132,
 134, 136, 137, 143, 144, 146,
 155, 178
Дніпро-Богський степ - 178
Дністер, р. - 93, 107, 146
Домоткань, р. - 122, 137
Дон, р. - 86, 87, 113
Дон, *Донське Військо* - 109,
 110, 111, 112, 113, 133, 136,
 152, 154, 156, 159, 161, 162,
 165, 166, 169
Донське гирло - 109
Дунай, р. - 88, 102, 103, 107,
 135, 146, 147, 171, 173, 177,
 178
Європа - 107
Єлизаветград, м. - 117, 137,
 143, 172
Єлизаветградська пров. -
 86, 142
Забоччя - 113
Задунайська Січ - 171, 178
Золотоноша, м. - 86, 92
Зубані, с. - 87
Ігул, р. (Ігул Великий) -
 85, 92, 93, 115, 121, 123,
 137, 146
Ігулець, р. - 90
Калніболото, м. - 85
Кальміус, р. - 109, 112, 113,
 117, 119, 133, 137, 152, 161,
 162, 169, 170
Кальміуський повіт - 176
Кам'янка, м., форт. - 83,
 126, 172, 173
Кам'янка, *Кам'янська Січ* -
 89, 115, 150
Кам'янський перевіз - 136
Канів, м. - 85
Каушани, м. - 144
Келеберда, м. - 83
Кизикерменьський перевіз -
 136, 155
Київ, м. - 85, 109, 111, 114,
 117, 124, 132, 142, 162, 172,
 175, 176

- Київське воєводство* - 110, 111, 114, 117
Київщина - 85, 117, 154
Кізії Мис, ур. - 146
Кінбурн, форт. - 134
Кінські Води, р. - 143, 170
Кодак Новий, м. - 83
Кодак Старий, с. - 83, 125, 126, 173
Кодацький (Кайдацький) перевіз - 136, 167
Кодима, р. - 93, 132, 136, 146
Козацька Долина, с. - 119
Козловська форт. - 132
Константинополь, м. - 140, 151, 163
Корсунське староство - 112
Кохновка, с. - 91
Кременчук, м. - 92, 158, 176
Красно-Кам'янка, с. - 172
Крива Коса, ур. - 154
Крилів, м. - 85, 109, 115, 171
Крим, Кримське ханство - 84, 87, 93, 102, 105, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 122, 124, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 151, 155, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 172, 176, 177, 178
Кримський бік (Дніпра) - 115, 137
Кримський степ - 168
Круглий Буяг, ур. - 169
Кубанські коси - 93, 109, 111, 135, 136
Кубань, р., землі, обл. - 153, 170, 173, 178
Куренівка, с. - 85
Лисянка, м. - 154
Литва - 85
Лихівка, сл. - 175
Личкова, сл. - 174
Личковський повіт - 176
Лозоватка, с. - 85
Лохвиця, с. - 167
Лубни, м. - 106, 139
Мала Росія, Малоросія - 86, 97, 98, 110, 111, 139
Межигір'я, ур. монаст. - 85, 96, 151, 172
Мигейський брід - 133
Мигея, о-в., ур. (Mirii) - 93-94, 121
Микитинський перевіз - 136
Миргород, м. - 87, 157
Мініщина (Меніщина) - 85
Міуський лиман - 111
Могильов, м. - 151
Могильова, сл. - 173
Мокра Сура, р. - 171
Молдавія - 175
Молдаво-Бесарабія - 174
Москва, м. - 124, 134, 151, 175
Москва, Московська держ. - 97, 137
Мурзинка, сл. - 95

- Ненаситецький поріг* - 86
Нехвороща, м. - 136, 150, 152
Низ (понижся Дніпра) - 84, 124, 134
Никитська застава - 113
Ніжецький повіт - 99
Нова Сербія - 114, 115, 116, 117, 121, 133, 137, 142, 143, 155, 157, 159, 167, 171
Новоросійська губ. - 86, 163, 167, 177
Новоселицький повіт - 176
Новочеркаськ, м. - 111
Ново-Архангельська форт. - 109
Ново-Миргород, м. - 109
Ново-Січенська форт. - 106, 127, 130, 144, 145
Ново-Слободське поселення (полк) - 115, 133, 137, 143
Олексійська форт. - 132
Олейки, Олейківська Січ - 89, 115, 136
Орель, р. - 94, 96, 109, 122, 144, 150, 156, 160, 161, 163, 168, 169, 170, 174
Орельські землі - 115, 169
Орлик, м. - 93, 142
Орловська форт. - 109
Острогочица - 86
Очаків, м. - 86, 87, 93, 107, 109, 117, 123, 124, 133, 136, 152, 175, 177-178
Очаківська обл. - 93, 178
Очаківський бік (Дніпра) - 115
Очаківський степ - 123, 136, 146, 147, 150, 170, 171, 177
Палієво Озеро, м. - 124
Перевізький повіт - 176
Переволочна, м., перевіз - 83, 93, 115, 117, 136, 137
Перекоп, ур., форт. - 92, 132, 143, 144
Переяслав, м. - 90, 164
Петербург - див.: Санкт-Петербург
Петрівка, с. - 168, 173, 174
Пилипчани, ур., с. - 164
Пирятин, м. - 85
Піски, с. - 156
Плавинці, с. - 168
Поділля - 89, 93, 117, 142, 153, 154
Полтава, м. - 83, 150, 151, 152, 167
Полтавщина - 168
Польська Україна - див.: Україна Польська
Польща - 84, 92, 93, 95, 97, 102, 103, 109, 111, 136, 142, 153, 176
Пороги - 103
Порта Оттоманська - див.: Туреччина
Потоки, м. - 92
Прилуки, м. - 86
Прип'ять, р. - 85

- Прогої, сол. озера - 146
 Протовча, р. - 125, 127
 Прут, р. - 105, 147
 Псел, р. - 86
 Пустовійтівка, с. - 158
 Рим, м. - 172
 Рогі, м. - 167
 Роменський повіт - 158
 Росія, Російська імперія - 84, 108, 132, 137, 138, 139, 141, 147, 150, 160
 Рось, р. - 85
 Русь - див.: Росія
 Саксагань, р. - 90, 92, 163
 Салоники, м. - 138
 Самара, р. - 89, 108, 136, 161, 163, 168, 174
 Самарський перевіз - 176
 Самоткань, р. - 94, 115, 122, 137, 170
 Санкт-Петербург, м. - 86, 96, 124, 131, 141, 151, 153, 154, 164, 166, 174, 175, 176
 Селтої Єлизавети форт. - 114, 115, 116, 117, 124, 143, 155, 163, 167
 Сейм, р. - 85
 Сибір - 110, 126, 127, 129, 130, 168
 Синюха, р. - 85, 109, 112, 122, 137
 Сирія - 103
 Слобідська губ. - 86
 Слобожанщина - 87, 88, 159
 Случ, р. - 89, 90
 Солецьке староство - 166
 Соловки - 158
 Сорочинці, м. - 119
 Ставучани, с. - 108
 Стародуб, м. - 132
 Старо-Самарська форт. - 163, 173
 Студеники, с. - 155
 Сула, р. - 86, 156
 Сура, ур. - 170
 Суха Сура, р. - 170
 Тамерник, ур. с. - 111
 Ташлик, м. - 123
 Тернівка, р. - 129, 169
 Тигігул, лиман - 136, 146
 Томашівка, с. - 85
 Торговиця, м. - 109, 115
 Трахтемирів, м. - 85
 Трубеж, р. - 86
 Туреччина - 83, 86, 87, 105, 106, 107, 108, 117, 123, 137, 140, 141, 146, 147, 150, 153, 176, 177, 178
 Турія, с. - 121
 Туруханський монаст. - 168
 Тясьмин, р. - 85
 Удай, р. - 85
 Україна - 83, 86, 87, 88, 98
 Україна Західна - 89
 Україна Польська - 84, 85, 87, 89, 90, 92, 93, 104, 106, 109, 111, 119, 122, 123, 134, 151, 152, 154, 155, 159, 175

- Україна Правобережна - 85, 151
 Україна Російська - 87
 Україна Ханська - 93
 Українська лінія (фортець) - 114, 125, 163, 174, 176
 Українське староство - 112
 Умань, м. - 85, 87, 94, 117, 119, 121, 122, 123, 124
 Устівка (Олександрія), с. - 172
 Ханська Україна - див.: Україна Ханська
 Хорол, р. - 86
 Хортиця, о-в. - 107
 Царгород - див.: Константинополь
 Царичанський карантин - 159
 Чернігів, м. - 132
 Чигирин, м. - 117, 122, 151
 Чорне море - 86, 178
 Чорноморський степ - 99
 Чорний ліс - 89, 115
 Чорний Ташлик, р. - 115
 Чуприненко С. - 168
 Шлезія (Силезія) - 123
 Шпола, м. - 92

ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ¹

- А.Л. - см.: Лазаревский А.
 Абдула Гр. - 58
 Автономов Д.Л. - 183
 Агульников С.М. - 183
 Андреева С.С. - 76
 Андрей - 56
 Андриевский А.А. - 91, 101, 103, 104, 112, 113, 114, 149, 155, 161, 165, 179, 183
 Анна Ивановна - 179
 Антонович В.Б. - 57, 89, 184
 Апанович Е.М. - 42, 183
 Апатов С.И. - 77
 Артемовский Г. - 56
 Бабкин П.И. - 190
 Багалец Д.И. - 45, 91, 171, 179,
 Байов А. - 107, 179
 Балашев - 180
 Балинов А.К. - 45, 77
 Бантыш-Каменский Д.Н. - 109, 179
 Барвинский В.А. - 45
 Ба-ский Г. - 181
 Бачинская Е.А. - 70, 74, 77, 78, 79, 186, 187, 189
 Бачинский А.Д. - 61, 66, 74, 77, 183, 184
 Беднов В. - 54, 173, 180, 184, 189
 Безручко М. - 26
 Белоусова Л.Г. - 2, 6, 10, 45, 61, 77, 184, 221
 Белый А. - 184
 Белый (Белый) С.И. - 65, 184
 Бобринцев-Пушкин Н.С. - 71
 Богоявленский Н.О. - 2
 Богутил А. - 184
 Бодянский А. - 181
 Бойко А.В. - 6, 10, 184
 Бойко П.Ф. - 187
 Болдырев А.В. - 74
 Бонч-Бруевич М.Д. - 18
 Боровой С.Я. - 11, 74, 78, 123, 180
 Борщак И. - 106, 139, 150, 180
 Ботушанская О.Ф. - 10
 Брун Ф. - 181
 Брюховецкий Н. - 181
 Буденный С.М. - 26
 Бурьян Л.Н. - 58, 78
 В.А. - см.: Антонович В.Б.
 Василенко В. - 184
 Василенкова-Полонская Н.Д. - см.: Полонская-Василенко Н.Д.
 Вейсбах И., фон - 181
 Вербецкий А. - 65

¹ Составил И.В.Сапожников.

- Вергилий - 50
 Вернадский В.И. - 10, 62, 72, 83
 Веселовский Н.И. - 17, 33
 Вишняченко В.К. - 19, 24
 Владимир, отец - см.: Сокальский В.
 Водотика С.Г. - 184
 Волк (Волков) Ф.К. - 55, 56, 186
 Востоков А. - 168, 180
 Габлиц К. - 185
 Гавриил - 185
 Герасименко В. - 10
 Герцен А.И. - 69
 Гисцова Л.З. - 45, 66, 70, 73, 78, 123, 183
 Гладкий В.О. - 185
 Гладкий О.М. - 55, 56, 60, 184, 185, 187
 Глоба И. - 65
 Голобуцкий В.А. - 42, 61, 185
 Головань В.И. - 10, 73,
 Головатый А.А. - 187
 Горбань Н.В. - 44, 45, 70,
 Гордиенко (Головка) К. - 65
 Горич - 185
 Горюшкина Н.Н. - 10
 Горький М. - 55, 91,
 Греков А. - 20
 Греков В. - 104, 180
 Григорович В.И. - 93, 180
 Григорьев А. - 20
 Гриневецкий С.Р. - 2
 Грушевский М.С. - 10, 24, 42, 45-46, 49, 50, 53, 54, 62, 69, 72, 79, 86, 91, 180
 Гудович И. - 185
 Гурко В.И. - 35
 Давыдовская В.А. - см.: Рябинина В.А.
 Демин О.Б. - 77
 Демченко М.Я. - 45, 70, 73, 123
 Де-Рибас И.М. - 52, 185
 Дерфельден - 185
 Дивов - 185
 Дитмар Н.Ф., фон - 35
 Дитренко И.И. - 58, 185, 186
 Дубровин Н.Ф. - 58, 186, 188
 Екатерина II - 179, 185
 Ефименко П.С. - 158, 159, 160, 168, 177, 180
 Жегулин С. - 185
 Жирнова Л.А. - 40, 74, 78
 Журин Г. - 186
 Загоровский Е.А. - 10, 106, 113, 114, 180, 189
 Залесский А.А. - 33, 81
 Зализняк Л.Л. - 6, 10
 Зленко Г.Д. - 10, 16, 28, 29, 32, 39, 40, 66, 67, 78
 Змиенко В.В. - 28
 Змиенко В.Е. - 26, 27, 28, 30, 78, 186
 Змиенко Г.В. - см.: Стенишин Г.В.
 Змиенко О.В. - 28

- Змиенко П.Д. - 26
 Зубов П. - 185
 Зуйченко П.И. - 186
 Иванов П.А. - 60, 186
 Иванов Ю. - 45
 Иванова Р.Б. - 10
 Игнатович Я. - 65
 Игнатьев А.А. - 16
 Исаенко Л.Н. - 186
 Кавтарадзе А.Г. - 33, 81
 Калиновский - 182
 Калнишевский П. - 65, 180
 Каменев С.С. - 16
 Каюк В.П. - 183
 Каховский В.В. - 185
 Каховский М.В. - 185
 Качалов Я. - 65
 Каюк Д.Г. - 10
 Каюк С.Н. - 10, 78, 79, 80
 Киплинг Р. - 3, 7, 11
 Ковальчук Л.В. - 79, 80
 Ковальчук Н.Ю. - 29
 Козелецкий П. - 65
 Коломиец А. - 55
 Кольченко Л.Н. - 58, 78
 Комаров М.Ф. - 39, 70, 78, 186
 Кондратович Ф. - см.: Волк Ф.К.
 Корж Н.Л. - 181
 Короленко П.П. - 56, 57, 186, 187
 Косан М. - 65

- Костомаров Н.И. - 56, 88, 89, 139, 147, 148, 150, 153, 181
 Котляревский И.П. - 50, 54, 58, 68
 Кочубинский А. - 105, 106, 175, 181
 Кречетников - 185
 Кривецкий И. - 65
 Крипьякевич И.П. - 10
 Кулиш П.А. - 181
 Кульчицкий С.В. - 183
 Кумпан А. - 65
 Кутузов М.И. - 185
 Кухаренко Я.Г. - 56-57
 Лазаревский А. - 139, 181, 183
 Лаптух Г. - 65
 Лассота Э. - 181
 Лебединцев А.Г. - 93, 181
 Левченко И.М.
 Левченко М. - 187
 Лейбрандт Г. - 25-26
 Лупулеску - см.: Волк Ф.К.
 Людовик XIV - 181
 Мазена И. - 181
 Макаренко М. - 10
 Маланюк Е. - 19, 74
 Малашевич И. - 65
 Малашевич К. - 65
 Маленко Л.М. - 52-53, 74, 82, 184
 Малецкая О.В. - 10, 142

- Малинова Г.Л. - 2, 5, 6-8, 66, 67, 70, 73, 79, 83, 221, 222
 Мальченко В.М. - 2, 10
 Маништейн - 180
 Маркевич А. - 181
 Марков - 17
 Масарик Т.Г. - 184
 Масловский Д.Ф. - 188
 Мекноб Ф. - 185
 Меллер И. - 185
 Мельник Л.М. - 42, 44, 49, 50, 79
 Меркульев П.П. - 181
 Милоков П.Н. - 35
 Миних Б. - 180, 188
 Мисечко А. - 39, 187
 Михальсон А.И. - 39
 Михельсон - 186
 Михневич И. - 186
 Многогрешный Д. - 181
 Могульова С.Н. - см.: Каюк С.Н.
 Моргуи Н.Д. - см.: Полонская-Василенко Н.Д.
 Мордвинов Н. - 185
 Мороз С. - 57
 Мыщик Ю.А. - 80
 Мышлаевский А.С. - 188
 Нассау-Зиген - 185
 Негри А. - 186
 Никифоров В. - 117
 Николай I - 40
 Новицкий Ф. - 158, 182
 Новицкий Я.Н. - 10, 174, 181
 Норов П. - 54

- Оксана - 56
 Оксман Ю.Г. - 11
 Опищенко А.С. - 10
 Орлик Ф. - 180
 Остерман А.И. - 181
 Павлов - 14
 Пантелеев Л.Ф. - 190
 Першина З.В. - 2, 77, 80
 Петр I - 181
 Петрунь Ф.Е. - 10, 12, 46
 Пилипенко-Дьяковы - 164
 Пирог Р.Я. - 2
 Платонов - 17
 Подрезова М.А. - 10
 Покровский Н.М. - 17, 91, 181
 Полевицкова Е.В. - 10
 Полонская-Василенко Н.Д. - 10, 46, 66, 75, 80, 81, 90, 95, 176, 180
 Пономаренко А.В. - 10
 Пономаренко Н. - 187
 Попова Т.Н. - 2
 Порохия А. - 65
 Потемкин Г.А. - 184, 185, 188
 Потемкин П.Е. - 185
 Приходченко Т.С. - 10, 221
 Прозоровский А.А. - 54
 Пряхин А.Д. - 33, 187
 Пузыревский А.К. - 107, 181
 Пустошкин П. - 185
 Пушкин А.С. - 39, 69
 Пылипенко Ф. - 65
 Разумов Г.О. - 79, 80

- Розанов - см.: Гавриил
 Романовский Д. - 65
 Рудольф II - 181
 Рубач Н.А. - 40, 45
 Румянцев П.А. - 188
 Рыстенко А.В. - 187
 Рябинин А.Ф. - 12, 13
 Рябинин-Скляревский А.А. - 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 102, 117, 123, 135, 142, 146, 153, 164, 178, 179, 182, 191, 218, 219, 221, 222
 Рябинина Н.А. - 29
 Рябинина Н.Ю. - см.: Ковальчук Н.Ю.
 Рябинин Ю.А. - 29
 Рябинина В.А. - 12, 13
 Рябинина М.Д. - 16
 Рябушинский В.П. - 35
 Рязанов - 40
 Рязный Ол. - 58
 Савич А. - 57, 187
 Савойский Е. - 180
 Самбок М. - 65
 Самойлович И. - 181
 Сапожников И.В. - 2, 5, 6, 8, 52, 58, 60, 61, 65, 67, 70, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 83, 142, 179, 184, 186, 187, 188, 189, 191, 206, 212, 221, 222
 Сапожникова Г.В. - 6, 10, 61, 76, 80, 81, 184, 221
 Сергиенко Г. - 187
 Середонин - 17
 Сидорук В.А. - 10, 221
 Силин А.С. - 33, 81
 Синявский А. - 10
 Скальковский А.А. - 41, 53, 54-55, 56, 57, 76, 81, 87, 89-90, 97, 98, 99, 101, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 114, 125, 136, 137, 138, 141, 142, 143, 146, 147, 147, 148, 149, 150, 155, 157, 159, 162, 163, 169, 171, 172, 173, 182, 184, 187, 188, 189
 Скик Л. - 58
 Скляревская М.Д. - см.: Рябинина М.Д.
 Скляревская П.Д. - см.: Змиенко П.Д.
 Скляревский Д.Е. - 78
 Скляревский О.В. - см.: Змиенко О.В.
 Скляренок Е.М. - 189
 Скоропадский П.П. - 16, 34
 Слабченко М.Е. - 10, 11, 45, 46, 49, 77, 90, 95, 182, 189
 Смирнов В. - 138, 141, 143, 182
 Сокальский В. - 65, 180
 Соколов Г. - 117, 186, 189

- Соловьев С.М. - 99, 122, 137, 141, 142, 143, 182
 Стасюлевич - 181
 Стенишин Г.В. - 28
 Степанов М.Н. - 179
 Степовой В. - см.: Беднов В.
 Степченко О.П. - 10
 Стойков - 179
 Суворов А.В. - 185, 188
 Сухина И. - 65, 188
 Таран Гр. - 58
 Тарловский К. - 65
 Терентьева Н.А. - 2
 Тинченко Я. - 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 32, 66, 76, 186
 Тищенко М.Ф. - 44, 46, 70, 162, 182
 Тобилевич И.К. - 39
 Товстык А. - 65
 Толстой И. - 185
 Тотт - 181
 Трифилев Е.П. - 11
 Тутковский П. - 10
 Тютюнник Г. - 20
 Ульрих - 180
 Ульяновский В. - 48, 81
 Ф.Н. - см.: Новицкий Ф.
 Фабрика Л.В. - 10, 67
 Фелицин Е.Д. - 189
 Ферзен - 185
 Флоровский А.В. - 11, 98, 131, 132, 137, 182
 Харковенко В.В. - 218
 Хиони И.А. - 183
 Хмарский В.М. - 10, 45, 49, 73, 76, 81, 189
 Хойновский - 151, 182
 Чепега З. - 54
 Чернявский П. - 65
 Черняк И. - 180
 Чехов А.П. - 19
 Чугувец И. - 65
 Шандра В.С. - 2
 Швидько Г.К. - 10, 62, 81
 Шебеко Н.Н. - 35
 Шевченко Т.Г. - 56
 Шишацкий В. - 182
 Шишацкий Ф. - 65
 Шиян Р.И. - 190
 Шмидт А. - 93, 109, 182, 189
 Шпиталева Г.Г. - 82
 Шпунт Р.М. - 45
 Шувалов Р.А. - 76
 Шульгин Я.Н. - 85, 182
 Шульце - 180
 Шербачев Д.Г. - 18, 34
 Щербина С. - 143
 Эварницкий Д.И. - см.: Яворницкий Д.И.
 Яворницкий Д.И. - 88, 91, 101, 102, 104, 110, 111, 112, 113, 118, 136, 138, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 161, 162, 164, 165, 169, 171, 175, 183, 190
 Яворский Н. - 95, 183
 Ястребов О.В. - 190

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

- Фотография на С. 2:** А.А.Рябинин-Скляревский в середине 1930-х годов.
- Рис. 1.** Титульный лист книги "На войне 1904-1905 гг.".
- Рис. 2.** Фотографии А.А.Рябинина из книги "На войне 1904-1905 гг." (IV и XVI).
- Рис. 3.** Титульный лист книги "Балканская война".
- Рис. 4.** Карта из книги "Балканская война", составленная А.А.Рябининим.
- Рис. 5.** Анкета преподавателя Одесского Института народного образования А.А.Рябинина 1922 г. (Первая стр.; ГАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Д. 286. - Л. 15).
- Рис. 6.** Анкета преподавателя Одесского Института народного образования А.А.Рябинина 1922 г. (Вторая стр.; ГАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Д. 286. - Л. 15-об.).
- Рис. 7.** Личное дело преподавателя Одесского Института народного образования А.А.Рябинина 1923 г. (Первая стр.; ГАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Д. 286. - Л. 4).
- Рис. 8.** Личное дело преподавателя Одесского Института народного образования А.А.Рябинина 1923 г. (Фрагмент анкеты; ГАОО. - Ф. Р-1593. - Оп. 1. - Д. 286. - Л. 4-об.).
- Рис. 9.** Протокол совещания Одесского краевого исторического архива от 14.07.1930 г., написанный А.А.Рябининим (Первая стр.; ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 26. - Л. 19).
- Рис. 10.** Протокол заседания Ученого совета Одесского краевого исторического архива от 29.06.1930 г. (Первая стр.; ГАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Д. 32. - Л. 13).
- Рисунок на обложке.** Автор - В.В.Харковенко.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- АУ** - Архивы Украины.
- ЛЮЗР** - Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе.
- БСЭ** - Большая советская энциклопедия.
- ВОКК** - Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН.
- ВМОИД** - Вестник Московского общества истории и древностей.
- ВУАН** - Всеукраїнська Академія наук.
- ЕУ** - Енциклопедія Українознавства (перевид. в Україні).
- ЗИФ** - Записки Исторического факультета ОГУ.
- ЗООО** - Записки Одесского археологического общества.
- ЗООИД** - Записки Императорского Одесского общества истории и древностей.
- КС** - Киевская старина - Київська старовина.
- ЛЕАК** - Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.
- НПФ** - Наукові праці Историчного факультету Запорізького державного університету.
- НТШ** - Наукове товариство імені Шевченка у Львові.
- ОГУ** - Одесский государственный университет им. И.И.Мечникова.
- ОКІА** - Одеський крайовий історичний архів.
- ПСЗ** - Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. - Санкт-Петербург.
- РС** - Русская старина.
- УІЖ** - Український історичний журнал.
- УСБУ** - Управление Службы безопасности Украины.
- ЦАУ** - Центральное архивное Управление УССР.
- ЦГАВОУ** - Центральный государственный архив высших органов власти Украины.
- ЧИОН** - Чтения Исторического общества Нестора летописца.

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.....	5
МЕЖДУ МАРСОМ И КЛИО.....	9
БИБЛИОГРАФИЯ РАБОТ А.А.РЯБИНИНА-СКЛЯРЕВСКОГО.....	67
СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И РАБОТ О ЖИЗНИ И ТРУДАХ А.А.РЯБИНИНА-СКЛЯРЕВСКОГО.....	73
ПРИЛОЖЕНИЯ <i>Олександр Рябинин-Скляревський</i> ЗАПОРОЗЬКІ ЗАКОЛОТИ ТА КЕРУЮ- ЧА ВЕРСТВА КОША ХVІІІ СТОЛІТТЯ.....	83
СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ	179
ИМЕННИЙ СПИСОК ОСІБ, що згадуються в праці О.О.Рябиніна-Скляревського "Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша ХVІІІ століття".....	191
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК до праці О.О.Рябиніна-Скляревського "Запорозькі зако- лоти та керуюча верства Коша ХVІІІ століття".....	206
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ.....	212
СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ.....	218
СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ.....	219

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ім.В.ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПИСУ

ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА НАН УКРАЇНИ
ОДЕСЬКЕ РЕГІОНАЛЬНЕ ВІДДІЛЕННЯ

ПРАВОЗАХИСНЕ, ІСТОРИКО-ПРОСВІТНИЦЬКЕ І
БЛАГОДІЙНЕ ТОВАРИСТВО "ОДЕСЬКИЙ МЕМОРАЛ"

Наукове видання

Малінова Галина Леонідівна
Сапожников Ігор Вікторович

О.О.РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ

Монографія

Російською та
українською мовами

Книга видана в авторській редакції
Художнє оформлення, комп'ютерне
складання та верстка - І.В.Сапожников
Коректори - Г.В.Сапожникова, Л.Г.Вілоусова
Коректори українського тексту - В.О.Сидорук,
Т.С.Приходченко

ББК.63.3 (4УКР)51-294
УДК 974.74-25

Труды Государственного архива Одесской области.
Т. I.

Глубокоуважаемые читатели и коллеги!

“Труды Государственного архива Одесской области” являются новым официальным продолжающимся изданием этого учреждения. Мы планируем в будущем продолжить издание монографических и тематических томов этой серии. Они будут посвящены публикации архивных документов и материалов, биографиям архивистов и историков, актуальным научным исследованиям, основанным на анализе исторических источников.

Просим присылать свои предложения и проекты новых сборников, а также ваши мнения и рецензии по адресу:

65026 г.Одесса, ул. Жуковского, 18, Госархив Одесской области; тел. (8-048) 25-09-10 и 22-80-25; E-mail<gaoo@te.net.ua>.

Редколлегия

Малинова Г.Л., Сапожников И.В.
О 97 О.О.Рябинин-Скляревський: матеріали до біографії / Державний архів Одеської області; Інститут археології НАН України; Інститут рукопису Національної бібліотеки України; Одеське регіональне відділення Інституту козацтва НАН України; Товариство “Одеський меморіал”. - Одеса - Київ: “Елтон-2” - “Гратек”, 2000. - 222 с. Рос. та укр. мовами, ілюстр., бібл. - (Праці Державного архіву Одеської області. - Том I).

ISBN 966-7588-14-9